

Олена Бачинська

Козацтво
в “післякозацьку добу”
української історії

(кінець XVIII– XIX ст.)

Одеса
“Астропринт”
2009

ББК 63.3(4Ук)4/5-28
Б 322
УДК 94(477):357.1-058.22“1750/18”

У монографії на основі документальних джерел розповідається про історію, долю, збереження традицій українського козацтва після ліквідації автономії Гетьманщини (1764 р.) та зруйнування Запорозької Січі (1775 р.) наприкінці XVIII- XIX ст.

Книга призначена історикам, науковцям, студентам, краєзнавцям, викладачам ВНЗів, вчителям гімназій і шкіл, всім, хто цікавиться історією України в цілому й зокрема козацтва.

Рецензенти:

д-р іст. наук **Т. В. Чухліб**, провідний науковий співробітник відділу середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України;

д-р іст. наук **І. С. Гребцова**, професор кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Від автора

Чи кличе серце у дорогу?
Чи кличе серце у бої?
А може все?! Липитись вдома
І десь полежать у траві.
Зайти у Поле волошкове,
Помилуватися Дніпром,
У плавні й аргатувати,
Козацьку думу заспівати,
Або у Степ, і поскакати,
Аж кінь спітніє у сідлі!
Та де ж там... Все неначе вмерло:
Нема Січі, немає дому,
І воля наче уві сні.
“Великий” степ вже “Невеликий”,
“Скрижалі” знищені, розбиті,
І кінь сумує у тиші.
Козак не стримав: де ж ти, Долю?
І сів у звичний чайку-човен,
Шукати свій Козацький край –
На Буг, на Дністер, на Дунай!

Олена Бачинська

Більшість з досліджень історії українського козацтва завершуються ліквідацією автономії Гетьманщини (1764 р.) та зруйнуванням Запорозької Січі (1775 р.), завершуючи тим самим “козацьку добу” 60–70-ми рр. XVIII ст. Як правило, при цьому дослідники віддають належне лише Чорноморському війську та задунайським запорожцям як продовжувачам козацьких звичаїв. Не заперечуючи даної тези зазначимо, що крім чорноморців і задунайців в українських землях проживала значна кількість населення, яка пов’язувала своє існування з козацькими традиціями, як в господарюванні, світогляді, побуті, так і в інших сферах життя. Вивчення носіїв цих традицій активно розпочалось з 90-х рр. XX ст. і вже маємо чималу кількість наукових статей, монографій та популярних публікацій, присвячених окремим козацьким формуванням кінця XVIII–XIX ст., Задунайській Січі, козацтву Лівобережної України.

Враховуючи попередній досвід, представлене видання має за мету узагальнити наявні на сьогодні роботи провідних дослідників і власні напрацювання автора з зазначеної проблематики, а також спробувати визначити певні періоди в історії українського козацтва останньої чверті XVIII–XIX ст. Вони, в першу чергу, пов’язані з тими перетвореннями, які переживала власне козацька верства внаслідок політичних і соціально-економічних трансформацій в українському суспільстві в цілому. Кожний розділ презентує окремий період в історії козацтва у кінці XVIII–XIX ст. через розгляд сприйняття свого становища козацькою верствою, ставлення до неї керівництва різних держав і проведення ними відповідної політики. На початку розділів зроблена спроба визначити концептуальні, методологічні засади того, що являло собою козацтво, його життя в даний період та теоретично обґрунтувати поділ періоду на етапи, які є підпунктами розділу. Своєрідні “коловороти життя”, в яких опинились представники козацтва, як “шахові фігури” у внутрішніх і зовнішніх відносинах країн Центрально-Східної Європи визначили назви деяких частин монографії.

Для дослідження були залучені друковані джерела, опрацьовано та вперше уведено до наукового обігу частину документів з фондів бібліотек й архівосховищ України (Центральний державний історичний архів України в м. Києві, Державний архів Одеської області, Комунальна установа “Ізмаїльський архів”), Молдови (Національний архів Республіки Молдова), Росії (Російський державний військово-історичний архів), Болгарії (Народна бібліотека “Св. Св. Кирил і Методій”), Туреччини (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri) тощо.

Автор висловлює щирю подяку за допомогу та окремі поради під час роботи над монографією історикам Т. Гончаруку, О. Кухаруку й О. Середі; за організаційну підтримку директорів Наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова М. Подрезовій, директорів Одеського державного історико-краєзнавчого музею В. Солодовій і зав. відділом “Стара Одеса” О. Гаві, директорів Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського С. Лаєвському і ст. наук. співробітнику музею І. Ситому, члену Національної спілки художників України С. Савченку, а також за сприяння у виданні старшинам та козакам Чорноморського Гайдамацького з’єднання Українського козацтва, зокрема С. Гуцалюку та В. Кірову.

Теплі слова та велику вдячність за терпіння, розуміння і підтримку під час збирання матеріалу та написання монографії, звертаю до своїх самих близьких людей – сина і мами. Їм і присвячую це видання.

Розділ перший

“СТАРІ ГРАВЦІ” В НОВИХ УМОВАХ

Політичні і соціально-економічні перетворення в українських землях останньої чверті XVIII ст. (ліквідація Гетьманщини, Запорозької Січі, уведення загальноросійського управління та устрою, проведення централізаторської політики російського уряду тощо) обумовили наявність у них значної козацької маси, яка втратила традиції попередніх способів життя.

Запровадження нового територіального устрою та нових адміністративних установ у 70–80-х рр. XVIII ст. дозволяло створити Російській імперії централізований механізм контролю за козаками, які втрачали особисту свободу, право на володіння землею та інші права, ставали наймитами, державними або поміщицькими селянами, почали відбувати військову повинність у регулярній російській армії. Це не влаштовувало козаків, які до останнього тримались за традиційні способи життя. Через це російська адміністрація відчувала соціальну напругу, пов'язану з колишніми запорожцями і, щоб зменшити ризик, намагалася проводити зважену політику щодо них. Тим більш, що в разі примусової і швидкої руйнації їхніх традиційних способів життя і господарювання козаки могли вдатися до активних форм протесту або емігрувати до сусідніх держав – Молдавського князівства, Речі Посполитої, Османської імперії та ін. Щодо останньої, то на її території можна було б відновити характерні способи козацького життя і створити Січ. Вже у 1778 р. російські розвідники, які побували в турецьких землях, повідомляючи про місця зосередження козаків, зазначали, що число їх

“збільшується, здебільшого з російської території, з колишнього Запорожжя, що зараз Слов’янська і Херсонська провінції, також і з того боку Дніпра, що тепер під Азовську губернію відійшла”. Вихід запорожців за кордон викликав неабияку стурбованість російського уряду, особливо з подальшим загостренням відносин з Османською імперією. Це відповідно визначило і ставлення російської влади до них, що відбилось і в назві — в російських документах такі козаки називались “невірними” турецькими або задунайськими запорожцями (про них мова йтиме в другому розділі). Існування задунайського козацтва в Османській імперії фактично декларувало невизнання територіальних надбань Росії і вважалося російською адміністрацією ворожим актом.

Необхідність заселення приєднаних до Російської імперії південних територій, розподіл цих значних земельних масивів серед російського дворянства, місцевої старшини, створення міцної економічної бази для реалізації планів щодо подальшого розширення територій Російської імперії на південь і на захід (так звані “Грецький” та “Польський” проекти) також вимагало від влади виваженої політики по відношенню до місцевого населення.

Вихід до Чорного моря, який дістала Росія в результаті Кючук-Кайнарджийського миру 1774 р., виявився могутнім поштовхом для заселення й освоєння степового Дніпро-Бузького межиріччя. Уряд Катерини II, зацікавлений в закріпленні досягнутих успіхів, усіляко сприяв масовому переселенському рухові. “Всякого звання людям”, за винятком кріпаків, надавалося право отримання земельних ділянок на пільгових умовах. Селянам-утікачам, запорожцям, нижчим військовим чинам, українським посполитим оголошувалися амністії, пільги і різні привілеї за умови повернення їх з-за кордону і поселення на нових землях. Створюючи сприятливі умови для колонізації південних районів, російська адміністрація разом з тим розуміла, що заселення краю ще не гарантувало справжнього закріплення стратегічних позицій Росії на Чорному морі. Для вирішення цієї проблеми потрібна була збройна сила, спроможна протистояти провокаціям Османської імперії у прикордонних районах (зауважимо, що війна 1768 — 1774 рр. показала значні переваги турецько-татарської кінноти над російською). Утримання ж тут значної кількості регулярних військ з огляду на розтягнуті комунікації та загальний неблагоустрій краю було пов’язане з великими труднощами і вимагало величезних витрат.

Отже, російською адміністрацією мали бути вироблені такі компромісні форми взаємовідносин із козацьким населенням українських територій, які б задовольнили обидві сторони.

Одним із виходів з ситуації, що склалась в українських землях, могло стати залучення козаків до військової служби і, зокрема, створення іррегулярних формувань. Таким чином, виникнення штучних іррегулярних “козацьких військ” з українського населення, а саме таку назву отримали ці формування в історичних джерелах та літературі, стало наслідком співпадіння інтересів різних соціально-політичних сил. З одного боку, колишні запорожці та задунайці, які перебували на землях півдня, намагались відтворити, якщо не Січ, то подібну установу, що могла б забезпечити їм сприятливі умови для господарювання, звільнити від феодалного гноблення, надати пільги, реалізувати їхнє бажання “козакувати”. За це вони згодні були відбувати військову службу, брати участь у бойових діях. З іншого боку, російський уряд зацікавлений в скорішому освоєнні регіону, охороні кордонів, поповненні військових контингентів напередодні російсько-турецьких війн схвально сприймав бажання самих козаків. Крім того, уряд сам виявляв ініціативу у створенні козацьких формувань, враховуючи те, що перебування в регіоні значної кількості неорганізованого населення зі споконвічним прагненням до козацької волі могло стати небезпечним для держави і цю “козацьку” енергію населення потрібно було спрямувати в контрольоване русло.

Одночасно на території колишньої Гетьманщини, де населення було більш організованим, достатньо чисельним, компактно проживало, виявляло корпоративність та чітку ідентифікацію, уряд мав проводити обережну, продуману, навіть, компромісну політику для унеможливлення активного соціального незадоволення. Враховуючи всі обставини на цій території були задіяні дещо інші ніж на півдні механізми “переробки” козацького населення.

Вищезазначене характеризувало історію козацтва, на нашу думку, протягом 70-х років XVIII ст. — 20-х років XIX ст., і їх можна поділити на декілька етапів (за якими йде виклад матеріалу в розділі):

Перший етап — 1770-ті — 1796/1797 рр. — спостерігаємо спроби адаптації козацької верстви до нових політичних і соціально-економічних реалій. Етап характеризується прагненням відновити козацьку Січ в Османській імперії і виникненням контрольованих іррегулярних козацьких формувань на півдні в імперії Російській. Останні мали, з одного боку, допомогти російському уряду вплину-

ти на настрої “неспокійного” козацького населення українських територій, а з іншого — для козаків зберегти традиції колишніх запорожців (як зрозуміло лише ззовні). На Лівобережній та Слобідській Україні спостерігаємо зміни соціальної структури населення, в тому числі козацького, з поступовою і частковою ліквідацією попередніх норм життя.

Другий етап — 1796/1797 — 1820-ті рр. — спостерігаємо зміну акцентів у політиці російських урядовців, що виявилась у частковому відновленні колишніх прав і привілеїв козацького населення Лівобережної України, а також пошук урядовими структурами, нових форм організації козацького населення пов’язаних з вирішенням загальноросійських військово-політичних завдань (ірегулярні частини переформовані на зразок Війська Донського, військово ополчення, військові поселення та ін.). Розпочинається поступова зміна мети козацької служби від активних військових завдань до спокійних внутрішніх охоронно-патрульних і поліцейських функцій.

Зі свого боку козацьке населення намагається зберегти або поновити організаційні засади свого життя та мету існування, якщо вже не в традиційних для середини XVIII ст., то хоча б в тих формах, які склались у 70-х — середині 90-х років XVIII ст.

Внаслідок трансформаційних процесів з 70-х років XVIII ст. до 20-х років XIX ст. козацтво, на нашу думку, існує на наступних соціально-правових засадах:

1. На території Південної України в окремих ірегулярних структурах, що формуються від певної кількості населення власним коштом; без завжди визначеної території під оселення; нечіткою системою управління; розформуванням або переведенням в інші стани після виконання конкретно-військових завдань (завершення війни, походу тощо).

2. На території Лівобережної та Слобідської України в юридично невизначених, “перехідних” станах, що вже в нових соціально-економічних умовах “шукали козацтва” або “дворянства” і частково зберігали права і привілеї попереднього становища.

3. На військову російську службу були залучені греки, албанці, болгары, серби, татари, з яких штучно формували окремі ірегулярні частини Південної України, майже на “козацькому” становищі.

Отже, у конкретно-історичних реаліях все узагальнене вище можна уявити наступним чином.

...А тепер колишні...

Особливу увагу на реорганізацію і збільшення місцевих військових контингентів звернув князь Григорій Потьомкін — генерал-губернатор Новоросійського краю і Президент Військової колегії, а з січня 1790 р. ще й “Великий гетьман”.

За його ініціативи активно розгорнулось формування іррегулярних козацьких частин. Вже 18 липня 1775 р., тобто через півтора місяці після зруйнування Запорозької Січі, князь Григорій Потьомкін вже дав вказівки підлеглим йому губернаторам про вишукування засобів для утримання дев'яти гусарських і шести пікінерських поселених полків, а 24 грудня 1776 р. з'явився указ про їх влаштування. Проте укомплектувати їх як слід так і не вдалося. Поширення на військових поселеннях податкової системи (поземельний та подушний податки) зробило ці полки вкрай непопулярними і Григорій Потьомкін був змушений у 1783 р. замінити їх регулярними частинами. Зазнавши невдачі він не відмовився від своїх намірів. Невдовзі на півдні сформували Бузьке, Катеринославське, Чорноморське козацькі війська, основу яких складали колишні козаки, організовано ще декілька формувань з греків, албанців, татар, росіян — Грецьке Албанське і Кримсько-Татарське (Таврійські національні дивізіони) війська, що також існували на правах і становищі іррегулярних козацьких військ, і паралельно розпочато організацію іррегулярних козацьких частин на Слобідській та Лівобережній Україні.

Виникнення Бузького, Катеринославського та Чорноморського козацьких військ, здебільшого, було пов'язано з підготовкою російсько-турецької війни 1787–1791 рр., але кожне з них пройшло попередній період становлення й оформлення. Так, виникнення Бузького війська безпосередньо пов'язане з Нововербованим козацьким полком, сформованим у 1769 р. генералом Олександром Прозоровським з населення Правобережної України, що терпіло від турецько-татарських нападів і тиску Польщі. Полк зберігав військову самостійність і козацький устрій, брав активну участь у бойових діях протягом усієї російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Одночасно, в міру просування російських військ по території Дунайських князівств, з місцевого населення — молдаван, волохів, а також болгар і сербів, створювалися загони добровольців так звані волонтерські або арнаутські команди, які також брали участь у військових діях (імовірно, під командуванням Петра Скаржинського). Після закінчення війни, праг-

нучи заселити й укріпити звільнений район, російський уряд поселив козаків Нововербованого полку й арнаутські команди у Миколаївській (Херсонській) губернії в межиріччі Інгулу, Єланця і Мертвоводу. Поселенням було виділено 109 407 дес. землі для хліборобства, виноградарства, садівництва та скотарства (з них 72000 десятин віддано арнаутським офіцерам і козацьким старшинам). У цьому ж році козаки й арнаути заселили населені пункти Соколи (з 1789 р. — м. Вознесенськ), Раковицю, Новогригоріївське, Арнаутівку, Михайлівку, Троїцьке, Федорівське, Скаржинку (з 1803 р. — Білоусівка), Каспрівку, Новопетрівське, Себіно, Гур'єво, Костянтинове, Баловневе, Матвіївку (див. карти до розділу). Освоєння земель Побужжя відбувалось за важких умов, з великими труднощами, надзвичайно повільно, частина з поселенців не витримала таких умов і повернулась за кордон¹.

12 лютого 1785 р. через загострення російсько-турецьких відносин за наказом Катерини II з колишніх козаків Нововербованого полку й арнаутів сформовано 1500-й козацький полк, який протягом 1785–1786 рр. офіційно почав називатися Бузьким. Полк одержав печатку за зразком старих козацьких з зображенням у центрі воїна, який тримав списа з прапором, по краях напис “Печать Бугского казачьего войска”².

Створення іншого Катеринославського козацького війська, також пов'язано з загостренням відносин між Російською й Османською імперіями. За цих умов усі поселення між Бугом та Інгульцем, частково по Дніпру, призначались для поповнення вже існуючого Бузького війська та для створення нових частин. Спочатку основу війська складали козаки, потім наказом від 3 липня 1787 р. однодворці, які поселені у Катеринославській губернії по колишній Українській лінії, переводились у козацьке звання і складали особливий козацький корпус за зразком Війська Донського. 12 листопада корпус одержав назву Катеринославського козацького війська або війська “Новодонських козаків”. Очолив його полковник Війська Донського Матвій Платов разом із донською старшиною (своя старшина з'являється лише в 1788 р.). 3 лютого 1788 р. по липень 1789 р. військо йменувалось також

¹ Хіоні І. До історії заселення Побужжя // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1965. – №8. – С. 126.

² Хіони І. О. Бугские козаки и их борьба против феодально-крепостнического гнета (посл. четв. XVIII – перв. четв. XIX вв.): Дис. ... канд. ист. наук / Одес. гос. ун-т. – Одесса, 1973. – С. 139.

“Корпусом передової варти Катеринославських регулярних козаків” і в ньому нараховувалось 3684 козаків. Згодом, нове військо стало поповнюватися за рахунок розкольників, міщан, купців, козаків колишньої Гетьманщини та особисто вільних селян Катеринославського та Харківського намісництва. Так, в 1787 р. передбачалось відпустити до війська 762 однодворців та казенних селян Курської губернії, які через нестачу землі “несправно” сплачували податки. Надалі були зараховані здібні до козацької служби селяни польських маєтків князя Потьомкіна, старообрядці Катеринославської губернії, заштатні церковники і всі верстви міщан Катеринославської, Вознесенської, Харківської губерній (за виключенням найбільш заможних осіб, що бажали перейти до купецького звання, а також греки, вірмени, які були звільнені від військової служби), мешканці м. Чугуєва, суміжних з ним поселень та Катеринославський кінний козацький полк. Останній являв собою Чугуївський кінний козацький полк. Він був створений з так званої команди “зведенців” 25 червня 1749 р. Команда “зведенців” являла собою особливу п’ятисотенну команду, створену в 1700 р. з 3-х рот козацьких і 2-х калмицьких: українських козаків, що проживали в м. Чугуєві; донських, яйцьких козаків, що служили в Орлі, Курські, Обояні; з хрещених калмиків і татар.

Формування війська з цих категорій населення проходило дуже повільно і Григорій Потьомкін вирішив комплектувати частини з кріпаків. Враховувалось те, що ліквідація особистої залежності та перспектива 15-річної (замість 25-річної рекрутської) служби забезпечить зацікавленість осіб, які вступають до війська козацького, і це підвищить його боєздатність. Такі дії зустріли серед місцевого дворянства і чиновників опозицію, деякі з них вважали, що вони посилюють “прокозацькі” настрої серед селян та їх боротьбу з поміщиками³. Ці настрої адміністрації, в подальшому, негативно вплинули на існування війська і, врешті-решт, відіграли не останню роль у питаннях його розформування.

Бузьке і Катеринославське війська довго не мали чіткого внутрішнього управління. Уряд тривалий час зволікав з вирішенням цього питання, що призводило до зловживань старшини.

Чорноморське козацьке військо, серед усіх створених в останній чверті XVIII ст., займало особливе місце, адже формувалось із колишніх запорозьких козаків, а значить мало значний бойовий досвід.

³ Козацтво на Півдні Україні. Кінець XVIII- XIX ст. – Одеса: Друк, 2000. – С. 74-75, 77-79.

На початку 1780-х рр. в оточенні князя Григорія Потьомкіна виникає думка створити волонтерські відділи з колишніх січовиків. Запрошення козаків до вступу було оголошено 1 липня 1783 р. За планом князя Потьомкіна колишні запорозькі старшини — Сидір Білий, Захарій Чепіга, Антон Головатий — мали сформувати з числа козаків кінний та піший полки кожен по 500 чоловік неподалік від російської фортеці Кінбурн і турецької — Очаків. Наприкінці жовтня 1783 р. у розпорядженні Сидора Білого вже перебувало 800 запорожців⁴. Втім, до початку російсько-турецької війни кількість козаків у командах була незначною через невизначеність статусу нового формування, небажання запорожців нести службу як волонтерів і погане фінансування.

Відзначимо, в оточенні Григорія Потьомкіна в цей час ще повністю не було прийнято остаточного рішення щодо форми організації та можливого використання даного формування. Реалізація ідеї, яка передбачала поставити козаків під контроль російської військової та цивільної адміністрації і посилення російської армії за рахунок добре обізнаних із майбутнім театром бойових дій вояків, вимагало від уряду певних поступок ліквідованому на півдні України устрою, а саме — створення козацького війська з числа колишніх запорожців. Тому добре усвідомлюючи небезпеку цього кроку для російської влади у регіоні уряд зволікав із прийняттям рішення про створення нового козацького війська. Воно було прийняте лише на початку російсько-турецької війни у 1787 р. Прийняття такого рішення дійсно виправдало себе вже відразу під час бойових дій російсько-турецької війни. Як відзначив одеський історик початку ХХ ст. Євген Загоровський військово “виправдало надії, що на нього покладались і виявилось досить живучим через те, що матеріал, з якого воно створювалося, повністю відповідав тим вимогам, що до нього ставилися”⁵.

Одним із цікавих моментів процесу формування нового війська, на який звернув увагу історик Тарас Гончарук, є вимоги Катерини II про те, щоб козаки обов’язково були одружені та мали родини. З цього приводу вона писала Григорію Потьомкіну: “щоб з вашого боку були вжиті необхідні запобіжні заходи, аби зі згаданих колишніх запорожців не було заведено товариство неодружених людей ще й на їхньому старому підґрунті”. У відповідь князь засвідчував, що козаки

⁴ Шиян Р. Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1998. – С. 47–49.

⁵ Загоровский Е. Военная колонизация при Потемкине. – Одесса, 1913. – С. 17.

вже “вірні”, сімейні та покірні, він схилив козаків, що колись служили в Коші, негайно шукати наречених та поспішати записуватися до чорноморців. Кожному такому козаку та його нареченій Григорій Потьомкін надсилав від себе подарунок⁶. Намагання одружити як можна більше козаків не є випадковим, адже козак, який має родину менш мобільний та схильний до різноманітних мандрів. В даному випадку, це давало ще сподівання на те, що сімейні чорноморці не зможуть при нагоді приєднатися до задунайських запорожців. Подібні вимоги керівництва щодо сімейного статусу спостерігаємо і в майбутньому при формуванні інших козацьких військ. Так, формуючий Дунайське козацьке військо полковник Семен Чолобітчиков, у 1828 р. вважав за потрібне одружити значну кількість козаків-“бурлак”. Пояснюючи це тим, що людина, яка не має дружини, дітей й оселі “не може бути корисною для суспільства”⁷.

Визначення назви для нового війська виявилось справою набагато складнішою ніж у попередньо створених, які отримували назви за географічним або етнічним принципом (Донське, Терське, Астраханське, Оренбурське, Амурське, Грецьке Албанське, Ставропольське Калмицьке, Башкирське та ін.). Проблема полягала в тому, що в маніфесті 3 серпня 1775 р. про ліквідацію Запорозької Січі знищувалась сама назва запорожців, а її відновлення могло призвести до “всіляких мрій та думок, ніби виявилось за необхідне відновити чи саму Січ, чи її назву...” — писала Катерина II⁸. Врешті-решт, наказ про створення “Війська вірних козаків” (на противагу “невірним” турецьким запорожцям, що перейшли до Османської імперії після знищення Січі у 1775 р.), яке з квітня 1788 р. отримало офіційну назву “Чорноморське козацьке військо”, було підписано Катериною II 14 січня 1788 р. Козакам надали військову печатку, прапор, литаври та булаву кошового отамана — головні атрибути утвореного козацького війська. Після цього наказу значно збільшився вплив колишніх запорожців, інших бажаючих приєднатись до нового війська й отримати обіцяні урядом пільги — звільнення від податків, військових постойів, службу під проводом колишніх запорозьких старшин, право покращити своє соціальне становище, навіть, одержати дворянство,

⁶ Гончарук Т. Г. Григорій Потьомкін – гетьман українського козацтва. – Одеса: Астропринт, 2002. – С. 52- 53.

⁷ Державний архів Одеської області (далі-ДАОО). – Ф. 1. – Оп. 214. – Спр. 2 за 1831 р. – Арк. 15.

⁸ Сборник Русского исторического общества. – Т. 27. – 1889. – С. 476.

грошове та харчове утримання від уряду тощо. Якщо за станом на 12 лютого 1788 р. до складу війська входило 944 козаки, то на 22 червня 1788 р. — вже 2 436, на 30 листопада 1791 р. — 12 620, з них на дійсній службі — 7 500⁹.

Протягом свого існування всі перелічені вище козацькі війська зазнали низку реорганізацій своєї структури. Так, 6 червня 1786 р. Бузький полк був поділений на два — 1-й і 2-й Бузькі козацькі полки. Командиром 1-го призначався підполковник Іван Касперов, командиром 2-го — майор Петро Скаржинський. Полки зайняли кордонну лінію по Бугу від Мертвоводу до Інгулу. Для збільшення військових контингентів на Півдні бузькі козацькі полки були приєднані до складу Катеринославського козацького війська, де вони зберігали військову самостійність (їх штаб-квартира знаходилась в ст. Новопетрівській). Два полки з'єднали в один під командуванням полковника Петра Скаржинського, з осені 1789 р. — підполковника Василя Орлова. Під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. полк було поділено на сотні, до їх складу входив сотник, поручик та 120 козаків. За штатним розкладом чисельність полку складала 1500 козаків¹⁰.

На січень 1792 р. до Катеринославського війська входили різні регулярні й іррегулярні частини, крім Бузьких полків — Чугуївський і Конвойний козацькі полки князя Григорія Потьомкіна (перетворені з Корпусу передової варти), Малоросійський регулярний полк, полк полковника Мартинова, полк підполковника Бузіна, полки прем'єр-майорів Родіонова, Гловайського, Платова, Денисова, піхотна козацька команда прем'єр-майора кн. Трубецького¹¹. За списками на цей рік в полках нараховувалось 11 196 осіб. 135 козаків Катеринославської та 256 — Чугуївської команд входили до особистого конвою князя Григорія Потьомкіна. У 1793 р. до Чугуївського та Конвойного полків приєднаний Малоросійський кінний козацький полк (мова про нього йтиме нижче) армії князя Григорія Потьомкіна й перейменовані в 1, 2, 3-й Чугуївські кінні козацькі полки¹². Слід зазначити, що характеристика надана козацькими військами та їхнім керівникам засвідчує їх задовільний стан: “легкі війська козацькі у

⁹ Козацтво на Півдні Україні. Кінець XVIII- XIX ст. — Одеса: Друк, 2000. — С. 105, 113 (док. № 6. 17,6. 29).

¹⁰ Там само. — С. 49,60 (док. № 4. 5).

¹¹ Там само. — С. 85 (док. №5. 19).

¹² Казачьи войска: Хроника гвардейских частей / Под. ред. В. К. Шенка. — СПб., 1912. — С. 17.

досить гарному стані. Начальники їхні люди достойні; бригадири — Орлов і Платов, і полковник Ісаєв люди досвідчені, скромні та такі, що ніде їх показати не соромно”¹³.

На дещо інших принципах визначалась структура Чорноморсько-го війська. Воно складалось з двох основних частин — кінних загонів та піших козаків на човнах і поділялось на 38 куренів, які у разі необхідності об’єднувались у полки (від 4 до 6).

У 1790 р. з чорноморців створювався кінний полк “Булави Великого Гетьмана”, до нього зараховували “достатню кількість старшин справжніх” і “кращих з усього війська” у складі 500 козаків. Наказано було також “обрати гідних бунчукових товаришів дванадцять чоловік”. За функціями полк нагадував особисту гвардію українських гетьманів — сердюків або компанійців. Першим керівником полку призначений полковник армії капітан Семен Письменний¹⁴. Відновлення бунчукових товаришів (скасованих, як відомо, після ліквідації автономії Гетьманщини у 1764 р.) мало за мету утримувати їх при Григорії Потьомкіні для виконання доручень, що нагадувало ситуацію за гетьманів першої половини XVIII ст.

Озброєні кінні чорноморці мали шаблю, рушницю, два пістолі та піку, у бузьких і катеринославських козаків пістолів не було. Піші чорноморці мали спис, рушницю та ніж на зразок ятагана. При цьому слід зазначити, що шаблями були озброєні лише колишні запорожці. Обмундировані бузькі козаки в білі куртки і зелені штани, катеринославські — у форму блакитного кольору за зразком донців, крім козаків Чугуївського і Конвойного полків, які носили червоні мундири з блакитними кантами, білі жилети та сині штани. Одяг чорноморців не був уніфікований. Основна маса зберігала в цьому плані запорозькі традиції, але за часів війни, щоб відрізнити їх від турецьких запорожців, чорноморцям пов’язували на праву руку білу хустку.

Полки усіх козацьких формувань брали активну участь у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. Чорноморські козаки разом з бузькими, катеринославськими склали авангард армії під час підходу до турецької фортеці Очаків, здобутті Кінбурнської фортеці, брали участь у штурмі фортеці Хаджибей та Ізмаїл, битві при Мачіне тощо. Козаки склали особисту охорону князя Григорія Потьом-

¹³ Григорович Н. Канцлер Александр Андреевич Безбородько в связи с событиями его времени. 1747– 1787. – СПб., 1881. – Т. 2. – С. 158.

¹⁴ Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. – СПб., 1896. – Т. 3. – С. 242.

кіна та його канцелярії, супроводжували транспорт, забезпечували кур'єрський зв'язок, перевозили пошту, охороняли кордони держави. Чорноморські і Бузькі полки також брали участь в облозі і штурмі Аккермана, Кілії, разом з частинами Донського війська полковника Ісаєва та чорноморцями отамана Захарія Чепіги воювали під Бендерами, Тульчею, Ісакчею та інших бойових операціях. Поміж козацьких військ, які були створені Григорієм Потьомкіним на півдні України, як відзначає історик Роман Шиян, саме військо чорноморських козаків було найбільш організованим та боездатним і зберегло багаті військові традиції запорозького війська¹⁵. Не випадково в офіційних документах і приватних листах вищого командування російської армії до назви Чорноморського війська вживався епітет “безцінне”¹⁶.

Під час війни російський уряд і Кіш Чорноморського війська проводили політику, спрямовану на повернення задунайських козаків під протекторат Росії. З російського боку надходили фінансування, гарантії нагород і пільг, в той час як емісари від Чорноморського війська проводили переговори з задунайцями, збирали інформацію розвідувального характеру про дислокацію та кількість турецько-татарських військ тощо. Втім, незважаючи на всі спроби уряду і Коша вивести основну масу “турецьких” запорожців до Росії під час війни 1787–1791 рр., зробити не вдалося¹⁷.

По закінченні війни козаки почали виконувати службу прикордонної варті. Бузький полк стояв у Молдавії на р. Серет, у вересні 1792 р. був переведений у Польщу. Згідно з затвердженим у листопаді 1793 р. штатом, козакам наказано було нести митну службу на нових кордонах Російської імперії, тому вони зайняли прикордонну лінію по Дністру і Чорноморському узбережжю від Ягорлика до Очакова¹⁸.

Території військ не створювали окремих адміністративних одиниць і відповідно не мали чітко визначених кордонів. Це створювало низку незручностей у землекористуванні козаків і веденні господарства, призводило до соціальної напруги, викликаній знущенням місцевих поміщиків і чиновників. Крім того, це вказувало на не виз-

¹⁵ Шиян Р. Чорноморське козацьке військо // Козацтво на Півдні Україні. Кінець XVIII- XIX ст. – С. 101.

¹⁶ Козацтво на Півдні Україні. Кінець XVIII- XIX ст. – Одеса: Друк, 2000. – С. 104. – Док. № 6. 14.

¹⁷ Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775- 1828 рр.: историко-документальний нарис. – Одеса: МП “Гермес”, 1994. – С. 23- 26.

¹⁸ Хиони И. А. Бугские козаки и их борьба против феодально-крепостнического гнета (посл. четв. XVIII – перв. четв. XIX вв.). – С. 44.

наченість питань з організації та статусу подібних формувань. Так, до території, де оселили Нововербований полк і арнаутів, у 1790 р. зарахували 3 179 українських селян із красносільських маєтків Єлісаветградського повіту, куплених Григорієм Потьомкіним у поміщиків для збільшення кількості військ¹⁹. Це безперечно посилило військо українським елементом з давніми козацькими традиціями. Наказом Григорія Потьомкіна населення цих територій розподіляли наступним чином: “Українців — у козаки, приєднавши їх до бузьких, а великоросіян приписати до адміралтейства, у теслярі”²⁰. Новим місцем поселення бузьких козаків адміністрація вибрала Красносілля, куди їх, незважаючи на опір, почали переселяти восени 1787 р. На 1792 р. вже у 27 селищах, приписаних до полку бузьких козаків, проживало 3 495 осіб. Зауважимо, що прийом до бузького козацтва був дуже обмежений, а зарахування селян категорично заборонено. Приймати до війська дозволялось лише осіб іноземного походження. Тому значна частина селян-утікачів змушена була найматися до старшин і заможних козаків, інша частина утікачів подавалась за кордон і, повертаючись, приписувалась до війська під виглядом чужинців. Під час оселення рядові козаки одержали лише 37 405 дес. землі, в той час як старшини і офіцери — 72 000 дес.²¹. Нерідко старшина не лише використовувала працю найманих селян-утікачів, але й удавалась до прямого тиску, примушуючи рядових козаків працювати в її господарствах.

Окремої території для поселення Катеринославського війська також не надавалось. Приписані до війська міста, містечка та селища ставали станицями, чотири господарства повинні були утримувати на військовій службі одного козака та комплектувати полки. У випадках, коли будь-який полк не мав приписаних за ним поселень він не міг утримуватися належним чином. Серед населених пунктів, в яких комплектувалися полки були: м. Чугуїв, села Печенігівка, Мартове, Хотомле, Куцовка, Молодове, П’ятницьке, Базалервка, Мохначиха, Шелудонівка, Терново-Краснополяна, Запорожне, Веденське, Злинки, Рівне, Покровське, Привольське, Красноярське, Калинівське, Ні-

¹⁹ Бумаги кн. Г. А. Потемкина – Таврического. 1788– 1789 гг. // Сборник-военно-исторических материалов (далі – СВІМ) / Под ред. Н. Ф. Дубровина. – СПб.: Воен. тип., 1894. – Вып. VII. – С. 116; ПСЗ РИ. I. – Т. XXII. 1788. – СПб., 1830. – С. 863– 864.

²⁰ Бумаги кн. Г. А. Потемкина – Таврического. 1788– 1789 гг. // СВІМ / Под ред. Н. Ф. Дубровина. – Вып. VII. – С. 117.

²¹ Хіоні І. Нові матеріали до історії Бузького козацького війська // Український історичний журнал. – 1966. – С. 123– 127.

кольське та ін. На 1794 р. їх кількість складала 115 міст, містечок, селищ і 7 фортець з загальною кількістю населення у 1795 р. близько 50 562 осіб обох статей. Так, наприклад Чугуївський полк комплектувався в м. Чугуєві, його окрузі і російських губерніях з козаків, колишніх однодворців, міщан і казенних поселян, які у 1792 р. склали 22 174 особи, а на травень 1792 р. в 11 полках і двох командах було 14 445 осіб. Конвойний полк (князя Григорія Потьомкіна) комплектувався у селищах і слободах козаків Слободжанщини — Печенігівка, Мартове, Хотомле, Куцівка, Молодове та ін., де проживало 11 247 осіб²².

За складом населення зазначені вище війська були поліетнічними: українці, росіяни, поляки, молдаване, болгары та ін., але основу їх складали українці. Різниця населення й за вірою.

Незважаючи на те, що Чорноморське військо було безперечно “улюбленим дитям” князя Григорія Потьомкіна, питання з його оселенням вирішувалось довго і не миттєво. На час створення війська у князя був проєкт переселення цього формування з території Південної України і поселення козаків на новому російсько-турецькому кордоні біля Дунаю або на Кубані. Протягом 1790–1792 рр. близько 1 759 родин (9 482 осіб) чорноморських козаків та понад 2 000 родин молдаван і волохів почали осідати на лівобережжі Дністра, створивши Подністровське окружне правління з центром у селі Слободзеї²³ та ще два правління Березанське та Кінбурнське, що нагадували колишні паланки запорожців. Правління очолювали призначені Кошем старшини і полковники. Чорноморцями були заселені села Тернівка, Суґакля, Карагач, Чеборці, Глинне, Коротне, Яски, Калаглія, Біляївка та ін.²⁴

Проте, незважаючи на оселення козаків між Бугом і Дністром, військо фактично не мало власних земель. Слід відзначити, що про новий кордон по Дунаю мова ще не йшла, але території рибних ловів на Дунаї на час війни чорноморцям були надані. Свідченням того може бути існування відведених чорноморцям чотирьох гардів вище і одного гарда нижче міста Кілії, з яких вони віддавали п'яту частину

²² Шиян Р. Катеринославське козацьке військо. 1787–1796 // Південна Україна. XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 3. – С. 108–109.

²³ Шиян Р. І. Чорноморське військо вірних козаків в останній чверті XVIII ст. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1996. – С. 96.

²⁴ Голобуцький В. О. Чорноморське козацтво за Бугом (До питання про соціально-економічний розвиток Степової України) // Наукові записки інституту історії АН України. – К., 1952. – Т. 4. – С. 152.

лову “чинам гребного флоту”. Наглядав за гардами хорунжий Григорій Дубчак²⁵.

Основою господарства військового населення залишалось землеробство і скотарство. У бузьців господарство складалось під впливом національних особливостей, традиційних виробничих навичок і потреб. У Нововербованих козаків переважало характерне для України хліборобство з плугом і ралом, в арнаутській частині чільне місце займало городництво, садівництво і виноградарство. Однак з часом, в міру зростання економічних зв'язків, зближення укладу життя й побуту бузьких козаків, господарська діяльність стає більш різноманітною і продуктивною. У катеринославських козаків переважало скотарство і похідні від нього промисли, дрібна торгівля²⁶.

Традиційне господарство зберігали чорноморські козаки — скотарство, рибальство, соляний промисел, бджільництво тощо. Водночас збільшилась роль землеробства, розвивалось виноградарство, городництво. Незважаючи на це, козаки-чорноморці та члени їхніх родин часто залежали від постачання продуктів.

Створені військові формування зіткнулись ще з низкою проблем, які не визначались прямо з питаннями організаційного характеру, але так чи інакше були з ними пов'язані. Серед інших це втечі через тривалу службу, занепад господарства, зловживання офіцерів владою, крадіжки, затримання виплати козакам грошей за службу тощо. Так, чорноморці скаржились на російських офіцерів, які примушували козаків копати траншеї, завантажувати та розвантажувати кораблі, заготовляти ліс. Часто траплялись випадки, коли козаки вмирили від голоду та виснаження. Наприклад, з команди майора Євстафія Доцова 45 чоловік дезертирувало, 25 померло. Майор вимагав від адміністрації негайної сплати платні й надання провіанту. Про подібне незадоволення козаків у січні 1790 р. в різкій формі доповідав полковий осавул Василь Осанчук. Він повідомляв про те, що у чорноморців немає провіанту “лише одна мука надто гнила (а круп немає)”, від чого “значна кількість козаків померла і захворіла, а той і розбіглася”, він підкреслював, що “якщо такий непридатний провіант відпушено

²⁵ Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска: [Документы извлечены из Кубанского войскового архива]: В 4-х т. Т. 3: Войско Верных черноморских казаков: 1787- 1798 гг. / Собраны и изданы И. И. Дмитренко. – СПб.: Тип. Штаба Отд. корпуса жандармов, 1896. – С. 234- 235, 250- 251.

²⁶ Козацтво на Півдні Україні. Кінець XVIII- XIX ст. – Одеса: Друк, 2000. – С. 50.

буде, чекати потрібно від козаків загибелі і немалої кількості втеч, і нарешті, все військо розійтися може”. Полк М. Костенка, чисельністю 6 500 чоловік, розташований в Яссах, залишило 190 козаків, продовжувались втечі із табору чорноморців під Бендерами. Кошовий осавул Л. Бардін доповідав про втечі козаків Величківського куреня поблизу Бендер, полковий осавул Неживий рапортував Антону Головатому про втечі козаків із табору під Тульчею на Дунаї. Протягом літа 1791 р. в Кіш надійшли рапорти старшин про втечі чорноморців із команд полковників Арсенія Секунди і Сави Білого, розташованих під Галацем, Щирова із табору на р. Серет, “великої частини” Корсунського куреня в районі Ізмаїла й Ісакчі, піших полків Костянтина Кордовського з-під Тульчі. Останні “пішли до задунайських запоріжців”²⁷.

Частими були випадки втеч чорноморських козаків, зайнятих на тяжких роботах по заготівлі лісу і в побудові військових кораблів у Сороцькому і Орґевському повітах Молдавського князівства. Ці роботи проводились з 1790 по 1793 рр. Чорноморським адміралтейством. Влітку 1791 р. з “робіт на човнах, що будувалися, втекла група, яка нараховувала 210 чоловік”, а у квітні 1792 р. знов втекло понад 140 козаків²⁸.

Під час війни бузькі козаки потерпали від нестачі продовольства, фуражу, коней; внаслідок бойових дій, хвороб, втеч скорочувалась кількість працездатного населення, що призводило до занепаду господарства козаків.

З підписанням мирної Ясської угоди 1791 р. з Османською імперією, російський уряд втратив потребу в значній кількості кінноти і війська, як бойової сили. Крім усього іншого численне військове населення користувалось пільгами і не сплачувало багато з установлених в регіоні податків, а “покозачені” селяни були носієм небезпечних для стабільності настроїв.

Необхідність вирішення подальшої долі, після завершення війни і смерті князя Григорія Потьомкіна, викликало у чорноморців прохання переселитися козаків на Кубань, підтвердити старі та надати їм

²⁷ Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска... Т. 2: Бумаги Императрицы Екатерины II, Потемкина-Таврического и др. / Собраны и изданы И. И. Дмитренко. – СПб.: Тип. Штаба Отд. корпуса жандармов, 1896. – С. 202, 349; Т. 3: Войско Верных черноморских казаков: 1787–1798 гг. – С. 470.

²⁸ Там само. – Т. 2. – С. 203, 209; Т. 3. – 470; Державний архів Миколаївської області. – Ф. 243. – Оп. 1, додат. – Спр. 9. – Арк. 76.

нові пільги. Це зумовило відрядження військового судді Антона Головатого до Петербурга. Як писав Тарас Шевченко:

“Тепер, кажуть, в Слободзеї,
Останки збирає Головатий та на Кубань
Хлопців підмовляє.
Нехай йому бог допоможе!
А що з того буде,
Святий знає: почуємо,
Що розкажуть люде”²⁹.

Наказ Катерини II від 30 червня 1792 р. закріплював за чорноморськими козаками землі на Кубані (“в області Таврійській острів Фанагорію з усіма землями, що знаходяться на правому боці річки Кубань, від гирла її до Усть-Лабінського редути, таким чином, щоб з одного боку річка Кубань, з другого — Азовське море до Єйського городка були кордоном військової землі”³⁰), підпорядковував військо Кавказькому генерал-губернатору і губернаторам Катеринославської та Таврійської губерній, які мали визначити кордони між Чорноморським та Донським військами, підтверджував за Чорноморським військом старі пільги, збільшував кошти на його утримання тощо. Як зазначав історик Володимир Голобуцький, цей захід диктувався, крім усього іншого, близькістю Забужжя і дністровського кордону до Задунайської Січі, куди часто виходила козацька сірома. Територія, що була зайнята військом, стала начебто своєрідним мостом для утікачів українських селян, які йшли за Дністер³¹. Переселяючи чорноморців уряд переслідував ще одну мету. А саме замінити регулярні військові частини, що там служили і важко переносили важкі умови тамтешнього життя, козаками, які могли б більш ефективно охороняти кордони від черкеських племен³². Переселялись козаки трьома маршрутами: морським — по узбережжю Криму і сухопутними — через Крим, Керченську протоку та через кордон війська до річки Єя. Групи переселенців очолювали відомі на той час старшини — Сидір Білий, Захарій Чепіга, Антон Головатий, Костянтин Кордовський, Іван Юзбаші, Федір Черненко та ін.³³.

²⁹ Шевченко Т. Дума // Повне зібрання творів: У 20-ти т. — К.: Наукова думка, 1989. — Т. I. — С. 220.

³⁰ ПСЗ РИ. I. — Т. XXIII. 1792. — СПб., 1830. — С. 342.

³¹ Голобуцький В. А. Черноморское казачество. — К.: АН УРСР, 1956. — С. 199–200.

³² Короленко П. П. Двухсотлетие Кубанского казачьего войска: 1696–1896: Исторический очерк. — Екатеринодар, 1896. — С. 27.

³³ Первая перепись казаков-переселенцев на Кубань в конце XVIII ст. Исторические документы. — Краснодар: Диапазон-В, 2006. — С. 8.

Стосовно кількості переселених і тих, хто залишився, існують різні відомості. Так, Аполлон Скальковський зазначав, що 3,5–4 тисячі козаків бажали переселитися. Сучасні дослідники також називають таку кількість переселених лише протягом 1792 р. Однак 3 141 чоловіків і жінок відразу відмовились від переселення. Серед них 325 козаків, 92 українця, 188 поляків, 13 вірменів, 2523 волохів. Рух переходу на Кубань тривав майже до кінця XVIII ст. і загальна кількість переселених не перевищувала 8 000 козаків. За іншими підрахунками протягом 1792–1794 рр. з-за Бугу на Кубань переселилось від 18 171 чоловіків і жінок до 25 000 осіб обох статей³⁴. За даними Першого перепису старшин і козаків, які переселились на 21 березня 1794 р. за куренями було 12 645 чоловіків і 5 526 жінок³⁵.

Проте досить значна кількість чорноморців бажала залишитися у своїх селищах між Південним Бугом і Дністром. У цьому контексті можна цілком погодитися з підрахунками історика Володимира Голобуцького, що козаки, які не бажали переселятися на Кубань, склали лише 10% від загальної маси козацтва. Інші особи були автоматично занесені в козацькі списки при переселенні і їх склали, головним чином, молдавани, які проживали за Бугом ще до війни³⁶.

Частина чорноморців оселилась на околицях Одеси і близьких до неї хуторах. Осавул Федір Черненко, направлений за Буг спеціально для набору козаків, уже після основного переселення, зібрав близько 700 чорноморців. Проте, оскільки в них не було коштів для переселення на Кубань, то вони були приписані до Чорноморської гребної флотилії і використовувались “для улаштування Хаджибею”. Між тим, втечі козаків продовжувались і звідси. Лише за період 1795–1797 рр. з флотилії втекло 357 чоловік. Частина козаків шукала долі за Дністром. У липні 1794 р. адмірал де Рібас повідомляв військовому старшині Федору Черненку про те, що частина чорноморців “на правому березі Дністра роботи шукають”³⁷.

³⁴ Короленко П. П. Двухсотлетие Кубанского казачьего войска: 1696–1896. – С. 206; Шиян Р. І. Чорноморське військо вірних козаків в останній чверті XVIII ст. – С. 17–18; Шиян Р. Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. – С. 62; Петренко С. Д. Переселення козаків і селян України на Кубань (1792–1917): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. – С. 8–9.

³⁵ Первая перепись казаков-переселенцев на Кубань в конце XVIII ст. Исторические документы. – С. 24.

³⁶ Голобуцкий В. А. Черноморское казачество. – К.: АН УРСР, 1956. – С. 199–200.

³⁷ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 218. – Спр. 6 за 1805 р. – Арк. 54.

Досить чітке уявлення про тих чорноморських козаків, які шукали щастя за Дністром і Дунаєм, дають їхні свідчення. Дунайський запорожець Дмитро Капінос розповідав, що він разом з батьком і братом вступили в Чорноморське військо, де “кошовим отаманом був Харько Чепіга, суддею Антон Головатий, а військовим писарем Григорій [Глубененко]”. Батько і два брати були відправлені служити у флотилію. При штурмі Очакова батько Дмитра був поранений і в Кінбурні помер. “По взяттю Очакова частина козаків пішла на Кубань, а частина не погодилась і пішла в турецькі володіння, і тому що його рідний дядько Іван Капінос мав власний човен, то взяв братів за Дунай”. В той час Дмитру було 20 років, а його брату 16³⁸. Козак Олексій Самар розповідав, що “народився він в Чорномор’ї від батька Григорія колишнього чорноморця” у 1792 р., який у 1804 р. “зайшов зі мною за Дунай, де помер”, а Олексій продовжував займатись рибальством³⁹.

У червні 1796 р. уряд ліквідував Катеринославське козацьке військо з приводу створення нового Вознесенського козацького війська (до речі так і не сформованого). Всі колишні військові міста, містечка, селища разом з їх жителями переводились до їхніх попередніх соціальних станів, що співпало з уведенням в той самий час заборони на селянські переходи на півдні України. З відділів Катеринославського війська залишились бузькі полки, частини Чугуївського регулярного козацького полку і Конвойного полку увійшли до Лейб-Гусарського та Лейб-Козацького полків, 3-й Чугуївський козацький кінний полк розформований, а 1-й і 2-й — перейменовані відповідно у козацькі генерал-майора Леслея і Неклюдова⁴⁰.

Бузькі козаки були підпорядковані Чорноморському адміралтейському правлінню, а в 1797 р. за наказом Павла I розформовані. Козаків переводили на стан державних селян з наступною передачею під юрисдикцію місцевої адміністрації.

Серед отаманів і керівників вище зазначених військ схарактеризуємо декількох. Першим отаманом чорноморців став Сидір Білий (14.01.1788 — 16.07.1788), який походив з дворян Новоросійської

³⁸ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІА в м. Києві). – Ф. 245. – Оп. 1. – Спр. 8, ч. 1. – Арк. 343-345.

³⁹ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 190. – Спр. 138 за 1824 р. – Арк. 18; Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775-1828 рр. – С. 35.

⁴⁰ Казачьи войска: Хроники гвардейских частей / Под. ред. В. К. Шенка. – СПб., 1912. – С. 17.

губернії і з молодих років розпочав служити в Запорозькому війську. Достатньо скоро отримав звання осавула і виконував найбільш важливі доручення кошового отамана Петра Калнишевського. Після зруйнування Запорозької Січі перебував на посаді предводителя дворянства Херсонської губернії. Мав значні землі і маєтки в Херсонській та Катеринославській губерніях. З 14 січня 1788 р. він став кошовим отаманом чорноморців. Сидір Білий користувався значною повагою серед козаків. Однак під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. в бою під Очаковим загинув. Його наступником став Захарій Чепіга (1788–1797), з козацької старшини Чернігівської губернії роду Кулішів. Прибув на Січ, де йому дали прізвисько “Чепіга” і згодом обійняв посаду полковника Протовчанської паланки. Як зазначали сучасники, запорожці “після довгих суперечок між двома партіями Головатого та Чепіги обрали останнього отаманом”. На чолі чорноморців він здійснив чимало героїчних подвигів в боях під Хаджибеєм, Бендерами, Ізмаїлом, Бабадагом. За переказами Захарія Чепігу вважали характерником, тобто чарівником, який міг безперешкодно брати в полон турків і татар⁴¹. Згодом займався влаштуванням козаків на Кубані. Однак не всі козаки позитивно ставилися до Захарія Чепіги, деякі звинувачували його в нехтуванні інтересами чорноморців⁴². Під час перебування Захарія Чепіги у поході до Польщі (1794 р.) його посаду тимчасово обіймав Антон Головатий, і якого після смерті З. Чепіги обрали наступним кошовим отаманом. Антон Головатий походив зі старшинського козацького роду. Навчався у Києво-Могилянській академії⁴³. Захоплюючись розповідями про лицарську службу вступив до запорозького товариства. Згодом став курінним отаманом, і був обраний військовим писарем. Він доклав чимало зусиль до формування Чорноморського війська, командував флотилією козаків. Відзначився в різних бойових операціях під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. — взятті острова Березань, що мало важливе значення для облоги Очакова, взятті Ізмаїла та ін. Щоб зрозуміти ціну того подвигу, що зробили козаки на чолі з Захарієм Чепігою в боях при Березані наведемо характеристику умов в

⁴¹ Гончарук Т. Г. Нашадки українських козаків та “народження Одеси”. — Одеса: Астропринт, 2006. — С. 8–9.

⁴² Шиян Р. І. Чепіга З. О. // Українське козацтво. Мала енциклопедія. — К.; Запоріжжя, 2002. — С. 533.

⁴³ Чухліб Т. В. Головатий А. А. // Енциклопедія історії України. — Т. 2. — К., 2004. — С. 137–138.

яких знаходилась на той момент російська армія, про що писав очевидець граф Роже де Дама: “Земля була на два фута вкрита снігом (йшов листопад 1788 р. — *О. Б.*), стояли морози 12–15°, до того ж ще буревій з моря, часто перевертали палатки. Ця обставина... викликала розпорядження по армії князя Потьомкіна вирити в землі ями, по назві землянки, куди солдати йшли на відпочинок... В тих незмірних степах неможливо було отримати ні дров, ні інших припасів, у т. ч. нижчі чини не мали ні вина, ні горілки, ні навіть м’яса, ціна якого була для них занадто висока... Незважаючи на всі заходи обережності, що підказував інстинкт, неможливо було лягти спати в палатці, щоб ранком не прокинутися вкритим снігом”⁴⁴. Той самий Роже де Дама, який м’яко кажучи не жалував козаків гарними епітетами про події при Березані писав: “18-го князь (Григорій Потьомкін. — *О. Б.*) показав нам насправді театральне видовище атаки острова Березані запорожцями, ця полудика орда в декілька тисяч чоловік є гілкою козацького населення, яке керується лише власними статутами та законами; вона має своїх особливих начальників, слідує власним звичаям і не залежить ні від якого цивільного чи воєнного керівництва. Вони живуть в хатах на березі Дніпра, служать Імператриці, коли вона їх викликає, але не підкоряються іншому наказу, ні підлягають іншим покаранням, крім тих, які властиві їх варварському суспільному устрою. Уряд рахується з ними та користується їх послугами, погоджуючись зі звичним їм способом дії. Начальник посадив 1500 чоловік в маленькі човни, ними самими зробленими, відправився від берега, до якого прилягав наш табір, та з загрозливими криками підплив до острова. Всупереч картечному залпу, що довелось їм винести, вони здійснили вилазку та змусили турок сховатися в фортеці. Турки почали кричати, що хочуть здатися на капітуляцію”⁴⁵. Коли Антон Головатий штурмував острів Березань, одночасно Захарій Чепіга з козаками атакував фортецю Хаджибей. Державна Рада Росії відразу розглянула та високо оцінила дві ці значні для армії події⁴⁶.

Згодом Антон Головатий керував відправкою чорноморців на Кубань і влаштуванням там їхнього життя. Про нього згадував Тарас Шевченко у поемі “Невольник” (“Сліпий”), біографія отамана надихнула поета написати послання “До Основ’яненка” і ескіз портрета “Антон

⁴⁴ Дама Роже де. Записки // Г. А. Потемкин. Последние годы. Воспоминания. Дневники. Письма. — СПб., 2003. — С. 49.

⁴⁵ Там само. — С. 51.

⁴⁶ Гончарук Т. Г. Нашадки українських козаків та “народження Одеси”. — С. 9–10.

Головатий біля Неви”⁴⁷. В Одесі на честь Антона Головатого названо вулицю й встановлено пам’ятник згідно з описом Прокопія Короленка: “Високий на зріст, гладкий, мав велику голову, постійно оголену, з великим оселедцем... обличчя з величезними вусами”.

Серед керівників Бузького та Катеринославського військ відзначимо Петра Скаржинського та Матвія Платова. Перший з них син сотника Лубенського козацького полку Михайла Скаржинського, який походив або з роду польських емігрантів, або з дворян литовського походження. Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. організував козацький полк з молдаван, волохів, болгар, українців, який був об’єднаний з Нововербованим полком і дав початок Бузькому козацькому війську. Брав участь у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр., командував двома об’єднаними бузькими полками.

Петро Скаржинський мав найкращі землі в колишній Бугогардівській паланці. У 1775 р. купив у генерала Петра Текелія село Мигію, яке входило до Ольвіопольського повіту⁴⁸. Разом із селищем було придбав 6 308 десятин землі та 480 кріпаків. Він вірно розрахував вигідність розташування цієї землі й завів водяний млин, який став одним з перших у краї⁴⁹. У подальшому його маєток вважався зразковим у Херсонській губернії. Згодом Петро Скаржинський став астраханським губернатором. Принагідно, зауважимо, що син Петра Скаржинського Віктор під час війни з Наполеоном у 1812 р. сформував зі своїх селян ескадрон козаків (188 чоловік), зброю якому надав генерал-губернатор Емманюель де Рішельє. Ескадрон взяв участь у переслідуванні французьких військ, здійснив декілька успішних рейдів ворожими тилами, відзначився в боях у Білорусі, в закордонному поході російських військ в Пруссії. Віктор Скаржинський за участь у війні з Наполеоном отримав орден Св. Володимира IV ступеня з бантом та орден Св. Анни II ступеня з діамантами. 12 вояків його ескадрону були нагороджені “знаками отличия военного ордена”, всі отримали пам’ятні медалі. Героїзм Віктора Скаржинського був особливо відзначений Михайлом Кутузовим і Михайлом Барклаєм де Толлі. В Одесі цьому талановитому військовому та найкращому господарю

⁴⁷ Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 20-ти т. – К.: Наукова думка, 1989. – Т. 1. – С. 78, 220, 434–435, 437.

⁴⁸ Історія міст і сіл УРСР. Миколаївська область. – К., 1971. – С. 692.

⁴⁹ Филиппович И. Летопись прихода Петро-Павловской церкви села Мигеи Елисаветградского уезда, Херсонской епархии // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. XXIV. – 1902. – С. 2.

в південноукраїнських землях у 1872 р. встановили пам'ятник⁵⁰ (портрет Віктора Скаржинського, всадника та прапори його ескадрону див. ілюстрації до розділу).

Матвій Платов — граф, генерал від кавалерії. Народився 6 серпня 1751 р. у Старочеркаську в родині військового старшини. Служив у 1766 р. урядником у Донській військовій канцелярії. З 1772 р. командир козацького свого імені полку. Перше бойове хрещення одержав у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. Відзначився при взятті Перекопської лінії та в битві при Кінбурзі. З 1778 по 1784 рр. брав участь у походах і боях на Кавказі, де познайомився з Олександром Суворовим і одержав чини майора, підполковника і полковника. З початком російсько-турецької війни 1787–1791 рр. Матвій Платов у Катеринославській армії Григорія Потьомкіна очолив козацький полк, з яким діяв при облозі та взятті Очакова, Бендер та Каушан, Аккермана, Ізмаїла, за що нагороджений орденами Св. Георгія IV і III ст. З 1787 р. отаман Катеринославського козацького війська, згодом з 1790 р. і Чугуївських кінних козацьких полків. Відзначився хоробрістю і мужністю вже в наступній війні в бойових діях під Очаковим, Бендерами, Каушанами, Ізмаїлом. Отримав за це чисельні нагороди.

Під час російсько-прусько-французької війни 1806–1807 рр. Матвій Платов командував козацьким корпусом. Корпус воював у боях при Прейсіш-Ейлау, Ландсбергу, Гутштадті, Гейльсберзі, Фрідландській битві. У Тільзіті, де був укладений мир, він познайомився з Наполеоном, який як визнання бойових успіхів отамана подарував коштовну табакерку, був нагороджений орденом Почесного легіону, від якого відмовився. На початку 1808 р. Матвій Платов був направлений до Молдавії на російсько-турецьку війну 1806 — 1812 рр. Воюючи в армії Петра Багратіона, захопив Гірсово, відзначився в боях при Рассеваті, при облозі Сілістрії. З початком Війни 1812 р. очолив козацький корпус з 14 полків, що входили до 1-ї армії генерала Михайла Баркляя де Толлі, і прикривали відхід 2-ї Західної армії генерала Петра Багратіона. Як в Росії, так і в європейських країнах був одним із самих популярних російських генералів. Брав участь у відомій “битві народів” під Лейпцигом. Після закінчення війни супроводжував Олександра I до Лондона, де отримав від міської думи Лондона спеціальну почесну шаблю і диплом почесного доктора Оксфордського

⁵⁰ Гончарук Т. Роль представників українських козацьких родів в історії Одеси кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Одеса-козацька: Наукові нариси. – Одеса: Фенікс, 2008. – С. 109- 114.

університету. Потім повернувся на Дон, де обіймав посаду отамана (портрет Матвія Платова див. ілюстрації до розділу).

Крім вище зазначених категорій населення, на природньо пов'язані із козацьким минулим, на становищі іррегулярних військ, близькому до козацького, в цей період знаходились ще декілька формувань на території Південної України. Вони мали багато спільного з іншими козацькими з'єднаннями у своїй організації, зокрема, це вищезгадані Грецьке Албанське та Кримсько-Татарське війська.

Після закінчення російсько-турецької війни 1768–1774 рр. російський уряд відкликав Балтійську ескадру з Архіпелагу. Багато греків, які мали відчуття на собі турецькі репресії за допомогу росіянам під час бойових дій, звернулись до уряду Катерини II з проханням щодо надання їм російського громадянства. Від російського уряду вони одержали дозвіл оселитись у Криму біля фортець Керч і Єнікале та на території майбутнього Ялтинського повіту. В обмін на надання земель, матеріальну допомогу та захист, імперія одержувала досвідчених у мореплаванні, торгівлі та ремісництві підданих. У війську, як показували наступні переписи, служили не лише представники грецького й албанського етносу, але також українці, вірмени, кримські татари, грузини, італійці. Згідно з “Земським грецьких поселенців установленням” від 28 березня 1775 р. грекам, що вже переселились або бажали переселитись до Росії, надавались різноманітні пільги.

Процес оформлення так званого “козацького” формування тривав з 28 березня 1775 р. до серпня-вересня 1776 р. Батальйони Албанського війська мали бути сформовані за штатами регулярних відділів російської армії. Водночас командний склад війська був представлений офіцерами з албанців та греків. У мирний час військо підлягало юрисдикції губернатора Азовської губернії, а під час бойових дій знаходилось під командою призначених Військовою колегією вищих військових посадових осіб. Комплектація відділів війська передбачала добровільний вступ і вербування, у разі потреби збільшення його кількісного складу, “людей грецької і албанської нації” в російських губерніях та за кордоном. Після демобілізації, частіше за власним бажанням, рядові Албанського війська мали повертатись до своїх дімівок і записуватись до купецького або міщанського стану. Протягом усього часу військові албанських команд мали нести караульну службу в Таганрозькій фортеці.

На чолі Албанського війська було призначено майора Анагнаті, а пізніше — майора Чапоні. Одним зі старшин був полковник Ламбро

Качіоні, який разом з чином російської служби отримав дачу в 240 дес. землі. Разом з ним на південноукраїнські землі переїхали грецькі родини Мавроміхайлі, Кокастраті, Коралі, Кандіоті, Геродіматі, Мармарікі, Анжіко та інші. Майже всі вони воювали разом з російським флотом проти Туреччини під час війни 1768–1774 рр. Так, у письмовому зверненні до Катерини II у березні 1786 р. сержант Костянтин Коралі доповідав, що “під час минулої з Портою війни в Архіпелазі вступив я грецьких дворян до служби Вашій Імператорській Величності в 1769 р. з 60 чоловіками волонтерів, яких утримував своїм коштом й знаходився з ними під командою капітана-лейтенанта Олександра Паклецькі. Був в походах й боях... і в багатьох місцях проти ворога діяв хоробро...”⁵¹. Далі в своєму листі Костянтин Коралі просив дозволу переїхати із м. Кременчук до Тавриди, де він планував оселитись разом з родичами. Окрім цього за 16 років бездоганної служби сержант Коралі просив надати йому відповідний військовий чин, як це було зроблено по відношенню до інших греків на російській службі.

На 22 серпня 1776 р. в Керчі, Єнікале й Таганрозі, куди на той час переселялись греки й албанці, мешкало 1236 осіб. З цього числа переселенців було сформовано 10 рот. На липень 1778 р. за обліком усіх військових Албанського війська було 1003 чоловіки, з яких — 503 відсутні, 3 хворі та 497 в бойовій готовності⁵².

Після установаження російського протекторату над Кримом (1774 р.) і приєднання його до Росії (1783 р.) перед урядом постало завдання контролю за місцевим населенням та узбережжям Чорного моря. До цього були залучені і команди Албанського війська. Однак більшість цих іноземних переселенців віддавали перевагу цивільним справам, а саме: торговельним операціям, ремісництву, садівництву, тваринництву та інколи — хліборобству. За спостереженнями дослідників вже наприкінці 1770-х — початку 1780-х рр. російськочиндані греки торгували зі Стамбулом, Ліворно, Марселем та Олександрією⁵³. Як зрозуміло бажання відбувати військову службу в рамках існування Грецького Албанського війська у таких греків було відсутнім. Однак вони бажали користуватися пільгами, що надавались воякам цього формування. Разом із частим нехтуванням російською стороною умов і статутів по відношенню до козаків, це призводило до непоро-

⁵¹ Шиян Р. Грецьке (Албанське) козацьке військо. 1775- 1859 рр. // Козацтво на Півдні України. – С. 7.

⁵² Там само.

⁵³ Шиян Р. Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. – С. 31.

зумінь, заворушень і навіть масових втеч козаків Албанського війська і членів їхніх родин.

Розпочате у Херсоні будівництво російського флоту вимагало присутності там добре обізнаних із морською справою греків. Проте це взагалі суперечило змісту пільг, наданих 28 березня 1775 р. грецьким переселенцям. У рапорті князю Григорію Потьомкіну 5 вересня 1781 р. полковник Антон Дмитрієв доповідав, що він не отримав дозволу з Петербурга переселити згодних на це греків до Херсона. Вже переселені туди греки продовжували вимагати виконання урядом наданих їм шість років тому привілеїв та пільг, і без виконання цих умов не можна сподіватись на співпрацю з грецьким населенням⁵⁴.

Напередодні війни 1787–1791 рр. під час подорожі Катерини II Тавридою, з “благородних дружин та доньок балаклавських греків” було створено так звану “Амазонську роту” (кінний ескадрон) зі 100 жінок під проводом О. Сарандакі (Шидянської)⁵⁵, який відіграв роль почесного почту імператриці. З початком російсько-турецької війни 1787–1791 рр. підвищились і вимоги до несення служби греками та албанцями. Багато з них було зараховано до екіпажів Чорноморського флоту. Команди війська служили на митницях та карантинах, несли прикордонну варту на чорноморському узбережжі, запобігаючи можливим заворушенням з боку місцевого татарського населення.

У 1795 р. військо було перетворено на Грецький полк з особливим Албанським дивізіоном, а у 1797 р. військо розформовано. Дивізіон оселили поблизу Одеси, а Грецький полк, що став піхотним батальйоном, оселили навколо Балаклави. Всі ці заходи російського уряду сприяли більш швидкій інтеграції грецького населення у ділове та громадське життя Російської імперії й України зокрема.

Історія Кримсько-Татарського війська, як бойової служби кримських татар в Російській імперії, розпочалась наказом від 1 березня 1784 р., коли із татар Кримського півострова сформували три дивізіони. Кожен мав по 7 офіцерів і 200 нижніх чинів. Вони отримали назву Таврійського національного кінного війська. Татари називали подібні формування “бешлії” (назва ця вживалась і офіційно). Більшість офіцерів та керівного складу походили з відомих кримських родин. Першим полком командував ротмістр Мустафа Мурза Кіятов, другим — майор Абдулла Велич, третім — майор Батир Ага Тамагул Крим-

⁵⁴ Шиян Р. Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. – С. 30.

⁵⁵ Казачьи войска: Хроники гвардейских частей / Под ред. В. К. Шенка. – С. 26.

тайський, згодом прем'єр-майор Мегметша бей⁵⁶. Наприкінці 1787 р. на службі залишилися лише два дивізіони, а з 1790 р. сформовані ще чотири нових. Всі шість були направлені на службу на кордони з Річчю Посполитою. По поверненню зі служби у 1792 р. в Крим чотири дивізіони розформували та відправили по домівках, а два продовжували нести внутрішню службу на Кримському півострові до 1796 р.⁵⁷

Згадаємо ще один цікавий епізод тогочасної організації різних іррегулярних військових частин князем Григорієм Потьомкіним, описаний одним із іноземців. Крім звичних до військової служби народів, що сформували вищезазначені бойові одиниці, князь мав наміри залучити до іррегулярних частин євреїв і сформувати із них Ізраїльський полк. Про це писав австрійський принц Шарль Жозеф де Лінь у своїх листах: “У нас, однак, набраний їх (євреїв. — *О. Б.*) цілий ескадрон, який я вважаю неоцінним своїм скарбом, тому що довгі бороди їхні, що звисають до колін, що від коротких стремен високо піднімаються, і жах, який вони викликають, сидячи на конях, являє з них сухих мавп; несміливість живими фарбами зображена на їхніх обличчях, а їхня невинність, з якою тримають вони в руках свої довгі списи, будь-кого змусять подумати, що вони дратують козаків”⁵⁸.

* * *

Однак не лише на території Південної та Слобідської України існувало козацьке населення та козацькі частини.

Внаслідок суспільних та адміністративних перетворень на Слобідській Україні ліквідація автономії Гетьманщини розпочинається “вписуванням” цих регіонів до становища загальноросійських, більшість населення мало увійти до податних станів Російської імперії. Особливо сприятливими для подальшої уніфікації населення виявилися 80-ті роки XVIII ст., коли дещо стабілізувалась міжнародна ситуація.

⁵⁶ Дет. див.: Масаев М. В. Таврические татарские дивизионы конного войска: краткий очерк истории (1784–1796 гг.). // Культура народов Причерноморья: Научный журнал. – Симферополь, 1997. – №3; Масаев М. В. Таврические бешлейские дивизионы конного войска (1784–1796 гг.) // Учёные Записки Симферопольского государственного университета. – Симферополь, 1998. – №6. – С. 81.

⁵⁷ Казачьи войска: Хроники гвардейских частей. – С. 24; Крымский, конный Её Величества Государыни императрицы Александры Федоровны полк // Военная Энциклопедия. – СПб., 1914. – Т. 14. – С. 333–334.

⁵⁸ Лінь Ш. – Ж. Письма // Г. А. Потемкин. Последние годы. Воспоминания. Дневники. Письма. – СПб., 2003. – С. 59.

Для початку відзначимо, що вже у 1765 р. козацькі полки Слобідської України були розформовані, а замість них створювались регулярні — Харківський уланський, Сумський, Охтирський, Острозький (існував до 1796 р.) та Ізюмський гусарські полки. Особовий склад гусарських полків вербували з місцевих козаків і старшинських дітей. Козаки, які утримували гусарські полки стали називатися “військовими поселенцями”, а їхні поселення — державними військовими слободами. Вони володіли землями на правах особистої свободи, але протягом другої половини XVIII ст. це право вільно розпоряджатися потомственими козацькими землями поступово обмежується.

Перетворити козаків на гусарів виявилось досить не просто. Населення поставилося до нововведення відверто вороже, як могло саботувало реформування полків, які вони мали ще й утримувати. Мешканці сотенного містечка Межиріч активно протестували проти скасування козащини, вимагали, щоб у них “по-старому козацька служба” відбувалась, а новий податок скасувати. Масове заворушення закінчилось арештом групи козаків і покаранням винних нагаями⁵⁹. Від тих, хто, все ж таки, став “новим гусаром” відвертались навіть батьки та брати, хоча вони — “нові гусари” — впродовж років уперто трималась козацьких звичаїв і демонстративно підкреслювали своє козацьке походження — голили голови і довгу чуприну закладали за вухо⁶⁰. З кінця XVIII ст. гусарські полки комплектували вже на загальних засадах з рекрутів, і відбуваючи службу в російській армії “нові гусари” швидко втрачали “козацькі особливості”.

На лівобережній частині українських земель у 1781 р. внаслідок запровадження нового адміністративного поділу на три намісництва — Новгород-Сіверське, Чернігівське, Київське — полково-сотенний устрій перестав існувати.

Маніфестом від 3 травня 1783 р. на Слобідській та Лівобережній Україні оголошувалась заборона вільного переходу зі стану в стан і вводився подушний податок, що узаконювало кріпацтво. За цим документом правом особистої свободи мали користуватися лише колишні так звані реєстрові козаки, які були записані в “списки реорганізованої козацької верстви під час ревізії 1782 р.”⁶¹

⁵⁹ Корнієнко О. Нариси військової історії України. Сумський слобідський козацький полк 1659- 1765 рр. — К., 2008. — С. 420.

⁶⁰ Там само. — С. 419.

⁶¹ Н. С. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина. — 1897. — Т. 57. — №7. — С. 463.

Одночасно, 28 червня 1783 р. затверджувалось “Положення про регулярну кінноту”, за яким із представників лівобережного козацтва створювались 10 регулярних кавалерійських полків, утримання яких йшло за рахунок оброчних платежів, що сплачували козаки, і які замінювали “не зрівняльні збори”⁶². У 1784 р. полки отримали назву карабінерних й увійшли до складу регулярної кавалерії. Вони розміщувались в селах і містах за місцем проживання колишніх козаків і відповідно називались: Лубенський, Переяславський, Сіверський, Чернігівський, Глухівський, Стародубський, Ніжинський, Київський, Софійський, Тверський, Полтавський.

Крім зазначених козацьких полків існували Бахмутський, Херсонський кінні козацькі полки та тимчасові, на час війн створені частини на козацькому положенні майорів Лаші, Левізі, Фрізе, Шенка (1764-1774 рр. з українських і південнослов'янських вихідців), волонтерські команди, “Бузька спіра”, Смилянський і Сполянські полки (1788 р., з арнаутів, волохів, греків, болгар та ін.), корпус малоросійських піших стрільців (1790 р., з козаків Лівобережної України, проіснував до 1796 р.) та ін.⁶³.

Частина колишньої слобідської та лівобережної козацької старшини могла вийти у відставку або перейти на службу в гусарські полки і замінити свої чини на армійські з пониженням на один чи два чини. Складність даного процесу відображає цікавий факт, коли на заклик губернатора Слобідської губернії Євдокима Щербініна зібратися на огляд у Харкові для подальшого призначення на службу у гусарські полки взагалі не відгукнулася⁶⁴.

У 1785 р. старшина була зрівняна в правах з російським дворянством. При цьому вона могла залишатись зі своїми правами або перетворюватись у дворянство російського типу⁶⁵. Як вважають дослідники, досвідчений військовий адміністратор Петро Рум'янцеv, зацікавлений в стабільності бази його армії, проводив цілком виважену та помірковану політику, розпочав діяти в напрямку нобілітації вже

⁶² ПСЗ РИ. I. – С. Пб., 1830. – Т. XXI. 1780-1783. – № 15724; Т. 22. – Т. XXII. 1784- 1788. – № 15928.

⁶³ Казачьи войска: Хроники гвардейских частей / Под. ред. В. К. Шенка. – С. 32.

⁶⁴ Корнієнко О. Нариси військової історії України. Сумський слобідський козацький полк 1659- 1765 рр. – С. 418.

⁶⁵ Миллер Д. Превращение казацкой старшины в дворянство // Киевская старина. – 1897. – № 1. – С. 9- 36.

з 1780-х р.⁶⁶ Документи, які надавала старшина для того щоб довести належність до привілейованого стану, дає можливість уявити “Відомість про ніжинську шляхту” квітня 1784 р.⁶⁷ Наприклад, колезький ассор Михайло Волховський подав “три копії патентів на чини войскового товариша, сотничий та бунчукового товариша”, військовий товариш Андрій Годило “копію патента на чин”, бунчуковий товариш Василь Кадигроб “на чини хоружого полкового и обозного предьявил и сообщил в копиях патенты”, сини значкового товариша Григорій та Олександр Наливайки “в чине полковых канцеляристов состоящие приложили копию патента отца их на чин значкового товарища из Генеральной войсковой канцелярии данной” тощо.

Старшина маючи значну корпоративність, почала “шукати дворянство”, що відволікало її від інших суспільних перетворень та соціальної активності. Дещо узагальнений образ старшини 70–80-х років XVIII ст. можна створити на основі “сказок” родичів бунчукових товаришів Василя Дмитровича Рославця і Йосипа Дмитровича Рославця⁶⁸. Перший розпочав службу у 1764 р. військовим канцеляристом, а у 1765 р. став бунчуковим товаришем. У військових кампаніях участі не брав, “криме внутренних разных комендираций и комиссий”. Під слідством і судом не був, продовжувати службу спроможний і на підвищення чину при відставці гідний. Одружений з дочкою бунчукового товариша Григорія Кулябки Олені. Мав чотирьох дочок Уляну, Марфу, Єфімію, Софію та сина Якова. Останній в 13 років здобував освіту в “киевских училищах латинского, немецкого и французского языков”, через три роки навчався в Чернігівському колегіумі. (Принагідно зауважимо, що важливість здобуття освіти і виховання дітьми старшини у межах Батьківщини відзначали провідні діячі суспільства. Так, збирач документальних матеріалів з історії України, предводитель дворянства Роменського повіту Полтавської

⁶⁶ Кухарук О. Формування стану “малоросійських козаків” наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // Чорноморська минувшина: Записки відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: зб. наук. пр. – Одеса, 2007. – Вип. 2. – С. 64.

⁶⁷ “Відомість про ніжинську шляхту” квітня 1784 р. // Генеалогія української шляхти: Послужні списки погарської шляхти 1772–1781 рр., “Описание” ніжинської шляхти 1784 р.; Упорядкування та вступна стаття І. Ситого. – К.: Темпора, 2008. – С. 166–174.

⁶⁸ Порівняння зроблено автором за даними: Генеалогія української шляхти: Послужні списки погарської шляхти 1772–1781 рр., “Описание” ніжинської шляхти 1784 р. – Док. 39, 40, 87, 90.

губернії Василь Полетика (син відомого українського діяча Григорія Полетики), який сам навчався за кордоном, на початку XIX ст. зазначав: “Не відправляйте на далі дітей ваших в ті віддалені місця, де вони забувають не лише вітчизну свою, але й вас самих, і де, в більшості, псують вдачу”⁶⁹).

Василь Рославець мав непоганий майновий стан. Зокрема, “поданих малоросійських по ревизії 1764 году написаних в селах Ішове, Сенкове, деревнях Попсуевке, Дмитрове, Болотихове, Елисевицах, Макарове, и Санниках 31 хату до полку Нежинского, в городе Глухове, в селе Щербях и слободе Княжичах 33 хати”.

Другий представник старшини — Йосип Рославець, походив з родини значкового товариша, вступив на службу у 1732 р. За відмінну службу “жалован значковим товаришем”, а у 1757 р. гетьман Кирило Розумовський “жаловал” бунчуковим товаришем. У військових кампаніях участі не брав. Під слідством і судом не був, за віком продовжувати службу був неспроможний. Одружений з дочкою бунчукового товариша Андрія Гудовича, мав двох дорослих дітей — Івана, 36 років, який служив майором в Апшеронському полку та Олександра, 22 років, що служив в легкокінному Чернігівському полку поручиком та скарбником. Проживав у селі Дмитрівці першої Почепівської сотні, за ним записані “малоросійські поданні” в цьому селі та 47 хат в інших селах.

За “списком шляхетства, чиновників, вдів та їхніх дітей, які мешкають у Погарському повіті” від 14 червня 1780 р. нараховувалось близько 144 осіб — 47% з них знаходились “в службі”, 22% — “без служби”, 16% — у відставці, 12% — “в обшите”, 3% — не визначені. Маємо 27% в рівній кількості — бунчукових, військових, значкових товаришів; обшитованих військових і значкових товаришів — 11%, полкової і сотенної старшини — 19%, інші — у відставці, вдови та ін. Протягом 1772-1781 рр. з усіх визначених осіб близько 67-70% могли продовжувати службу⁷⁰.

Українська старшина в цей період могла здобути значну частину привілеїв, на які вона претендувала майже півстоліття, у випад-

⁶⁹ Литвинова Т. Освітні традиції дворянства Лівобережної України в другій половині XVIII – на початку XIX ст. // Схід/захід: Історико-культурне видання. Вип. 7: Університети та наші Російської імперії. – Харків; К.: Критика, 2005. – С. 59–61.

⁷⁰ Складено та підраховано автором за даними: Генеалогія української шляхти: Послужні списки погарської шляхти 1772-1781 рр., “Описание” ніжинської шляхти 1784 р. – Док. 1-90.

ку якщо стане частиною російського дворянства. З претензіями на нобілітацію вона почала відчувати важливість зв'язку між службовим положенням і належністю до панівного прошарку, і разом з тим поступово формувати бюрократію з характерними рисами бюрократії загальноімперськими⁷¹. Здобувши панівні права, старшина розглядала себе представником “вже не окремої країни, а регіону, включеного до імперської системи” і відповідно мала визначити свою роль в цій системі⁷². Дослідники вважають, що саме “колабораціонізм” козацької старшини з російським урядом став одним із чинників достатньо швидкої втрати автономії Гетьманщини⁷³.

За зазначеними наказами та іншими документами створювались ще дві проблеми. Перша пов'язана зі значним опором тих, кого перетворювали на кріпаків, і це наявно засвідчили Турбаї, які визначили необхідність обережності в даному питанні. Крім того, розпочалось так зване “шукування козацтва”, а саме намагання довести належність до груп населення, яких обійшла кріпацька доля. У свою чергу цей процес мав сприяти пошуку свого коріння, і відповідно подальшої ідентифікації та поглиблення свідомості свого походження. Внаслідок цього кріпосні селяни склали меншість населення Лівобережної України.

Другу проблему створювала та частина населення, яка отримала назву “малоросійське козацтво”. Уряд мав зважувати на їхні історичні поземельні права, чим створив як стверджують дослідники “правову колізію”, внаслідок чого “малоросійське козацтво” отримало частину прав дворян не належачи до останніх⁷⁴. В умовах нової російсько-турецької війни можливе загострення внутрішньої ситуації було вкрай не вигідним, а бойовий досвід козаків міг бути з користю використаний, уряд мав враховувати й це. Вже протягом 1790–1791 рр. князь Григорій Потьомкін взявся за формування козацьких частин на Лівобережній та Слобідській Україні, обґрунтовуючи це загрозою війни з боку західних сусідів, а також тим, що території Слобідської та Лівобережної України утримували мало військ порівняно з іншими

⁷¹ Галь Б. О. Проблема формування регіональної бюрократії на Лівобережній Україні (друга пол. XVIII – початок XIX ст.) // Ресурс доступу: <http://www.ukrtetra.com.ua/regions/reg4/Gal.htm>

⁷² Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика, 2004. – С. 61,65.

⁷³ Капелер А. Росія як поліетнічна імперія. – Львів, 2005. – С. 57.

⁷⁴ Кухарук О. Формування стану “малоросійських козаків” наприкінці XVIII – на початку XIX ст. – С. 65–67.

регіонами. Так, до ліквідації полків Лівобережжя мало 17 000 виборних козаків і компанійців, а у 1790 р. всього 10 500 солдатів регулярної армії⁷⁵. Цей дисонанс Григорій Потьомкін мав намір виправити за рахунок створення на Лівобережжі іррегулярних військових формувань. На думку історика Тараса Гончарука, князь почав реалізацію схожого за змістом проєкту реорганізації лівобережного козацтва, запропонованого у 1788 р. маршалком Київського намісництва Василем Капністом⁷⁶.

Так чи інакше, але вже навесні 1790 р. наказом князя Григорія Потьомкіна міщан Катеринославської та Харківської губерній перетворили в піших козаків. Повернення до козацького стану породжувало в них надії на повернення старої автономії та пільг, що викликало звернення до влади з вимогою повернути старі права. Вони мали увійти під управління отамана Матвія Платова, як поповнення до Катеринославського козацького війська. Загальна кількість таких піших козаків мала становити 1 900 чоловік, 1 000 з лівого берегу Дніпра, 500 з правого, 400 з поселень Харківської губернії. Останні зараховані до Конвойного полку. Цей підрозділ доповнювали два полки “Булави Великого гетьмана”, що склалися з колишніх січовиків і козаків Лівобережжя⁷⁷.

Не лише міщани, але й дворяни Лівобережжя мали сформувати іррегулярні козацькі частини. З території Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв мав бути виставлений козацький кінний полк із 500 дворян, поділений на сотні. Допомогати в збиранні нових козацьких полків призначався І. Ф. Максимович — нащадок знатного старшинського роду. При цьому зазначалось, що слід “унікати вигляду регулярності”⁷⁸. Їм (так само як і українським міщанам) було дозволено самим обирати собі полковників та офіцерів. У липні нараховувалось 1 500 вояків від дворянства, керівником їх був призначений генерал-майор Неплюєв. Одяг цих козацьких частин складався з мундирів і штанів синього кольору⁷⁹.

⁷⁵ Бумаги кн. Г. А. Потемкина-Таврического. 1790–1793 гг. // СВІМ / Под ред. Н. Ф. Дубровина. – Вып. VIII. – С. 24.

⁷⁶ Гончарук Т. Г. Григорій Потьомкін – гетьман українського козацтва. – Одеса: Астропринт, 2002. – С. 89.

⁷⁷ Бумаги кн. Г. А. Потемкина-Таврического. 1790–1793 гг. // СВІМ / Под ред. Н. Ф. Дубровина. – Вып. VIII. – С. 26, 27.

⁷⁸ Гончарук Т. Г. Григорій Потьомкін – гетьман українського козацтва. – С. 92–93.

⁷⁹ Бумаги кн. Г. А. Потемкина-Таврического. 1790–1793 гг. // СВІМ / Под ред. Н. Ф. Дубровина. – Вып. VIII. – С. 104, 115.

На території Лівобережної України сформували новий корпус “піших легких стрільків, обмундирування їм буде за козацьким зразком”. Цей корпус мав складатися з 5600 чоловік рядових і нижніх чинів і поділявся на сотні. У травні 1790 р. князь Григорій Потьомкін наказав створити ще іррегулярні загони самооборони з міщан Києва та Переяслава — Київський егерський полк. Останній об’єднав десять ескадронів, що залишилися від карабінерних малоросійських полків.

20 липня 1790 р. Григорій Потьомкін повідомляв Олександра Безбородька, що іррегулярні військові частини, розташовані на землях Гетьманщини для захисту її від Польщі, вже нараховували 11 тисяч бійців⁸⁰. Таким чином, у 1790 р. козацькі війська підпорядковані “Великому гетьману” розташовувались вже не лише на Півдні, але й на Лівобережній Україні, у Києві та Слободжанщині.

З вересня по листопад 1790 р. на стан іррегулярних були переведені також деякі регулярні частини, зокрема Малоросійський козацький полк (сформований з рекрутів); Херсонський та Олександрівський легкі кінні полки переформовані в Херсонський козацький полк; Полтавський полк легкої кінноти — в козацький полк “Булави Великого гетьмана”.

Звернемо увагу, що в планах Григорія Потьомкіна було відновити козацький устрій і на Правобережній Україні і згодом йменуватися “Гетьманом обох сторін Дніпра”. Однак, через смерть Григорія Потьомкіна ці задуми не здійснились⁸¹.

Зауважимо, що на усі подібні заходи князя уряд дивився як на тимчасові, розуміючи серйозність загрози повернення “старих часів”. У даному контексті, досить показовою є відповідь князя Олександра Безбородька у 1794 р. на пропозицію губернатора Миколи Рєпніна, якою перший був дуже стурбований і навіть виклав її графу Миколі Салтикову і Платону Зубову. Микола Рєпнін пропонував “сформува-ти запорожців з колишніх Уманських, Білоцерківських та Побережних козаків, зробивши загальний виклик, а потім напустити їх на Польщу”. У відповіді Олександра Безбородька йшлося наступне, що у 1790 р. козацькі частини формувалися через складність міжнародної ситуації — “ми були у війні зі шведами та турками, очікували її від Англії та Прусії”, а також через особливе ставлення Григорія Потьомкіна до козаків. За його словами ситуація змінилась і було б тепер не доцільно

⁸⁰ Бумаги кн. Г. А. Потемкина-Таврического. 1790–1793 гг. // СВІМ / Под ред. Н. Ф. Дубровина. – Вып. VIII. – С. 45, 117.

⁸¹ Гончарук Т. Г. Григорій Потьомкін – гетьман українського козацтва. – С. 96.

“підбурювати власний народ, який ще пам’ятає часи Хмельницького та схильний до козацтва. ...створилася би військова нація і це тим більш небезпечно, що і Малоросія заразилася би відразу тим самим духом, а за нею і його губернія⁸². Від чого трапилася би революція нового роду, через яку, ми принаймні будемо змушені відновляти гетьманство, дозволяти численні безглузді свободи і загалом, втрачати те, чим ми тихо і спокійно володіли би протягом століть”⁸³. Надалі було вирішено ніякого “виклику” не робити, в разі потреби (через складну ситуацію в Польщі. — *О. Б.*) задовольнитися двома гренадерськими полками в складі армії графа Петра Румянцева, а згодом, ті частини, що пов’язані з козацтвом “вивести самою віддаленою нижньою частиною Катеринославської губернії на Тамань та Кубанську сторону”⁸⁴.

Вже у грудні 1796 р. в південноукраїнських землях оформлювалось прикріплення селян до землі, а отже закріпачувались таким чином не лише селяни на поміщицьких землях, а іноді і навіть жителі казенних поселень. У 1797 р. був проведений перший рекрутський набір лівобережних козаків (по три рекрути від 500 чоловіків). Одночасно вийшов наказ про відновлення в Лівобережній Україні устрою та судочинства згідно з попередніми звичаями і правом, що дещо затримав уведення нових загальноросійських адміністративно-судових структур.

До речі, розпочате з кінця XVIII ст. переселення козаків Лівобережної України на південні землі мало сприяти не лише заселенню цих територій, вирішенню питання про визнання їх повноправними володарями земельної власності і збільшенню у них кількості земель, але й переслідувало мету зменшити соціальну напругу. Так, лише в 1796 р. переселено із Чернігівщини на південь 479 родин (2 394 осіб) козаків (85% з яких мали всього 2 десятини землі або були зовсім безземельні). Набагато чисельніші переселення розпочинаються вже у XIX ст. Зазначимо, що не всі бажали переселятись офіційно, було багато таких, які йшли на південноукраїнські землі самостійно поодинокі й з родинами. Серед таких були казенні поселяни Федір Грисунівський з матір’ю Ганною з Конотопського повіту Чернігівської губернії, Роман Михайленко з дружиною Марфою з Лохвицького

⁸² В 1794 р. М. Репніну доручили “проборкати” хвилювання у Литві і відновити там порядок, після чого він став генерал-губернатором віленським та гродненським, одночасно естляндським і курляндським. Наприкінці 1794 р. М. Репнін перебував на території польських земель, які відійшли Російській імперії.

⁸³ Григорович Н. Канцлер Александр Андреевич Безбородько в связи с событиями его времени. 1747- 1787. — СПб., 1881. — Т. 2. — С. 260- 261.

⁸⁴ Там само. — С. 261.

повіту Полтавської губернії. Обидва чоловіки вийшли на заробітки у Південну Україну та Південну Бессарабію на самому початку XIX ст. і вже у 1811 р. претендували на поселення у місті-фортеці Ізмаїл. Збереглись антропометричні дані цих чоловіків. Обидва близько 1770 року народження, перший з них “обличчям чистий”, мав “волосся русяве, ніс гострий, очі сірі, зріст середній”, другий з них навпаки був смуглявим, “обличчям рябуватий”, волосся мав русяве, ніс “малопродуватий”, зріст “посередственный”. Інший казенний поселянин Миргородського повіту Полтавської губернії Степан Черномазинко, близько 1769 року народження перейшов у Південну Україну на заробітки у 1808 р. разом з дружиною Парасковією та сином Філіпом⁸⁵. Майже однакові з ним долі Петра Багачева близько 1772 року народження, що залишив Чернігівську губернію з дружиною Акиліною (Акуліною) та дочкою Горпиною (Аграфеною) та холостого Арсенія Чайченка близько 1785 року народження⁸⁶. Однак серед цих мігрантів достатньо цікавою виявляється мандрівка по південній Україні двох братів Слуцьких Григорія та Василя близько 1740 і 1750 років народження відповідно. Вони походили з с. Петрівки Полтавської губернії і пішли в “Старю Запорожю” (так в тексті документа. — *О. Б.*) с. Покровське, де проживали 20 років, ймовірно до зруйнування Січі. Потім захоплені міграційним потоком перейшли до с. Слободзея (можливо служили в Чорноморському війську?), де проживали близько 7 років, згодом проживали в Молдавії близько 9 років, а у 1810 р. прийшли до фортеці Ізмаїл. У обох братів були родини. У старшого Григорія — дружина Ірина, сини Іван, Кирило, Дмитро, а у брата Василя — дружина Пелагея та дочка Варвара. Особливою поміткою чиновника, який записував їхні біографічні дані було те, що вони “говорять малоросійською”⁸⁷.

Таким чином, відновлення штучних козацьких військ і частин не є випадковим. Вони стали формою організації населення українських територій в складі Російської імперії, що сприяла установленню контролю над козацьким населенням (і не лише його, але й представників стихійної народної колонізації на українському півдні), передбачала створення боездатної сили для подальших територіальних надбань, захисту й освоєнню новоприєднаних районів, являла собою

⁸⁵ Комунальна установа “Ізмаїльський архів”. — Ф. 514. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 44 зв. — 45 (№39), 64 зв. — 65 (№66), 97 зв. — 98 (№16).

⁸⁶ Там само. — Спр. 2. — №13, 214.

⁸⁷ Там само. — № 28.

альтернативу Задунайській Січі. Враховуючи це, запорізькі історики Роман Шиян і Людмила Маленко вважають, що причинами створення цих військових одиниць співпали об'єктивні і суб'єктивні (роль в організації військ князя Григорія Потьомкіна) чинники⁸⁸, які визначили виважену і добре продуману політику високопоставлених осіб й урядової адміністрації⁸⁹. Погоджуючись з цим, зауважимо, що слід врахувати ще один чинник, а саме бажання самого козацтва зберегти залишки власних традицій в нових умовах (а представників стихійної народної колонізації, які приєднувались до козацького населення, ще й легалізувати своє становище). Сподівання їх, здебільшого, не здійснились. Козацьким військам і населенню надавались лише зовнішні атрибути колишніх традицій, відновлення останніх у повному обсязі було не прийнятним для держави. Досить часто адміністрація не визнавала права козаків на пільги, заперечувала належність до козацького стану. Але важливим у даному контексті є вже той факт, що продовжувала вживатися в офіційних документах назва “козак”, поняття козацькі привілеї та козацький стан, що впливало на світогляд місцевого населення.

Спробами організації козацьких військ російська держава намагалась виробити нові форми організації козацького населення, на що вказують численні реорганізації козацьких частин. Прагнення отримати, в першу чергу, дієздатні бойові частини, залишало поза увагою влади інші аспекти існування козацького населення, в тому числі визначення окремої території поселення, організацію громадського управління, системи господарювання тощо. Відсутність чіткого юридичного статусу призводило до зловживань офіцерів своєю владою, крадіжок і втеч з полків.

Козацтво брало активну участь у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр., нагадавши про славу козака-воїна, і разом з тим відіграло значну роль у заселенні та економічному освоєнні південноукраїнських територій. Створення козацьких військ призводило до зростання соціального напруження в регіонах їхнього формування, значного “показачення селян” сусідніх територій, що в свою чергу виклика-

⁸⁸ Шиян Р. Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. – С. 68.

⁸⁹ Маленко Л. Козацькі війська в системі політичних відносин на Півдні України в останній чверті XVIII ст. // Національна перлина Запорозжя: впровадження інноваційно-інвестиційних технологій гармонізації біоекосистеми о. Велика Хортиця: Тези доповідей Першого міжнародного конгресу (26–28 вересня 2004 р.). – Запоріжжя, 2004. – С. 60.

ло постійні скарги поміщиків і чиновників, на що феодална держава не могла не реагувати. Уряд дивився на козацькі формування як на тимчасові і підписання Ясського миру з Османською імперією, смерть князя Григорія Потьомкіна, який “захищав” їх від негативного ставлення урядовців, вирішило їхню долю. Практично усі, створені іррегулярні козацькі частини (як українські в основі, так і сформовані з інших етносів) переформовувались, ліквідовувались або були переселені з території України, чим звело нанівець, навіть, незначні спроби відновлення або трансформації традиційної військової козацької організації в останній чверті XVIII ст.

У “скреготі” жорен

Наступний етап трансформацій в середовищі козацтва розпочинається з кінця 90-х рр. XVIII ст. На цей момент козацькі війська на території Південної України, а також іррегулярні частини близькі до їх становища, здебільшого, були розформовані.

В складній внутрішній та зовнішній ситуації російській уряд здійснював перманентну реорганізацію різних частин армії, пов'язану, в тому числі, з її фінансуванням і модернізацією, а разом з цим уряд перебував і в пошуках вдалого варіанта використання потенціалу козацтва. Про це свідчать проекти реформування і різноманітні трансформації в Катеринославському й Бузькому військах, що відбувались до 20-х років XIX ст. Так, 50-тисячне Катеринославське військо, сформоване під час війни, складалось з дуже різнорідних елементів і виявилось не життєздатним. Все це викликало наказ 5 червня 1796 р. про скасування війська. Оцінюючи його стан Платон Зубов писав, що через свавілля донської старшини, яка в розпорядженні не додержується черги на службу та навмання установлює збір на утримання населення перетворилось з заможного у найбідніше в краї: “Таке ставлення до цих людей взагалі призвело їх до відчутного оскудіння та крайнього виснаження... поля їх зробилися майже зарослими від того, що нема кому обробляти через те, що дорослі та міцні знаходяться на службі, а старі та малолітні з жінками, що залишилися в домівках, маючи опіку про утримання себе та тих, хто на службі, не менш обтяжені внутрішньою роботою...”⁹⁰ Значна кількість “показаних” селян

⁹⁰ ПСЗ РИ. I. – Т. XXIII. 1796. – СПб., 1830. – С. 887– 890.

також була носієм небезпечних традицій для стабільності в регіоні. Платон Зубов розвиваючи думку про звільнення з Катеринославського війська усіх бажаючих вважав, що кількість козацьких військ не повинна зменшитися. Він пропонував сформувати у Вознесенському намісництві (ближче до кордону) нове козацьке військо з 10 полків (по 600 рядових козаків в полку) з 15-річною службою. Цьому війську мали надати землі у межиріччі Бугу та Дністра, що залишились від розподілу, та понад 500 тис. дес. землі потрібно було купити з маєтків князя Любомирського, які знаходились поблизу з територіями бузьких козаків. Кожен обер-офіцер мав отримати від 3 до 500 дес., а штаб-офіцер від 1 до 1500 дес. Кожному полку мали виділити уділ на 600 родин, за кількістю 600 козаків на створення одного полку. Козаки мали нести службу власним коштом маючи мундир, зброю, коня тощо, перебуваючи на дійсній службі вони отримували платню за прикладом Донського війська. З колишнього Катеринославського війська мали виключити усіх бажаючих, залишити бузьких козаків (5921 особу), селян князя Любомирського (4500 осіб), а також козаків, що з Лівобережної, Правобережної України і в Катеринославській губернії з переселенням їх на військові землі⁹¹. Всі ці задуми не здійснились через зміну влади, відсторонення Платона Зубова від управління, створення на землях півдня України Новоросійської губернії. Як зазначалось вище, Катеринославське військо ліквідували, в 1797 р. Бузьке військо за наказом Павла I розформували. Козаків переводили на стан державних селян з наступною передачею під юрисдикцію місцевої адміністрації. Дві сотні бузьців продовжували охороняти кордон по Дністру до 1800 р.

На початку XIX ст. через нове ускладнення російсько-турецьких відносин російський уряд звертає увагу на укріплення південних кордонів. Зокрема, відновлювались Бузьке козацьке військо, Кримсько-татарські кінні полки (військо) та Грецьке (Албанське) військо і створювались Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо (про нього мова йтиме у другому розділі), Ногайські кінні полки (військо). Війська, що складались, здебільшого, з українського козацтва (Бузьке, Чорноморське) мали багато спільних рис у своєму розвитку з окремими регіональними особливостями. “Знаючи схильність південноруського народу до козацтва” — відзначав один із істориків другої половини XIX ст. — “уряд в годину зовнішньої війни неод-

⁹¹ ПСЗ РИ. I. – Т. XXIII. 1796. – СПб., 1830. – С. 891–895.

норазово удавався до виклику козаків з населення південних губерній... Одними з таких є, мабуть, і так звані бузькі козаки, що колись існували в сучасній Херсонській губернії”⁹². Такі плани збіглися з вимогами самих козаків-бузьців про відновлення війська. Саме це відстоювала делегація козацької старшини в Петербурзі у 1801 р. Указом 8 травня 1803 р. Бузьке військо відновлювалось на засадах Війська Донського на повному власному утриманні. На момент відновлення бузькі козаки проживали у 27 селищах, 2322 дворах (бузькі, красносільські та новоприєднані болгарські села Щербані і Димовське), в яких проживало понад 12 тисяч осіб. Найбільшими були станиці Красносілля — 1293 особи, Михайлівка — 2304, Соколи — 517. Територія поділялась на три округи: два бузьких і один красносільський, на чолі з окружними начальниками⁹³. Адміністративним центром бузьких козаків стало м. Вознесенськ. Населені пункти в усіх козацьких військах стали називатися станицями і хуторами, де були виборні отамани.

В адміністративному та військовому управлінні Бузьке військо повторювало устрій Донського та Чорноморського козацьких військ, незначна різниця була лише пов’язана з меншими масштабами і привілеями. По військовій частині військо підлягало військовому губернатору, по цивільній — цивільному губернському правлінню. Для внутрішнього цивільного та господарського управління вводилась Військова Канцелярія під головуванням наказного отамана. У складі Канцелярії працювали дві неодмінні особи зі штаб-офіцерів, асесори, прокурор та секретар. Згодом штат збільшувався за рахунок лікаря, поліцмейстера, скарбника та ін.

Козаки отримували форму за зразком Війська Донського. Вони мали темно-сині куртки з білими лямітками та поясами (кушаками); темно-сині шаровари з білою тасьмою.

Серед бузьких отаманів в зазначений час відзначимо — генерал-майора Івана Краснова (1752–1812 рр.) і полковника Миколу Кантакузена (1763–1841 рр.). Перший нащадок відомого донського козацького роду почав служити козаком і брав участь у російсько-турецьких війнах кінця XVIII ст., а з 1803 р. призначений отаманом бузьких козаків. Другий, походив з родини волоських вельмож, з 1790 р. пере-

⁹² Рудковский А. Сведения о бугских казаках // Киевская старина. – 1882. – №11. – С. 387-394.

⁹³ Хіоні І. О. До історії заселення Побужжя // Український історичний журнал. – 1965. – №8. – С. 127.

бував на російській службі і брав участь у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр., як підполковник Катеринославського козацького війська, згодом командував малоросійським кірасирським полком і у 1797 р. вийшов у відставку. Протягом 1806–1817 рр. обіймав посаду отамана Бузького війська. Генерал-майор Іван Краснов і полковник Микола Кантакузен на посаді отаманів відзначились різноманітними зловживаннями свого становища і тим, що практично не дбали про своїх підлеглих. Про це є численні спогади сучасників, документи слідчих справ, відкритих на отаманів, свідченням цього стали також заворушення серед козацького населення станиць Бузького війська. Зокрема, козаки в скарзі на отамана Івана Краснова писали про те, що вони не отримали “за 1802 р. рекрутських... грошей, що привласнені його превосходительством генерал-майором Красновим, через це опинились в значному виснаженні та відправляючи за примушенням з останніх своїх коштів на службу козаків, зовсім себе розорили”. Через такі зловживання Іван Краснов був звільнений губернатором Емманюелем де Рішельє з цієї посади. Однак новопризначений полковник Микола Кантакузен був не кращим. Достатньо влучну характеристику дав йому Олександр Ланжерон: “Кантакузен впродовж усієї кампанії (йдеться про російсько-турецьку війну 1806–1812 рр. — *О. Б.*) перебував у Кишиневі під приводом сушки сухарів для армії, залишаючи козаків і волонтерів битися подалі від себе... В 1788 р. Кантакузен робив вигляд, що служив на війні, в цій війні він, навіть, і цього не робив. Він дуже дурно скіпірував своїх волонтерів, зате збільшив свій кінський завод та стада своїх маєтків”⁹⁴. Казнокрадство, хабарництво, свавілля і фальсифікації у наданні звань і посад, утиски і пограбування військового населення, у цьому козаки та керівництво армії звинувачували отамана і вимагали негайної передачі його військовому трибуналу, що й було рекомендовано військовому міністру Барклаю де Толлі⁹⁵. У 1814 р. справу було припинено, а Микола Кантакузен зберіг свою посаду отамана.

Одночасно у 1803 р. Чугуївський козацький полк (або військо) став козацьким регулярним полком, до якого було приписано до 22 тис. осіб. Деяко інакше склалась доля колишніх козаків Катеринославського війська. Протягом 1801–1804 рр. із Слобідсько-Української

⁹⁴ Записки графа А. Ф. Ланжерона: Война России с Турцией. 1806- 1812 гг. // Русская старина. – 1907. – №6. – С. 600– 601.

⁹⁵ Хіоні І. Нові матеріали до історії Бузького козацького війська // УІЖ. – 1966. – №11. – С. 123– 127.

губернії відбулись переселення на Кавказьку лінію 3655 колишніх катеринославських козаків, які заснували на місці поселення п'ять станиць, серед яких Теміжбекська, Казанська, Тифліська, Ладозька, вони стали основою Кавказького козацького полку Терського війська і склали 2-й Кавказький козацький полк Кавказького Лінійного війська⁹⁶.

З часом традиційні форми господарювання у бузьких козаків (зауважимо, що частина болгар, сербів, молдаван, волохів не витримавши умов життя залишили військо) ставали більш різноманітнішими і продуктивнішими. Основою залишались землеробство і скотарство. Саме бузькими козаками була поширена в цьому регіоні відома порода української (черкаської) рогатої худоби. Займались козаки також рибальством, ремеслом, торгівлею.

Військовий устрій Бузького, Чугуївського козацьких військ визначався за принципом інших козацьких військ Російської імперії. Вони утворювались, як збройна допомога армії і значна кількість козаків в них вже мала військову підготовку та бойовий досвід.

Бузьке військо виставляло протягом свого існування три п'ятисотенних полки. З відновленням війська полки несли прикордонну службу на Дністрі, з початком російсько-турецької війни 1806–1812 рр. брали участь в осаді Ізмаїла, військових діях на територіях Бессарабії, Молдавії, Волоцини, особливо відзначились у боротьбі з чумою в Одесі.

У період наполеонівських військ бузьці перебували в діючій армії. Відомий герой 1812 р. Денис Давидов спеціально відзначив героїзм 1-го Бузького полку, який активно діяв і в закордонному поході, особливо у Франції при Краоні, Ларні, Арсісі, брав участь у взятті Парижа. За свою відвагу козаки 1-го полку 14 січня 1816 р. були нагороджені георгіївським штандартом “За хоробрість”. 2-й і 3-й полки боролися з французькими військами на Дніпрі, відзначились у складі партизанських загонів О. Фігнера й О. Сеславіна під Дорогобузем, Борисовим. 2-й полк закінчив свою службу у Вільно. Після війни козаки продовжували нести кордонну та митну службу.

Один із перших масових виступів бузьких козаків відбувся восени 1803 р. в зв'язку з тим, що отаман війська Іван Краснов таємно при-

⁹⁶ Казачьи войска: Хроники гвардейских казачьих частей / Под ред. В. К. Шенка. – С. 14, 117, 118, 174; Екатеринославское казачье войско // СВЭ. – М., 1977. – Т. 3. – С. 306; Петренко Є. Д. Переселення козаків і селян України на Кубань (1792–1917). – С. 12.

власнив 63 тисячі крб., що належали бузьким полкам. Отаман звернувся за допомогою і до повсталих станиць для “заспокоєння” було уведено роту Сибірського гренадерського полку⁹⁷.

Ще більш гострий конфлікт, що перетворився у тривале збройне повстання, вибухнув у війську в 1817 р. Поштовхом до повстання були чутки про ліквідацію Бузького війська і перетворення козаків на військових поселенців. Це загрожувало козакам найтяжчими формами військово-кріпосницького гніту. Передбачаючи негативну реакцію козаків, у січні 1817 р. військова адміністрація намагалась зберегти Бузьке військо і разом з тим пристосуватися до планів голови Департаменту військових справ Державної Ради графа Олексія Аракчєєва. Наказний отаман Микола Кантакузен подав записку “Погляд на перетворення Бузького козацького війська в кавалерійські полки”, де пропонувалось збільшити кількість козаків за рахунок сусідніх сіл і створити не один, а два регулярних кавалерійських полки, що мало б скласти 12 діючих і 6 резервних ескадронів, інакше перетворення на уланів призведе до повного розорення козаків, але його пропозиції не були враховані⁹⁸.

В травні 1817 р. генерал-майор Іван Вітт, маючи доручення влаштувати військові поселення, зауважував, що реалізація цього, за існуючими правилами, вельми проблемна і їх потрібно змінити. Такий висновок він зробив не лише через можливе розорення козаків, але й через різні традиції, наявність обшитованих офіцерів з власним майном, строкатий етнічний склад війська. Він писав: “ество [молдован, болгар] таке, що майже ніколи два брати разом не уживаються. Тому значно складно змішати їх з українцями”⁹⁹. Складність ситуації вдалась взнаки майже одразу. Іван Вітт, доповідав, що відсутня дисципліна, взаємини (“обходжение”) між колишніми хорунжими, сотниками, а тепер офіцерами і козаками “саме просте”, офіцери не грамотні та інше призводить до напруженої атмосфери. Однак самою головною причиною цього напруження він назвав “бажання залишитися козаками”. Внаслідок “неполная охота” перетворилась на

⁹⁷ Козацтво на Півдні Україні. Кінець XVIII–XIX ст. – Одеса: Друк, 2000. – С. 69.

⁹⁸ Мнение Бугского войска войскового атамана о состоянии Бугского войска. 31 січня 1817 р. // Багалій О. Д. Історія військових поселень в Україні. З неопублікованої спадщини. – Харків: Вид-во САГА, 2007. – Док. №1. – С. 227, 231–232.

⁹⁹ Багалій О. Д. Боротьба бузького козацтва за збереження свого козацького устрою під час перетворення його на військове поселення // Багалій О. Д. Історія військових поселень в Україні. З неопублікованої спадщини. – С. 93–96.

“дерзкое безрассудство” і “самовольство”¹⁰⁰, що реально проявилось у пасивних та активних формах протесту. В липні 1817 р. жителі бузьких станиць “які звикли здавен до вольності та життя без устрою, і бачучи, що нова їх організація мала тепер інші правила та нові порядки, відкрили зухвалість і непослух”. Майже три місяці палало полум’я боротьби в станицях Бузького війська, на придушення його направили чотири полки уланів, в озброєнні яких були гармати. В деяких станицях жінки з немовлятами кидалися на уланів, які мали атакувати їх чоловіків. Новоявлених військових поселенців приводили до присяги під жерлами артилерійських гармат: “Нещасні (козаки. — *О. Б.*) бачучи запалені гноти й увесь вбивчий снаряд, готовий гримнути в них — присягнули”¹⁰¹. До військового суду було притягнуто 93 особи, керівників заслано рядовими до Сибірського окремого корпусу.

Наказом 8 жовтня 1817 р. Бузьке військо ліквідувалось, а козаки переводились на військових поселенців. Бузькі станиці увійшли до складу 1-го та 2-го полків Бузької уланської дивізії. В красносільських станицях розташовувався 4-й полк Української уланської дивізії¹⁰². До кінця придушити опір козаків уряду не удалося. В травні 1818 р. під час проїзду Олександра I через поселення Бузької уланської дивізії, знов спалахнуло нове хвилювання, яке було жорстко придушене.

Запровадження військових поселень на території України не було випадковим. Одним із моментів в обґрунтуванні улаштування поселеної кавалерії саме в південноукраїнських землях і на Слобожанщині полягав у тому, що в регіонах проживали представники колишнього військового стану — козаки. Їх досвід військової служби та ведення господарства уряд планував покласти в основу системи військових поселень. Імператор Олександр I планував поселення таким чином, щоб вони створили єдиний пояс від Чугуєва (Слобідсько-Українське військово-поселення) до Південного Бугу (Херсонське (Новоросійське) військово-поселення)¹⁰³. Кавалерійські поселення почали улашту-

¹⁰⁰ Багалій О. Д. Боротьба бузького козацтва за збереження свого козацького устрою під час перетворення його на військово-поселення // Багалій О. Д. Історія військових поселень в Україні. З неопублікованої спадщини... – С. 97–104.

¹⁰¹ Пишчевич А. С. Бугские казаки и украинские уланы // Киевская старина. – 1886. – №2. – С. 389.

¹⁰² ПСЗ РИ. I. – Т. XXXIV. 1817. – СПб., 1830. – С. 793–794; Т. XXIV. 1817. – СПб., 1830. – С. 219.

¹⁰³ Цубенко В. Л. Історія Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії. 1817–1857 рр.: Дис. ... канд. іст. наук / Одес. нац. ун-т. – Одеса, 2002. – С. 38–39, 68–69.

уватися в 1817 р. На початку квітня 1817 р. видано наказ про призначення окремих казенних сіл Слобідсько-Української губернії для військового поселення кавалерії і розпочалось влаштування поселених округів на основі Чугуївського козацького війська. На 1817 р. військо перебувало у дуже скрутному становищі і постійно отримувало допомогу й утримання від казни, що, в тому числі, і визначило його подальшу долю¹⁰⁴. Чугуївські козаки, як і бузькі, намагались чинити опір перетворенню їх на поселенців. Наслідком було повстання в серпні 1919 р., головну причину якого командир Чугуївського полку, а згодом 3-ї уланської дивізії Григорій Лісаневич, визначив як “намір їхній залишитись козаками і на колишніх правах”¹⁰⁵.

Подальше життя бузьких і чугуївських козаків було чітко регламентоване і вони розділили долю інших військових поселенців.

Одночасно чорноморці поступово влаштовувались на Кубані. На порубіжжі XVIII і XIX ст. вони ще продовжували зберігати традиційний устрій та управління за так званим “Порядком общей пользи”. На кубанських землях чорноморці заклали 40 курінних адміністративно-територіальних одиниць. Центральне поселення знаходилося в м. Катеринодар. Внутрішнє життя та управління здійснювалось за старим козацьким звичаєвим правом. Найвищою владою залишалась Військова рада, військовий уряд складався з військових отамана, судді і писаря. На зборах курінної ради обирали курінний уряд і вирішували найважливіші справи куреня¹⁰⁶. Життя козаків на Кубані підлягало більш суворій регламентації з боку уряду. Кіш мав постійно звітувати про ситуацію у війську і мав розробляти нові статuti громадського і військового урядування. Вже на початку XIX ст. Чорноморське військо низкою урядових наказів переводилось на загальні засади для інших козацьких військ імперії. Головні юридичні зміни у стані Чорноморського війська вірних козаків пов’язані з наказом імператора Павла I 16 лютого 1801 р. В ньому підтверджувалися попередні положення існування війська від 30 червня 1792 р., але в той самий

¹⁰⁴ Ковбасюк С. М. Військові поселення кінноти. Заснування і поширення військових поселень на Україні: Дис. ... канд. іст. наук / Одес. держ. ун-т. – Одеса, 1945. – Ч. 1. – С. 55–57.

¹⁰⁵ Багалій О. Д. Повстання військових обивателів та відставних козаків 1819 року в час організації Чугуївського військового поселення // Багалій О. Д. Історія військових поселень в Україні. З неопублікованої спадщини. – С. 172.

¹⁰⁶ Щербина Ф. История Кубанского казачьего войска: В 2-х т. – Екатеринодар, 1910. – Т. 1; Попка И. Д. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту. – СПб., 1858. – С. 102–115.

час воно переводилось на загальні засади для всіх козацьких військ імперії. Замість Військового уряду створювалась Військова Канцелярія з правами губернського правління, до якої входили отаман війська, два офіцери від козаків, “особа” — генерал призначений імператором, прокурор для “охорони правосуддя”. При Канцелярії запроваджувались спеціальні відділи (6 експедицій), які займались розглядом межових, кримінальних, цивільних та інших справ¹⁰⁷. Канцелярія контролювала всі сфери життя війська, а її діяльність підлягала законам Російської імперії. Подальші закони мали уніфікувати управління козацькими військами для пристосування їх до інтересів імперії.

Козацьку раду було позбавлено права обирати військового отамана — його призначав імператор з запропонованих кандидатів. Отаман мав бути лише “наказним”. Сама козацька рада поступово припиняє своє функціонування. Мали створити чотири земські розшукні начальства на чолі з начальниками та двома членами. Останні отримали значні повноваження для запровадження “благочинного порядку”. Згідно з розпорядженням уряду курінні поселення починають називатися станицями. Участь козаків у загальних для держави військових операціях (експедиції проти народів Кавказу, участь у придушенні польського повстання 1793-1794 рр., Каспійському поході 1796 р.) свідчило про перетворення його на структуру подібну Війську Донському.

Регламентация позначилась і на уведенні загальної для козаків форми, яка стала поширюватись з 1820-х рр. Спроби уніфікації військового одягу розпочинаються з 1814 р. Отаман чорноморців Федір Бурсак клопотав перед херсонським військовим губернатором Еммануєлем де Рішельє про розробку зразкового мундира й амуніції. Обґрунтував він це в листі від 12 березня 1814 р. отамана Федора Бурсака до Еммануєля де Рішельє, в якому отаман писав про необхідність уведення обмундирування єдиного зразка і просив її затвердити: “Соглашаясь с общим желанием чинов войска мне вверенного, нахожу нужным по общему о Войсках постановлению, иметь и в сем Войске мундир, который сколько необходим для пользы самой службы, столько и выгоден для всех чинов, особливо нижних; тем более, что оной по предложению состоит из куртика и шаровар только свободных; но вовсе не широких, как ныне многие офицеры одеваются, и будет обходиться несравненно дешевле длинного одяжения какое прежде имели — что делает лучшую и не обходимую для воина опрятность”¹⁰⁸.

¹⁰⁷ Голобуцкий В. А. Черноморское казачество. — К.: АН УРСР, 1956. — С. 320–321.

¹⁰⁸ ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 218. — Спр. 9 за 1814 р. — Арк. 1–1 зв.

Форму розробили у війську й Емманюель де Рішельє вимагав її спорядити та носити козакам вже у 1815 р., але через два роки новий військовий губернатор Олександр Ланжерон з'ясував, що наказ попередника не виконувався. Вже 11 лютого 1816 р. були затверджені зразкові мундири для чорноморців. Коротка куртка темно-синього сукна з прямим коміром-стійкою з окантовкою червоного кольору та чотирма рукавами, два з яких відлітних¹⁰⁹, закидалися за спину як декоративний елемент виявилась для козаків надто дорогою (близька 100 крб.). Значна кількість офіцерів і козаків взагалі не спорядили собі повний комплект обмундирування. Описана військова форма з незначними змінами проіснувала до 1840 р. (див. ілюстрації).

Переселення на Кубань поставило чорноморців у скрутне становище. Природні умови були для них новими і дуже несприятливими для оселення, а тим більш для економічного освоєння. Намагання колонізувати ці райони і посилити Чорноморське військо здатними і звичними до військової служби людьми (“вели уже колись спосіб життя” схожий з чорноморцями), уряд удався до переселення на його землі козаків і селян зі слобідських і лівобережних районів України. Це давало також можливість зменшити земельний голод в українських губерніях, вирішити питання про визнання українських козаків повноправними володарями їхньої земельної власності. Ще одну досить важливу причину подібних заходів відзначив вже наприкінці ХІХ ст. Микола Стороженко. Він писав, що переселенням козаків на Кубань уряд намагався “зменшуючи чисельність козацької верстви (в українських землях. — *О. Б.*), сприяти його становому “знеособленню” й “асиміляції ... з іншими податними верствами імперії”¹¹⁰.

При цьому малоросійський генерал-губернатор Яків Лобанов-Ростовський наголошував обирати для переселення ті козацькі родини, де “більше дівчат і вдів, які здатні вступати до шлюбу, внаслідок малої кількості жіночої статі в чорноморських військах”¹¹¹. Дійсно, у 1794 р. жінки склали близько третини всіх жителів війська — 30%¹¹²,

¹⁰⁹ Опис військової форми див.: Білоусова Л., Харковенко В. Замальовки військової форми чорноморських козаків 1814 р. у фондах Державного архіву Одеської області // Чорноморська минувшина: Записки Відділу історії козацтва на Півдні України. — Одеса, 2007. — Док. 1. — С. 153–156, іл. с. 186–187.

¹¹⁰ Н. С. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина. — 1897. — Т. 57. — №7. — С. 468.

¹¹¹ Там само. — С. 467.

¹¹² Підраховано автором за даними: Первая перепись казаков-переселенцев на Кубань в конце XVIII ст. Исторические документы. — С. 8.

у 1801 р. — 28%¹¹³, але в подальших переселеннях не завжди дотримувались такого принципу.

Основним завданням війська була військова служба. “Положенням про військовий та громадський устрій” від листопада 1802 р. Чорноморське військо мало виставляти 10 кінних і 10 піших п’ятисотенних полків, на останніх покладалась служба при “орудіях” й у флотилії, а у 1810 р. служба у флотилії припинялась. Штат полку встановлювався на зразок Війська Донського: один полковник, п’ять полкових осавулів, п’ять сотників, п’ять хорунжих, один квартирмейстер, один писар і 483 козаки. Військові старшини дорівнювались до чинів регулярної армії. Козаки, які звільнялись від дійсної служби переводились на внутрішню службу.

З початку свого влаштування на Кубані на чорноморців покладалась постійний обов’язок охороняти кордон вздовж р. Кубань — “бдение и стража пограничная от народов закубанских”. Кордон охороняли по черзі: рік служили на кордоні, два роки знаходились на пільгах, але реально полків на чергу не вистачало. Служба на кордоні здійснювалась за спеціальними інструкціями через систему пікетів, кінних застав, вартових на вежах, роз’їздів тощо, які були часто не ефективними через не дисциплінованість самих козаків.

На протигагу військовій структурі Чорноморського війська у період 80–90-х рр. XVIII ст., на початку XIX ст. скоротилася кількість стройових козаків і козаків флотилії. До середини першого десятиліття XIX ст. закубанські горці не виявляли значної активності й адміністрація змогла покластися на прикордонну варту, кількість якої подвоювалася. Таким чином, відбулась зміна в характері служби чорноморців. Вже у 1802 р. 3436 (22%) козаків від загальної маси здатних до служби знаходились на службі, з них на кордоні служили 2212 (64%), на флоті — 409 (12%), по внутрішньому управлінню — 815 (24%)¹¹⁴.

Крім служби на кордоні козаки-чорноморці брали участь й в інших завданнях за межами своїх територій. Так, під час російсько-турецької війни 1806–1812 рр. чорноморські частини були направлені до Криму, а потім збірний “3-й приморський козацький полк” під командуванням підполковника Семена Паліводи взяв участь у бойових діях на Дунаї. Зокрема, в облозі фортеці Тульча у квітні-травні 1807 р., яку захищали турецькі запорожці та ізмаїльський двобун-

¹¹³ Щербина Ф. История Кубанского казачьего войска: В 2-х т. — Екатеринодар, 1911. — Т. 2. — С. 40–47, 187–200.

¹¹⁴ Голобуцкий В. А. Черноморское казачество. — С. 161.

чужний паша Ібрагім Пеглеван (Пегліван; див. детальніше про нього розділ другий). Про ці події залишились спогади графа Олександра Ланжерона (ймовірно внаслідок перекладу спогадів з французької мови Палівода перетворився на Палівадова): "...в той момент, коли усі човни поспішали до місця призначення піднявся раптом страшний шквал, що часто повторювався на Дунаї, і розігнав всю флотилію. Один з човнів, що управлявся начальником чорноморських козаків, підполковником Полівадовим, вітром, що налетів, був відкинутий на міліну. Турки враз опинились біля нього, взяли його, вбили Полівадова та 40 гренадерів Ладозького полку, залишив живим лише одного сина Палівадова, молодого чоловіка 15 років, якого Пехліван забрав з собою і ми його вже більше ніколи не бачили"¹¹⁵. Про ці події писали історики Іван Дмитренко та Прокопій Короленко: "12 травня 1807 р. вони сіли на міліну, турки побачили козацькі баркаси на світанку і незважаючи на відчайдушний спротив Полівадова був вбитий, а ті, які залишились живими козаки, взяті в полон"¹¹⁶. Після смерті Семена Паліводи полк став "9-м пішим" під командуванням полковника Григорія Матвеева. Цікаво, що до цього полку керівництво армії відмовилось зараховувати турецьких запорожців, які переходили на російський бік через те, що там "таких вже багато"¹¹⁷. Надалі 9-й піший полк та інші частини чорноморців брали участь у війні з Наполеоном, російсько-іранській війні 1826–1828 рр., російсько-турецькій війні 1828–1829 рр.

Складні умови економічного освоєння нових територій, численні повинності, утиски на службі та поза службою з боку офіцерів викликали відкриті (збройний опір) та пасивні (втечі) форми протесту в козацькому середовищі, вже від самого початку переселення на Кубань, і не лише в українські або російські землі, тобто до "своїх"¹¹⁸, а навіть і в турецькі або татарські землі, зокрема в "турецьку Анапу"¹¹⁹.

Подібні зміни, які відбувались в козацьких військах спостерігаємо і у так званих "інородчеських" формуваннях: відновлювались

¹¹⁵ Записки графа А. Ф. Ланжерона: Война России с Турцией. 1806–1812 гг. // Русская старина. – 1907. – Кн. 2, июнь. – С. 80, 93–94; июль. – С. 603.

¹¹⁶ Королеко П. П. Черноморцы. – С. 137.

¹¹⁷ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 218. – Спр. 3 за 1810 р. – Арк. 2 зв., 56 зв., 19, 28–29 зв.

¹¹⁸ Голобуцкий В. Черноморское казачество. – С. 334–380.

¹¹⁹ Сень Д. В. "Преодоление границы миров": некоторые аспекты формирования Кубанского казачества на территории Крымского ханства и новые практики казачества по освоению северо-западного Кавказа (конец XVII – начало XIX в.) // Казачество России: прошлое и настоящее: сб. науч. ст. Вып. 2. – Ростов-на-Дону, 2008. – С. 86.

старі й створювались нові. У 1801 р. дійшло до визначення статусу приазовських ногайців, а саме — створення окремого іррегулярного формування, близького до статусу козацьких військ — так зване Ногайське військо. Воно мало існувати біля річки Молочна, з 5 жовтня 1802 р. формування офіційно отримало свою назву Ногайські кінні полки¹²⁰. Ногайці користувались правами повної адміністративно-територіальної автономії, не сплачували податків, а мали за це виставляти два п'ятисотенні кінні козацькі полки. Утримувати полки мали Єдичкульська та Джембуйлуцька орди. Керівником війська став начальник ногайських орд Баязет бей. Внаслідок внутрішньої нестабільності, конфліктів між мурзами різних орд, руйнацією застарілої ієрархії родів, втратою традиційних зв'язків між ордами у 1804 р. ногайські полки розформували¹²¹. Намагання перевести ногайське населення на осілість та поставити під контроль російської влади викликало неодноразові міграції ногайців до Туреччини.

Інше формування — Грецьке (Албанське) військо протягом 1797 р. реформувалось у регулярну структуру армії. Так, Албанський дивізіон розформовувався й оселявся в Одесі, Грецький батальйон — у Балаклаві. У 1803 р. був виданий указ про надання для поселення під Одесою в Олександрівці землі для колишніх чинів Грецького (Албанського) дивізіону з родинами. Разом з тим замість ліквідованого у 1797 р. дивізіону мали сформувати Одеський Грецький батальйон, а батальйон у Балаклаві назвати Балаклавським¹²². Значну частину поселенців двох батальйонів було залучено на службу під час російсько-турецької війни 1806—1812 рр. в Дунайську флотилію, вони брали безпосередню участь у боях під Кілією, Тульчею, штурмі Ізмаїла, Браїли, Рущука, крім того вони брали участь у штурмі Анапи та інших фортець на східному узбережжі Чорного моря. Після війни сталися зміни в структурі Одеського батальйону. Значна частина греків не бажаючи відбувати службу, проживати на території Олександрівки, переселялась до Одеси, свої землі грекі віддавали в оренду іншим особам, не зв'язаним з батальйоном. Крім того у 1810 р. вийшов наказ

¹²⁰ Грибовський В. В. Ногайське козацьке військо: передумови і процес формування // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2001. – Вип. 6. – С. 151–171.

¹²¹ Грибовський В. Ногайські орди Північного Причорномор'я у XVIII – на початку XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2006. – С. 12–13.

¹²² Указ именной, данной Херсонскому губернатору Беклепову 29 августа 1803 г. // Сапожников И. В., Белоусова Л. Г. Греки под Одессой. Очерки истории п. Александровка с древнейших времен до начала XX века. – Одеса; Ильичевск, 1999. – С. 130.

перевести Одеський та Балаклавський Грецький піхотні батальйони на становище військових поселенців¹²³. Це зрозуміло ще більше посилювало бажання греків з Одеського батальйону та інших позбавитися військової служби. До нового військового поселення відійшли землі від Георгіївського монастиря до м. Балаклава і до Феодосії, зокрема населені пункти: м. Балаклава, Кременчук, Кадикої, Корона, Камера, Алоуй, Аутка, Алупки. Всього до цього нового військового поселення належало 385 дворів. Військові поселенці комплектували Балаклавський Грецький піхотний батальйон (чотири роти) з греків, які проживали на визначеній території Таврійської губернії, через інститут кантоністів або наймали на військову службу за контрактом. Балаклавський батальйон займався регулюванням відносин між російським і татарським населенням Криму, патрулюванням узбережжя півострова від м. Севастополя до м. Судака, ніс кордонну охорону під час епідемії чуми у 1829 р. тощо¹²⁴.

1 березня 1819 р. губернатор Олександр Ланжерон запропонував ліквідувати Одеський батальйон як не функціональний, а 24 травня вже вийшов наказ про його ліквідацію. Ті, хто бажали продовжувати службу переселялись в Балаклавський батальйон, інші залишались на землях поблизу Одеси і переходили під цивільне управління.

Військові частини Грецького (Албанського) війська під час служби отримали сім значків-прапорів та один Георгіївський прапор наданий за участь батальйону у російсько-турецькій війні 1806–1812 рр. з написом: “за взятіє Анапы в 1807 году Апреля 29 дня”¹²⁵.

Кримсько-Татарське військо (полки) мобілізувалось вже у 1807 р. З кримських татар, які бажали утримувати власним коштом ополчення, було сформовано чотири кінних полки, які в кінці року розпустили. На початку наступного 1808 р., а саме 24 січня, сформували нові чотири полки: Сімферопольський, яким командував майор Кая бей Балатуков, Перекопський — Адиль бей князь Балатуков (згодом полком командував майор Ахмет бей Хункалов), Євпаторійський

¹²³ О поселенном Балаклавском Греческом пехотном батальоне // Свод военных постановлений. – Ч. 1: Образование военных учреждений. – Кн. 2: Образование войск с их управлениями. – СПб., 1838. – С. 495–497.

¹²⁴ Цубенко В. Л. Огляд історії військового поселення на території Таврійської губернії // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. Науки: економіка, політологія, історія. – 2007. – № 16 (53). – С. 136–142.

¹²⁵ Казачьи войска. Хроники гвардейских казачьих частей / Под ред. В. К. Шенка. – С. 26, прим. 1.

— капітан Абдула Ага (згодом полком командував майор Мамайський), Феодосійський — капітан Алі Мурза Ширінський¹²⁶. Полки було відправлено нести службу на кордон з Прусією.

У 1812 р. перші два полки вступили до складу 1-ї російської армії, Феодосійський — до 2-ї, Євпаторійський — до 3-ї³. Зокрема, Перекопський та Сімферопольський полки входили до складу корпусу військового отамана генерала від кавалерії Матвія Платова і брали участь у битвах при Смоленську, Можайську, Бородіно, Малоярославці, Тарутино. Феодосійський полк знаходився в загоні генерал-майора Лвайського 5-го і воював під Кобрином, Пружанами, Городечній. Євпаторійський полк був озброєний лише ножами і частково піками, тому активної участі у кампанії 1812 р. не брав. Причому в пропозиції Таврійського губернатора до новоросійського генерал-губернатора Еммануєля де Рішельє йшлося про доцільність підключити у комплектування полків 21 670 осіб ногайців і киргизів, які були оселені “за перекопом на молочних водах та в дніпровському повіті” і користувались такими самими правами як і кримські татари¹²⁷.

На посади керівників полків призначали надійних і достойних офіцерів. Серед них Кая бей Балатуков (1774–1827) й Ахмет бей Хункалов (1766–1842) про яких майже вперше в спеціальній літературі дав ґрунтовну характеристику Михайло Масаєв¹²⁸. Обидва командири походили з “черкаських князів”, пращури яких з’явилися в Криму близько початку XVIII ст. Кая бей Балатуков розпочав службу у Грецькому корпусі, служив у кримсько-татарських полках в кінці XVIII ст., був предводителем дворянства Таврійської губернії, протягом кінця 1807–1812 рр. на чолі полку охороняв кордон з Прусією, після повернення Сімферопольського полку з війни проти наполеонівської Франції отримав звання генерал-майора. Дворянин князь Кая бей (Кирило) Балатуков був достатньо освіченою людиною, знав географію, історію, геометрію, фізику, декілька мов (крім рідної) — російську, грецьку, французьку. Крім того він був одним із найбагатіших поміщиків Таврійської губернії, де в різних повітах губернії мав до 40 тис. десятин землі, фруктові сади тощо. Недалеко від нього за

¹²⁶ Рапорт генерал-лейтенанта, Херсонського губернатора дока де Рішельє. 31 августа 1807 г. // ПСЗ РИ. I. – Т. XXX. 1808. – СПб., 1830. – С. 32–34.

¹²⁷ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 218. – Спр. 1 за 1812 р. – Арк. 42 зв. – 43.

¹²⁸ Тут і далі див.: Масаєв М. В. Исторические портреты генералов Кая бей Балатукова и Амет бей Хункалова // Культура народов Причерноморья. – 1999. – №10. – С. 82–90.

освітою, військовою службою та заможністю (понад 40 тис. десятин землі в двох повітах) відійшов і генерал-майор князь Ахмет бей Хункалов. Він розпочав службу в Тамбовському мушкетерському полку, згодом став ад'ютантом князя Григорія Потьомкіна. Перше бойове хрещення отримав при осаді Очакова (1788 р.), з 1790–1796 рр. він служив у кримсько-татарському дивізіоні, згодом брав участь у війні з Наполеоном, в так званих закордонних походах російської армії 1813–1814 рр. та інших кампаніях.

Після закінчення закордонних походів російської армії 1813–1814 рр. полки повернулись в Крим, нижні чини були розпущені по домівках, а офіцерський склад продовжував службу¹²⁹.

Наступний раз служба полків була відновлена у 1827 р. і сприяв цьому командир Сімферопольського полку вже генерал-майор Кая бей Балатуков.

Відзначимо, що поряд з іншими вже схарактеризованими групами козаків в пониззі Дунаю компактно проживали нащадки однієї з груп донського козацтва, а саме некрасівські козаки-старообрядці. Після російсько-турецької війни 1806–1812 рр. частина з них, яка проживала на території Південної Бессарабії (в межах сучасної України), опинилась в складі Російської імперії, а частина залишилась у Добруджі в складі Османської імперії. Некрасівці, інтегруючись з іншими групами сільського російського старообрядницького населення Подунав'я (липованами), створили замкнену групу населення з оригінальним козацьким устроєм, зберігаючи традиційні (навіть, архаїчні) елементи у внутрішньому управлінні, побуті та світогляді¹³⁰.

* * *

Наприкінці XVIII — початку XIX ст. в українських лівобережних землях продовжувала існувати соціальна група, яка в документах йменувалась “малоросійське козацтво” і козацька старшина, яка намагалась увійти до верстви дворян. З другої половини 90-х років XVIII ст. на території колишньої Гетьманщини відбувалися зміни через неорди-

¹²⁹ Крымский, конный Её Величества Государыни императрицы Александры Федоровны полк // ВЭ. – СПб., 1914. – Т. 14. – С. 333- 334; Свод военных постановлений. Ч. 1: Образование военных учреждений. – СПб., 1838. – Кн. 2. – С. 492- 493.

¹³⁰ Бачинський А. Д. Дунайські некрасівці і задунайські запорожці//Історичне краєзнавство Одещини: Зб. матеріалів з історії та етнографії росіян Одещини. – Одеса, 1995. – 1995. – С. 8– 23; Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII- XIX ст. – Одеса: Друк, 2000. – С. 32– 33.

нарну політику Павла I, яку частина дослідників схильна аргументувати “бажанням діяти всупереч Катерині II”, а частина з тим, що “Імперія з дворянської починає трансформуватися в абсолютистську”¹³¹. Так чи інакше, але указ “О восстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правилам и порядкам” від 30 листопада 1796 р. децю затримав уведення нових загальноросійських адміністративно-судових структур і стабілізував ситуацію серед різних станів населення. Історик Олександр Кухарук припускає, що у намірах Павла I під час військового реформування могло бути, в тому числі і “поєднання посади Київського (Малоросійського) військового губернатора (командуючого військами (армією) на частині території України з козацьким гетьманством”¹³². Однак реформи на-штовхнулись на протидію в середині самої колишньої Гетьманщини. Зокрема через тих, хто вже встиг скористатися своїм вигідним становищем, внаслідок отримання матеріальних благ, в тому числі й вже nobілітованими колишніми козаками¹³³.

На початку XIX ст. відбулась нова низка перетворень, які мали в подальшому інтегрувати колишню Гетьманщину до імперії. Малоросійський генерал-губернатор Олексій Куракін дивився на підлегли йому території як на щось дивовижне. Цікавий епізод, що відбувся з ним описала відома дослідниця Валентина Шандра: “зустрівши у Конотопі “миловидну дівчину в звичному українському вбранні він настільки замилювався нею, що навіть, подарував їй 10 руб. на стрічки”¹³⁴. Принаймні це засвідчувало, що було багато ще над чим працювати у нівелюванні специфічних рис регіону.

У 1801 р. імператор Олександр I своїм указом, підтверджуючи пільги козацтву, в той самий час ліквідував “устрій та судочинство згідно з попередніми звичаями і правом” й увів корпоративні дворянські установи, що викликало небезпідставне занепокоєння у козацької старшини. Справа в тому, що дворянські зібрання губерній мали право надавати представникам старшинських дрібних родів — дворянство, однак протягом першої третини XIX ст. більшість з поданих на дворянство старшин його не отримала (мова йде про старшин, які служи-

¹³¹ Кухарук О. Формування стану “малоросійських козаків” наприкінці XVIII – на початку XIX ст. – С. 66.

¹³² Там само.

¹³³ Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство. 1802– 1856: функції, структура, архів. – К., 2001. – С. 73.

¹³⁴ Там само. – С. 68.

ли в адміністративних установах колишньої Гетьманщини). Серед них рід сотників Віленських, Бачинських, Круковських та ін. Вищі геральдичні установи, які мали підтвердити надання дворянства — відмовили їм в цьому, аргументуючи це тим, що в документах, на підставі яких надавалось дворянство, не має положення про те, що “малоросійські чини прирівнювались до офіцерів, які служили на дійсній военній службі і яким лише надавалось право користуватися дворянством”. Однак ті зі старшин, які отримали офіцерські звання після ліквідації реформування малоросійських полків у 80-х рр. XVIII ст., теж не могли скористатися правом отримати дворянство через те, що точно не визначалось, які саме “малоросійські чини відповідають яким табельним офіцерським”. Ця невизначеність наносила тяжкий удар по значній кількості лівобережної старшини, яка не мала інших доказів на своє благородне походження ніж “свої і предків своїх служби в козацьких старшинських чинах” і закривала їм можливість отримати не лише матеріальні привілеї, але й право служити в державних установах, відповідно виховувати дітей та ін. Вбачаючи в цьому зневагу до власних патріотичних почуттів, дворянські установи Чернігівщини і Полтавщини звернулись до урядових установ зі скаргою про “приниження національних чинів”. Рішення щодо цього питання було прийнято лише у 1835 р. В указі точно роз’яснювалось, які саме чини “старої малоросійської служби” могли отримувати спадкове й особисте дворянство, ті зі старшинських родів, що не змогли представити відповідних документів, переводились до козацької верстви¹³⁵.

Зазначимо також, що можна знати й деякі позитивні моменти можна й у відмовах геральдичних установ надавати дворянство. Зокрема, вони викликали до життя цілу хвилю так званих історико-правових “Записок” представників української еліти, в яких обґрунтовувались права та гідність старшини попереднім історичним розвитком і традиціями, формулювались перші концепції історії України, формувалась гордість за свою історію, поширювались в суспільстві ідеї, що дослідження власної історії є важливим обов’язком інтелектуальної еліти¹³⁶. Врешті були введені в науковий обіг численні актові та нарративні джерела, створювались перші приватні архіви тощо.

¹³⁵ Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии // Киевская старина. – Т. LVII. – 1897, апрель. – С. 1- 47.

¹³⁶ Дячук Л. В. Історико-правові записки українського дворянства (кінець XVIII – початку XIX ст.) як пам’ятки історичної думки: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – 22 с.

Поряд з козацькою старшиною роз'яснення свого становища потребувала ще одна група козацького населення Лівобережної України. Після оформлення кріпацтва у 1783 р. правом особистої свободи користувалися лише так звані реєстрові козаки, а ті з козаків, які не були записані до списків реорганізованої козацької верстви під час ревізії 1782 р., мали стати поміщицькими підданими. Саме в останніх, з наказом 1801 р., з'явилась надія переглянути своє становище і вони масово почали подавати клопотання про повернення в козацтво (“иски о казачестве”) до відповідних установ. Дана ситуація змусила звернутися малоросійського генерал-губернатора князя Олексія Куракіна до Сенату з пропозицією чітко визначити кого вважати козаком. Надії були перекреслені сенатським наказом 28 червня 1803 р., за яким право вийти з кріпацької залежності надавалось лише тим козакам, предки яких були записані до реєстру і випадково були закріпачені. Для підтвердження свого походження козак мав надати писемні докази, а за їх відсутності слід було звернутися до свідків з дворян, або козаків, або міщан¹³⁷. На початок XIX ст. за не повними даними кількість козаків складала понад 170 тисяч¹³⁸. За даними сьомої ревізії 1816 р. кріпосні козаки і селяни в Чернігівській губернії становили 38%, в Полтавській — 44% від усього населення¹³⁹.

Одночасно цим наказом надавалось право на володіння, купівлю і продаж земель “малоросійським козакам” за умови збереження мінімальної земельної ділянки у 8 дес. Останнє пояснювалося необхідністю стимулювати переселення козаків на південні землі, чим намагались зменшити соціальну напругу і розв'язати проблему малоземелля в регіоні. Крім того у південноукраїнських регіонах, вони “розчинялися” у загальній масі інших переселенців і переймалися вже спільними для них проблемами влаштування. Як твердять дослідники, “козаки досить неохоче переселялись під контролем відповідних державних структур, переселенських контор, водночас претендували на отримання державної допомоги. Характерно, що,

¹³⁷ Н. С. К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина. – 1897. – Т. 57. – №7. – С. 463.

¹³⁸ Підраховано автором за даними: Пиріг П. В., Любич О. А. Адміністративно-територіальна реформа та формування чиновницько-бюрократичного апарату на Чернігівщині в першій половині XIX ст. // Вісник Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці. – 2008. – № 1. – Табл. 2.

¹³⁹ Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. – К.: Видво АН УРСР, 1959. – С. 6.

здебільшого, вони оселялися вже у відомих їм місцях, а не в нових слободах”¹⁴⁰.

Переселення мало здійснюватися на добровільних засадах з дозволу генерал-губернатора і, в першу чергу, тим родинам, які були вільні від недоїмок, повинностей і боргів. На відміну від інших козацтво переселялось за власний рахунок, а кошти мало отримати, продавши свою ділянку землі¹⁴¹. Внаслідок цієї політики на землі півдня України переселилось близько 7 тисяч козаків¹⁴².

У подальшому положенням 17 березня 1808 р. передбачалось пересилити на Кубань 25 тисяч козаків Полтавської і Чернігівської губерній та визначались умови цього переселення. З метою надати переселенцям матеріальну допомогу і тим самим покращити перші враження малоросійських козаків від нових місць проживання, Чорноморське козацьке військо підготувало необхідну кількість хліба, будівельного лісу, зерна для посіву. Переселенцям надавалось трирічне звільнення від служби для можливості завести власне господарство¹⁴³. Переселення “малоросійських козаків” почалося навесні 1809 р. До кінця року на Кубань з Полтавської і Чернігівської губерній переселилось 20910 осіб обох статей. В наступному 1810 р. з цих самих губерній переселилось ще 24 групи чисельністю 7237 чоловіків і 6144 жінки, а в 1811 р. — 1417 чоловіків і 1199 жінок¹⁴⁴. В цілому з 1809 по 1811 рр. з Полтавської і Чернігівської губерній в Чорноморію переселилося 41635 осіб обох статей.

Період війн з Наполеоном на початку XIX ст. призвів до зміни у ставленні урядових структур до козацтва й одночасно поживав надії на формування нових військових одиниць. За наказом 30 листопада 1806 р. розпочалась організація так званого “земського війська” і на території малоросійського генерал-губернаторства — усіма верствами було зібрано 26 тисяч ополченців, активно надходили продукти до армійських магазинів. Потреби в додаткових коштах змусили розповсюдити на Лівобережну Україну систему відкупів і збільшити акцизи на горілку, що викликало значний протест з боку козацтва¹⁴⁵.

¹⁴⁰ Кухарук О. Формування стану “малоросійських козаків” наприкінці XVIII – на початку XIX ст. – С. 69.

¹⁴¹ Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство. – С. 84.

¹⁴² Дружинина Е. И. Южная Украина. 1800- 1825 гг. – М.,1970. – С. 36.

¹⁴³ Щербина Ф. История Кубанского казачьего войска: В 2-х т. – Екатеринодар, 1913. – Т. 2. – С. 49- 50.

¹⁴⁴ Там само. – С. 53.

¹⁴⁵ Кухарук А. Запорожское наследство. Украинское казачество после ликвидации Сечи // Родина. – 2004. – №5. – С. 83.

Війна 1812 р. викликала до життя декілька проєктів створення нових козацьких військ. Одним з них став реалізований проєкт організувати з козацького населення Київського генерал-губернаторства (Київська, Волинська і Кам'янець-Подільська губернії) кінне козацьке військо на правах ополчення. Під час набору до війська передбачалося надання пільг, а саме один козак зараховувався за двох рекрутів під час наступного набору¹⁴⁶. Оголошення монаршої волі в українських землях отримало значний суспільний резонанс. Бажаючих вступити до війська було досить багато, і щоб відібрати найкращих, доводилося проводити відбір у декілька етапів. Імператор чітко й однозначно обіцяв зарахованим до майбутнього козацького війська: “коли минеться в українських полках потреба, всі вони будуть розпущені по своїх домівках, але вже назавжди залишаться належними до війська і за першою вимогою зобов’язані будуть з’явитися на службу, і скласти знов свої полки, задля чого вони повинні тримати в задовільному стані зброю, одяг і коней, утримуючи все за власний кошт, і звільняючись за це від усіх інших державних повинностей. Діти їх, народжені після зарахування до війська, також належатимуть до нього. Тим із них, кого поміщики не вважатимуть за потрібне прийняти назад у свої маєтки, будуть відведені ділянки на державній землі для заснування власного господарства — про що буде зроблена особлива постанова”¹⁴⁷. Отже влада мала намір організувати щось подібне до іррегулярних частин або військ.

Козацький полк мав складатися із 1347 рядових і офіцерів¹⁴⁸. Загальна кількість усіх чотирьох полків повинна була дорівнювати 5388 особам. Крім зазначених стройових чинів до складу кожного полку потрібно було зарахувати ще близько 60 нестройових (лікар, фельдшери, ковалі та ін.). Цікавим є те, що однією із проблем комплектування стала відсутність офіцерського складу. Дослідники пояснюють таку ситуацію через те, що представники переважно польської за етнічним походженням шляхти Правобережної України, які повинні були добровільно займати офіцерські посади, не виявили особливого патріотизму до Росії і не поспішали йти на службу, не підтримали таку ініціативу й офіцери, й унтер-офіцери Полтавщини і Чернігівщини.

¹⁴⁶ Український народ у Вітчизняній війні 1812 року: зб. документів. – К.: Укрполітвидав, 1948. – С. 7–10.

¹⁴⁷ Там само. – С. 14–18.

¹⁴⁸ Стоянов Ф. Ф. Тимчасові козацькі формування Лівобережної України в ХІХ ст.: організація, склад, служба: Дис. ... канд. іст. наук / Одес. нац. ун-т. – Одеса, 2007. – С. 64.

Для початкової організації ескадронів до кожного з них було направлено по одному кадровому офіцеру з регулярних кавалерійських полків. Командири полків затверджувалися імператором з подання Івана Вітта. Українське козацьке військо перебувало у відомстві Військового міністра на однакових правах з Донським, Чорноморським, Бузьким та іншими військами¹⁴⁹. Проте, вони суттєво відрізнялися від іррегулярних п'ятисотенних донських полків, як за штатом, так і за характером служби, і наближало їх до регулярних полків легкої кавалерії.

Для формування чотирьох полків козацького війська відводилася територія 12-ти повітів Київської і чотирьох Кам'янець-Подільської губерній. Козацькі полки Київської і Кам'янець-Подільської губерній офіційно називалися "Українська кінно-козацька дивізія". У кінці липня 1812 р. Українська кінно-козацька дивізія була сформована і нараховувала близько 4800 козаків. Генерал Фабіан фон дер Остен-Сакен, приймаючи до свого корпусу козацькі полки під командування, відзначав, що вони знаходяться в задовільному стані, незважаючи на швидке їх формування. В липні 1812 р. ці полки увійшли до армії під командуванням генерала Олександра Торماسова, що дислокувалася на Волині¹⁵⁰. Після звільнення Росії від французьких військ і перенесення театру воєнних дій на територію Центральної Європи в 1813 р. кожний полк отримав поповнення в кількості 270 осіб з поселенців Київської, Подільської і Волинської губерній¹⁵¹. Для цього в зазначених губерніях було проведено додаткові набори до козацького війська з числа державних селян за аналогічними умовами, що і влітку 1812 р.

Швидкість формування козацьких полків у Київському генерал-губернаторстві, їх чудовий стан, ентузіазм населення, викликаний їх створенням, підштовхнули російське військове командування спробувати повторити експеримент, тепер вже на території колишньої Гетьманщини, а саме Полтавська і Чернігівська губернії, де проживало на 1813 р. 460 905 осіб козацького походження. У Полтавській губернії вони становили 83%, в Чернігівській — 71% від загальної чисельності державних селян цих губерній¹⁵². В лютому 1812 р. козаки

¹⁴⁹ Там само. – С. 66.

¹⁵⁰ Стрельський В. И. Участие украинского народа в Отечественной войне 1812 г. // Наукові записки КДУ ім. Т. Г. Шевченка. – К., 1952. – Т. 9, вип. 2. – С. 131.

¹⁵¹ Стоянов Ф. Ф. Тимчасові козацькі формування Лівобережної України в XIX ст.: організація, склад, служба. – С. 67.

¹⁵² Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / АН УССР. Ин-т истории; отв. ред. Е. И. Луговая. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 12.

були зрівняні у виконанні поземельних повинностей з державними селянами.

З початком Вітчизняної війни 1812 р. малоросійський генерал-губернатор Яків Лобанов-Ростовський оголосив проект створення Малоросійського козацького війська разом з обіцянками значних пільг і привілеїв, зокрема, відновити їх колишнє становище, сподіваючись на підтримку Олександра I¹⁵³. Невдовзі після видання “Попередніх вказівок для створення Українського козацького війська” 25 червня 1812 р. Малоросійському генерал-губернатору князю Якову Лобанову-Ростовському надійшов “Височайший рескрипт” імператора, в якому зазначалось, що з “малоросійських козаків” у довірених йому губерніях на нього покладається завдання організувати кінно-козацькі полки. Передбачалося, що вони могли б стати альтернативною рекрутського набору, який планувалося провести восени. Кількість полків мав визначити генерал-губернатор “знаючи наскільки потрібно збільшення кількості військ, проти ворога багаточисельного і небезпечного”¹⁵⁴. Це надихнуло козаків до вступу у військо. Внаслідок цього в Полтавській і Чернігівській губерніях не лише сформували 15 іррегулярних козацьких полків, але й розпочалося створення земського ополчення, не дивлячись на те, що ці губернії не були включені до переліку адміністративних одиниць, де формували ополчення. “Малоросійські кінно-козацькі полки” — таку офіційну назву отримали новоутворенні полки, чисельність яких складала 18 000 вершників. Формування полків розпочалося з другої половини липня 1812 р. швидко і завзято. Вступити в козацьке ополчення міг кожен. Вони озброювались, обмундирувались і утримувались за власний рахунок. Кожен козак до призовного пункту повинен був з’явитися у власному суконному жупані, суконних шароварах, у шапці з овечих смушок, мати пару полотняних онуч, дві пари чобіт, три сорочки, чорний суконний галстук, баклагу для води, аркан, сакву, нагайку і маленьку суконну валізу. У такому обмундируванні козак розпочинав службу і відбував її до того моменту, коли у полкових швейних майстернях закінчувалось пошиття обмундирування за офіційно затвердженими зразками. На обмундирування війська збиралося по 1 крб. 50 коп. з кожної ревізької особи. Кожен козак був зобов’язаний прийти з ко-

¹⁵³ Мысль императора Александра I об учреждении в Малороссии казачьих полков // Киевская старина. – Т. XXVIII. – К., 1890. – С. 119–120.

¹⁵⁴ Народное ополчение в Отечественной войне 1812 г. – М., 1862. – Док. № 397. – С. 425.

нем, на купівлю якого асигнувалося 100 крб., що вносила козацька громада. Щодо зброї, то вона також поставлялася козаками, кожен мав прийти зі своїм сідлом. Зброєю козаки мусили мати власну: холодної було вдосталь, вогнепальної не вистачало¹⁵⁵. Головним критерієм було вміння їздити верхи. У Полтавській і Чернігівській губерніях спочатку планувалось проводити набір з розрахунку від кожної сотні ревізьких осіб по одному козаку (як під час рекрутських наборів), але земськими комісарами з ініціативи самих козаків кількість добровольців, яка вступала до війська, установлювалась в чотири рази більша, тобто — один вершник з кожних 25 чоловік козацького стану¹⁵⁶. В деяких повітах Чернігівської губернії демографічна ситуація і майновий стан населення не дозволяв спорядити на службу більше двох козаків з кожної сотні¹⁵⁷.

Іван Котляревський, який брав активну участь у формуванні 5-го Полтавського полку (див. кольорові ілюстрації) писав: “Люди, яких я прийняв, гарні, старих не має, і молодиків мало; більша частина козаків вступають з задоволенням, завзяттям і без найменшого суму; всі з піками і шаблями, але багато є шабель, які перероблені з кіс; є й рушниці з пістолетами, але ця зброя в неналежному стані. Коні не високі, але до служби здатні, одяг весь новий, але потрібно буде привести до єдиного зразка...”¹⁵⁸ Відсутність теплого зимового одягу і через це переохолодження призводили до захворювань.

Пізніше, після осінньої кампанії 1812 р., усі Малоросійські кінні козацькі полки були зараховані до регулярної армії і разом з цим отримали нове обмундирування. Рядові Чернігівських полків мали темно-зеленого кольору короткі козацькі куртки з червоною випушкою і жовтим номером полку на пагонах, такого ж кольору шаровари; чорні овечі шапки з червоним верхом і чорним вовняним султаном та замшеві рукавиці. Козаки Полтавських полків були одягнені в сині козацькі куртки з червоним коміром і обшлагами, сині шаровари з червоними лампасами; носили замість шкіряного пояса вовняні червоні кушаки, овечі чорні шапки з червоним суконним верхом, чорним султаном з кінського волосу.

¹⁵⁵ Стоянов Ф. Ф. Тимчасові козацькі формування Лівобережної України в XIX ст.: організація, склад, служба. — С. 75.

¹⁵⁶ Стрельський В. И. Участие украинского народа в Отечественной войне 1812 г. — С. 135.

¹⁵⁷ Стоянов Ф. Ф. Тимчасові козацькі формування Лівобережної України в XIX ст.: організація, склад, служба. — С. 74.

¹⁵⁸ Український народ у Вітчизняній війні 1812 року: зб. документів. — С. 11.

Козацькі та ополченські полки, які не були відправлені до регулярної армії, відмінно проявили себе в кампанії 1812 р. Вони сформували разом з місцевим населенням багатокілометровий охоронний кордон, що не дозволяв проникненню на територію Київської і Чернігівської губернії французьких і союзних їм польських збройних загонів, цим звільняли значні сили регулярних військ. Кінні козацькі полки Наддніпрянщини застосовувалися військовим керівництвом переважно в запіллі, для залогової і лазаретної служби, охорони комунікацій, конвоювання полонених, здійснення поліцейських функцій та ін. Разом з цим, деяким полкам випадала нагода продемонструвати своє знання військової справи і з успіхом застосовувати свій багатий бойовий досвід під час виконання відповідальних завдань на передовій. Зокрема, відзначитися в боях під Малоюрославцем і Красним, при звільненні міст Речиця, Рославля, Чечерська, захисті Калуги, Брянська, брали участь в облогах фортець Замостя, Модліна, Торна, Рославля, здійснювали летучу пошту від Борисова до Вітебська, на території герцогства Варшавського несли залогову службу, звільняли Дрезден і Гамбург, в “битві народів” під Лейпцигом, 3-й Чернігівський полк та частини Української армії дійшли до Парижа. Справжнім героєм став командир 2-го Українського кінного козацького полку майор Храповицький. За особисту хоробрість, відданість і талант воєначальника в ході закордонних походів він був нагороджений орденом Святого Володимира 3-го ступеня і підвищений в званні до полковника¹⁵⁹.

Після завершення закордонних походів 30 серпня 1814 р. 1, 2 і 3-му Українським козацьким полкам була надана почесна нагорода: срібні труби з написом: “В подяку за відмінні подвиги, здійснені в минулій кампанії”. Однак 1-й полк отримав, наприклад, срібні труби з написом: “1-го Українського полку 30 серпня 1814 року”¹⁶⁰.

Використати українське козацтво у подіях 1812 р. мали намір і зі сторони супротивника Російської імперії, а саме Франції. Протягом певного часу в уряді Наполеона ретельно вивчали історичне минуле козацтва, його становище на початок ХІХ ст. Інтерес таких досліджень був, як твердить Вадим Ададуrow “насамперед військово-стратегічним”, в основі лежала як оцінка ступеня відданості козаків Російській імперії, а через це й можливості залучення козаків на службу

¹⁵⁹ Стоянов Ф. Ф. Тимчасові козацькі формування Лівобережної України в ХІХ ст.: організація, склад, служба. – С. 75–83.

¹⁶⁰ Казачьи войска: Хроники гвардейских казачьих частей / Под ред. В. К. Шенка. – С. 19.

проти Франції, так і навпаки до лав французької армії проти Росії¹⁶¹. Особливо в цьому питанні відзначались польські представники, посиляючись на досвід взаємодії з козаками проти Росії наприкінці XVIII ст. у відстоюванні польської державності. Вони пропонували, в разі спільної перемоги над Росією, створити з “нації” козаків державу з назвою “Наполсоніда”. Однак, французький уряд був більш реалістичний щодо перспектив залучення козаків у війну з Росією на своєму боці¹⁶², що й визначили подальші події 1812–1814 рр.

У 1814 р. Олександр I мав намір навіть реорганізувати армію, взявши за зразок малоросійські козацькі полки, розміщені на західному кордоні, але намір не був реалізований¹⁶³. Дислоковані у Варшавському герцогстві Полтавські і Чернігівські козацькі полки повернулися слідом за ополченням у свої губернії. З 10 800 козаків дев'яти Полтавських полків, що з самого початку розпочали бойовий шлях, у свої домівки повернулися 7 600, а з 7 200 козаків шести Чернігівських полків — 4 854¹⁶⁴.

У червні 1816 р. козацькі полки розпустили і планували переселити в повному складі на Кавказ, але це нащовхнулося на значний супротив козаків, і у переселенні брала участь незначна частина на добровільній основі¹⁶⁵. Через декілька місяців уряд реорганізував й чотири Українські кінно-козацькі полки, що 26 жовтня 1816 р. склали Українську уланську дивізію¹⁶⁶. Трохи пізніше частину дивізії об'єднали з Бузьким козацьким військом і разом вони утворили Херсонське (Новоросійське) військове поселення кавалерії.

Незважаючи на усі спроби “вписати” “малоросійських козаків” до інших груп населення, вони продовжували користуватись правом власності на землю, яке вважалось монополією дворян¹⁶⁷. Козаки виявлялись достатньо численними для — фізичного або суспільного асимілювання, крім того чинник колективної свідомості, належності до “гонорової” та “вільної” верстви козацтва міг відіграти “злий жарт”

¹⁶¹ Ададуrow В. Українське козацтво в уяві французького уряду // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2006. – Вип. 6. – С. 412–413.

¹⁶² Там само. – С. 403–404, 408–409.

¹⁶³ Кандаурова Т. М. Херсонские военные поселения. 1817–1832: (административно-хозяйственная структура): Дис. ... канд. ист. наук. – М., 1989. – С. 25–26.

¹⁶⁴ Отечественная война 1812 года. Энциклопедия. – М., 2004. – С. 578–770.

¹⁶⁵ Кухарук А. Запорожское наследство. Украинское казачество после ликвидации Сеча. – С. 83.

¹⁶⁶ ПСЗ РИ. II. – Т. XXXIII. 1816. – СПб., 1830. – № 26481.

¹⁶⁷ Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство. – С. 13.

з подібними занадто активними спробами уряду. Тим більш, у нестійкій міжнародній ситуації це було б вкрай небажаним. В зв'язку з цим дослідники засвідчують різнобій в обіцянках уряду щодо збереження козацьких полків після закінчення бойових дій¹⁶⁸.

Про стабільне бажання частини урядовців інтегрувати малоросійських козаків у загальноімперський порядок, надавши їй статус війська, свідчить збереження козацьких полків після війни 1812–1814 рр. та скасування додаткових податків для них, враховуючи значні витрати козацьких господарств Полтавської та Чернігівської губерній під час війни. Однак вже з 1819 р. на них знову повною мірою покладался податковий тягар.

Малоросійський генерал-губернатор князь Микола Рєпнін-Волконський розумів, що запорукою процвітання і стабільності у регіоні є збереження традиційного укладу життя і господарства провідної верстви місцевого населення — козацтва, і в зв'язку з цим відстоював формування козацького війська. Йому довелося вступити в гостру полеміку з міністром фінансів Російської імперії Дмитром Гур'євим, який наполягав на тому, що наявність козацького війська має значні витрати для бюджету, ним було поставлено під сумнів і право козаків на володіння землею та пільги на податки, що не дозволяли перевести їх на стан державних селян. Колишня козацька старшина також виступала проти створення козацького війська, що могло призвести до перерозподілу земельного фонду в регіоні.

Обґрунтовував невинуватість створення окремого козацького формування і граф Іван Вітт. Він, один із тих, хто нещодавно розформував Малоросійські кінні козацькі полки і впроваджував систему військових поселень на землях бузьких козаків, отже, чудово орієнтувався у настроях в козацькому середовищі. В травні 1817 р. Іван Вітт зазначав, що на за його підрахунками з 452 183 осіб малоросійських козаків близько 45 тисяч складають безземельні або неімущі. Саме вони не в змозі будуть скористатися новим становищем, потраплять в залежність від більш заможних козаків або поміщиків, що може привести до соціального вибуху. Навіть якщо припустити, що найбідніші козаки (які не мали родин і господарства), в більшості, стануть до військової служби після неї, як показав досвід розформування малоросійських полків, вони “оставшись праздными, подали пример

¹⁶⁸ Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство. – С. 100; Павловский И. Ф. Малороссийское ополчение в 1812 году по архивным данным // Киевская старина. – 1906. – Кн. 4. – С. 1–20.

многих беспорядков”. Внаслідок того Іван Вітт пропонував, оселити таких козаків на вільних землях Херсонської, Катеринославської губерній або Бессарабії на воєнному становищі для охорони кордонів за прикладом чорноморських козаків¹⁶⁹.

Міністр фінансів Дмитро Гур'єв на початок 1820-х років не знаходив місця українському козацтву в політичній і соціальній структурі Росії і прагнув фактично прирівняти їх до державних селян або військових поселенців¹⁷⁰. У 1821 р. Микола Рєпнін-Волконський опротестував правомірність заборони міністром фінансів права козаків продавати свої спадкові землі, вбачаючи в цьому порушення їхніх “природних прав”¹⁷¹.

У першій половині 20-х років XIX ст. влада ініціювала нову хвилю переселенського процесу козаків Лівобережжя до Чорноморського козацького війська. Таким чином, уряд намагався розв'язати проблему козацького малоземелля, адже землі тих козаків, які брали участь у переселенні, мали відійти до тих, які залишилися. В свою чергу переселенці повинні були отримати достатньо землі на нових місцях проживання. Ще однією з причин, за висловом історика Миколи Стороженка, було прагнення царського уряду “вислати з Малоросії найбільш волелюбний елемент, що розчарувався в своїх сподіваннях” після закінчення періоду пільг, наданих козакам на декілька років як вдячність за участь у боротьбі з Наполеоном¹⁷².

Чергове переселення 25 тисяч козаків з Лівобережної України вирішено було провести на підставі положення від 17 березня 1808 р., за яким здійснювалася перша велика хвиля переселення у 1809–1811 рр. Переселення здійснювалося великими групами по декілька десятків, а то і сотень сімей. Загалом у 1821 р. на Кубань прибуло 5 300 сімей, в наступному 1822 р. ще 3 150 сімей. Протягом наступних 1823–1825 рр. міграція мала ще менші масштаби. За приблизними підрахунками Федора Щербини за п'ять років з 1821 по 1825 рр. до Чорноморського

¹⁶⁹ Характеристика генерал-майором Іваном Вітте українських козаків. 6 травня 1817 р. // Багалій О. Д. Історія військових поселень в Україні. З неопублікованої спадщини. – Док. №5. – С. 253–256.

¹⁷⁰ ПСЗ РИ. I. – Т. XXVI. – № 28022.

¹⁷¹ Стоянов Ф. Використання російською владою військового потенціалу українського козацтва Лівобережної України у першій третині XIX ст. // Національна перлина Запорозжя: впровадження інноваційно-інвестиційних технологій гармонізації біоекосистеми о. Велика Хортиця: Тези доповідей Першого міжнародного конгресу (26–28 вересня 2004 р.) Запоріжжя, 2004. – С. 109–111.

¹⁷² Н. С. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина. – 1897. – Т. 57. – №7. – С. 467–468.

козацького війська переселилося з Лівобережної України 8 623 сім'ї (48 392 осіб)¹⁷³.

Процес організованого російським урядом переселення українських козаків і частково селян з України на Кубань тривав і протягом 1826–1847 рр., однак не носив інтенсивного характеру.

Одночасно з переселенням на Кубань відбувався офіційний та нелегальний рух по переселенню козаків у південні губернії. Так, у 1823 р. в урядових колах обговорювався проект намісника Бессарабської області графа Михайла Воронцова про заселення території Південної Бессарабії селянами з внутрішніх губерній. У лютому 1824 р. він був затверджений як положення Комітету міністрів “Про влаштування в Бессарабській області 20 тис. казенних селян з внутрішніх губерній”¹⁷⁴. За цим Положенням передбачалось оселити по п'ять тисяч селян з Чернігівської, Полтавської, Орловської, Курської губерній, згодом, через велике прагнення селян було дозволено переселення з Харківської, Таврійської, Тамбовської, Рязанської, Тульської, Калузької губерній. З 1826 р. до другої половини 30-х років прибув основний контингент переселенців і освоївся на нових місцях. Проте подальше влаштування селян було призупинено через оселення “задунайських переселенців” та Дунайського козацького війська і продовжено лише через декілька років. До 1830 р. в Аккерманському повіті нараховувалось близько однієї тисячі родин з “українських губерній”¹⁷⁵.

Отже, протягом кінця 1790–1820-х років в Південних і Лівобережних землях України накопичилось чимало проблем пов'язаних із перебуванням на цих територіях значної маси населення з козацькими традиціями життя. Намагання вирішити ситуацію без соціальних вибухів та протестів вимагало від урядових структур виважених компромісних рішень, що проявлялись у різних формах при різних керівниках Російської імперії — зміни адміністративної системи, організація тимчасових не завжди визначених за статусом і майбутнім козацьких військ, перетворення частини козаків на військових поселенців, масові переселення. Всі ці заходи не давали можливості остаточно розв'язати складну ситуацію відразу, а лише утримували її під контролем через довгі інколи болісні для козацького населення зміни.

¹⁷³ Шербина Ф. История Кубанского казачьего войска. – Т. 2. – С. 62.

¹⁷⁴ Анцулов И. А. Аграрные отношения на юге Бессарабии: 1812– 1870 гг. – Кишинев: Штиинца, 1978. – С. 12– 21.

¹⁷⁵ Зеленчук В. С. Розселення та чисельність українського населення Молдавії (XV– XIX ст.) // Народна творчість та етнографія. – 1978. – № 4. – С. 28.

Розділ другий “ВЕЛИКА” ТА “МАЛА” ГРА НА ДУНАЇ

Вихід запорожців за межі Російської імперії (після 1775 р.) вимагав закріплення на певній території, визначення свого місця в нових умовах життя, врешті відтворення власної організації. Відбувалось це не одномоментно, а являло собою тривалий в часі процес. Спробуємо виділити в цьому процесі окремі етапи, які б на нашу думку, могли врахувати як ставлення до задунайців владних структур тих держав, на території яких вони перебували, так і реакцію самих запорожців на нові реалії свого життя.

Перший етап — 1775–1791 рр. — характеризується пристосуванням запорожців до нових умов існування, спробами створити власну організацію, а також визначенням ставлення до запорозького фактора країн, на території яких вони перебували, — Османській, Російській, Австрійській імперії, Молдавського князівства.

Другий етап в історії запорожців на Дунаї, на нашу думку, можна визначити — **1791–1812 рр.** Він характеризується тим, що запорожці отримали інституалізацію в межах Османської та Російської імперій, досвід перебування в складі різних воєнізованих формувань цих імперій та сусідніх країн (Австрійської імперії, Молдовського князівства), окреслили місця свого проживання.

Третій етап запорозьких мандрів за Дунаєм можна визначити протягом **1812–1828 рр.** Він характеризується наявністю об'єднуючого центру — Дунавецької Січі, боротьбою різних соціальних і політичних угруповань, що врешті призвело до ліквідації Січі.

Отже розглянемо історію задунайських козаків за визначеними етапами.

У багатолічному дунайському вимірі

Території, на яких запорожцям довелося відновлювати свій традиційний спосіб життя після зруйнування у 1775 р. Запорозької Нової Січі, — це землі між Дністром і Дунаєм, що отримали історико-географічну назву Буджак, Південна Бессарабія (тепер у складі України), а згодом землі правобережного берега Дунаю і Чорноморського узбережжя, що мають історико-географічну назву Добруджа (Північна Добруджа тепер у складі Румунії і Південна — у Болгарії).

У XVIII ст., як і в попередні століття, територія межиріччя Дністра і Дунаю являла собою цілинний степ простором понад 1 млн 700 тис. десятин, що був продовженням південноукраїнських степів нижнього Подніпров'я. Від устя Дунаю до Дністровського лиману на півдні її обмежувало Чорне море, а на півночі її межі проходили від р. Ботни, Верхнім Трояновим валом і далі по річці Прут до злиття з Дунаєм. На далі степовий простір переходив на правий берег Дунаю в Північну Добруджу. Однією з особливостей Північної Добруджі була наявність невеликого гірського масиву — Бештепе.

Степ мав повноводні річки — Дністер, Прут і Дунай, болотисті береги, гирла яких були покриті заростями очерету. Дністер у своїй нижній течії перетинав Причорноморську низовину і впадав у Дністровський лиман. Заплава була розчленована численними протоками і старицями, у гирлі заросла очеретом, що створило дністровські плавні. Береги навколо річки низькі і заболочені, розділені ярами. Дністер та Дунай разом з притоками формували два великі річкові басейни: Дністер з річками Бик, Ботна; Дунай з притоками Ялпуг, Кагул, Бокчалія, Великий та Малий Катлабуг, Дунавець.

У XVIII ст. Дунай мав чотири головних рукави, через які пов'язаний з Чорним морем: Кілійський, Сулінський, Георгіївський і Портицький або Дунавецький. Останній рукав виходив у море через озеро Разелм, створюючи велику затоку. Рукава поділялись на декілька великих проток, які, в свою чергу, поділялись на значну кількість ериків. Все це утворило дельту понад 5 600 кв. км. У ній знаходилась ціла група островів, найбільш значними із яких були — Четал, Леті, Георгіївський або Великий Четал. Дунайські острови, як і береги, були сильно заболочені і покриті густими заростями очерету, чагарнику, лісами.

Берегова лінія Дністер — Дунай та Чорноморське узбережжя мали цілу систему прісних та солоних лиманів-озер і боліт (лимани — Біл-

городський (Дністровський), Шабалатський, озера — Китай, Катлабуг, Ялпуг, Кугурлуй, Картал, Саф'ян, Кагул, Бурнас, Алібей, Шагани, Сасик-Кундук, Радакуль, Разелм, Рашуль, Бабадаг та ін.). Значна частина заплави і дельти затоплювалась під час паводків і частково заболочувалась, що ускладнювало її господарське використання.

Родючий чорноземний ґрунт степу перерізали сухі яри, покривали чагарники, ковила і пирій. Більшість невеличких річок, що вилися до Чорного моря і Дунаю влітку пересихала. Тяжкі враження, які залишала подорож по степовій рівнині неодноразово відзначалась сучасниками. Один із турецьких мандрівників у середині XVIII ст. писав, що “протигом 20 пошт не зустрінеш ані камінця розміром за печатку, ані дерева довжиною в палец¹. Під час подорожі зі Львова до Криму у 1797 р. один з австрійських вчених Базальтар Гакет (Аке), перебуваючи у пониззі Дністра, теж відзначав, що степи аж до Чорного моря були повністю вигорілими².

Таку природу описував і офіцер Генерального штабу Олександр Запук: “Простір Буджака... являє собою пустелю; око подорожуючого марно буде шукати об'єкт, на якому зупинити свій погляд — ніде жодного деревця, навіть, курганів, цих свідків далекого минулого не видно в цих місцях”. В цій пустелі “не було нічого, крім трави і високого бур'яну; в степу випасались величезні табуни диких коней буджацьких татар; оброблених, засіяних полів було дуже мало, і то лише поблизу поселень, — плуг землеробський не перерізував ще незайманого ґрунту, рослини належали тому, хто надумав користуватися ними. Жителями цих степів були хижі звірі і стада птахів, що ховалися при появі людей. Людина була тут тимчасовим гостем, який побоюється надовго залишатися в цій пустелі”. В той самий час Олександр Запук підкреслював, що на цій території “чорноземний ґрунт саме такий, який... називають пшеничною землею” і вона не потребує, навіть, штучного добрива³.

Поряд з таким описом “незайманої дикої” пустелі, що навіювала нульгу, майже усі сучасники засвідчували і високу родючість краю. Так, ще на початку XVIII ст. Дмитро Кантемир відзначав, що ці зем-

¹ Брун Ф. Румынские княжества и Бессарабия около половины XVIII в. // Записки Бессарабского областного статистического комитета. – Кишинев, 1868. – Т. 3. – С. 295.

² Вальо М. А. Бальтазар Гакет (Аке) і його описи Півдня України та Криму // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1999. – № 4 (5). – С. 109.

³ Запук А. Бессарабская область. – СПб., 1862. – Ч. 1. – С. 48, 207, 324, 529.

лі “у стародавніх авторів і новітніх письменників прекрасні за своєю родючістю, далеко перевершують багатства гір”⁴. Дійсно, восени і в період дощів Придунайські степи змінювались. Чиновник Міністерства іноземних справ Росії Павло Свиньїн, який відвідав Бессарабію у 1816 р., записав: “Велику частину простору Бессарабської області займають степи. Із них Буджацький... є найбільш величезний і родючий, скоріше його можна назвати плодоносною пахучою долиною, ніж пустелею... Чудовий степ цей здається самою природою призначений для пасовиськ, з трьох боків оточений височинами, а четвертою — примикає до моря, він дає протягом майже цілого року численним стадам підніжний корм”⁵. Такі згадки про землі Буджака залишили німецький купець Ніколас Клеєман, полковник австрійської армії Ф. Рудторфер, офіцер Генерального Штабу Росії Степан Корнилович та ін. Подібні свідчення можна знайти і про північну Добруджу⁶.

Території Буджака і Добруджі у другій половині XVIII ст. входили до управління Османської імперії та Кримського ханства, зокрема адміністративної одиниці Сілійстринсько-Очаківського еялета (Озі) на чолі з сілійстринським пашею. Центром еялета в залежності від ситуації могли бути фортеці Сілістра, Аккерман, Очаків. Еялет поділявся на санджаки — Аккерманський, Бендерський, Сілійстринський та інші, в яких головували санджак-беї. Цікаво, що між Аккерманським, Бендерським та Очаківським санджаками кордонним пунктом була фортеця Хаджибей⁷.

У фортецях на Дністрі та в Придунайському регіоні — Аккермані, Кілії, Ізмаїлі, Рені, Галаці, Ісакчі, Бабадазі, Мачині, Тульчі та ін. роз-

⁴ Кантемир Д. Историческое, географическое и политическое описание Молдавии с жизнью сочинителя. — М.: Новиков, 1987. — С. 57.

⁵ Свиньїн П. Описание Бессарабской области. 1816 г. // Записки Одесского общества истории и древностей (далі — ЗООИД). — 1867. — Т. VI. — С. 180.

⁶ Клеєманово путешествие из Вены в Белград и Новую Килию, ... и во весь Крым... в 1768, 1769 и 1770 годах. — СПб., 1783. — С. 201; Рудторфер Ф. Военная география Европы в таблицах. — СПб., 1839. — С. XIII; Статистическое описание Бессарабии, собственно так называемой или Буджака с приложением генерального плана его края, составленное при гражданской съемке Бессарабии, производившейся... с 1822 по 1828 год. — Аккерман: Тип. И. М. Гринштейна, 1899. — С. 29, 37; Сведения об удобстве квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи. Бессарабская область. — СПб., 1837. — 89 с.

⁷ Серєда А. Г. Земите на Силистренско-Очаковски еялет в Северозападното Причерноморие през XVIII — начало на XIX ст.: Дис. ... степен “доктор”. — София, 2008. — С. 67–70, 106–112; Димитров Стр., Жечев Н., Тонев В. История на Добруджа / Под ред. акад. Тодорова Н., проф. Димитрова Стр. — София: Изд. на българската академия на науките, 1988. — С. 8–15.

мішувались турецькі військові залоги під командуванням офіцерів (аланбеїв, сераскерів), а під час воєнних дій залогоми й військами командували сераскери.

На території фортець й поза ними існували стаціонарні сільські поселення — села, селища, хутори тощо. В них проживало, як християнське, так і мусульманське населення. Підпорядковувались ці поселення тим керівникам, що здійснювали управління більш дрібних, ніж санджак, адміністративних одиниць (каза, нахіє)⁸. Християнське населення, яке проживало в таких турецьких округах було османською райєю (підданими): в містах — греки, вірмени, молдавани, українці, росіяни, болгарі; в селах — переважно молдавани, українці та росіяни.

Османська імперія мала значні території, в яких був різний рівень соціально-економічного розвитку, панували різні типи феодалізму, переважно військового характеру. Не маючи уніфікації в системі управління, соціальній та економічній системі, центральному уряду досить складно було контролювати ситуацію на окраїнах імперії, до яких відносились землі Буджака і Добруджі. Криза, яка охопила і послабила Османську імперію у другій половині XVIII ст. торкнулась не лише фінансових і економічних питань, організації армії, соціальної системи, але й управління у віддалених провінціях імперії. Місцеві феодалі (аяни) відчували себе достатньо незалежними від центру, контролювали значну частину земель, розглядаючи їх як свою власність, утримували приватні війська, що були протиположно державним військовим частинам. Внаслідок проведення низки реформ у 60–90-х рр. XVIII ст. і невдалої боротьби центру з такою ситуацією у провінціях⁹, уряд пішов на поступки феодалам і вже наприкінці XVIII ст. звання паші міг мати не лише керівник еялета, але й могутній феодал. Такий паша міг отримати під своє управління значну територію (інколи вона мала назву пашалик). Вони могли також управляти фортецями. Паша міг отримати й військові звання, наприклад дво- або трибунчужного паші в залежності від залогі фортеці.

⁸ Серед А. Г. Земите на Силистренско-Очаковски еялет в Северозападното Причерноморие през XVIII – начало на XIX ст. – С. 67- 112, 227- 290.

⁹ Детал. див.: Мейер М. Османская империя в XVIII в. Черты структурного кризиса. – М., 1991. – С. 81- 97; Миллер А. Краткая история Турции. – 1948. – С. 38- 40; История Османского общества и цивилизации / Под ред. Экмеледдина Исханоглу. – М., 2006. – С. 45- 62.

Становище керівників різних адміністративних одиниць змінювалось у зв'язку з еволюцією службового та побутового становища турецьких військ. Залози утримувались через податки з підданих певної території Османської імперії, яка сплачувала їм платню. У XVIII ст. фінансове становище Порти погіршилось через численні війни, “феодалні смути”, а тому військове міністерство не спроможне було регулярно сплачувати жалування службовцям. Це підірвало дисципліну у військах, рядові та офіцери, які служили у фортецях, для свого забезпечення почали займатися торгівлею, ремеслами або просто грабували місцевих жителів. Внаслідок цього населення в містах і селах рай було віддане на повну сваволю турецьких чиновників і землевласників. Над місцевим населенням вони чинили усілякі утиски і ні власність на майно, ні часто, навіть саме життя представників місцевого населення не гарантувались¹⁰.

На території Добруджі кочували різні ногайські племена, а простір межиріччя Дністра і Дунаю у XVIII ст. займала Буджацька орда. Остання складалася із ногайських племен і являла собою переважно їх територіальне об'єднання з центром у с. Ганкишла (Ханкишла, Кишла Ханулуй; тепер с. Удобене Білгород-Дністровського району Одеської області). Перебувала орда під владою Кримського ханства¹¹. З 1672 р. північним кордоном їх розселення була встановлена так звана лінія Халіл-паші, що проходила в місці з'єднання верхнього Троянова вала з р. Ботна, а після російсько-турецької війни 1711 р. турецька влада дозволила ногайцям розселитися на північ від лінії Халіл-паші. Усе це призвело до того, що у 60–70-х рр. XVIII ст. турецькі райї та ногайці займали 55,7% території в Дністровсько-Прутському межиріччі¹².

Здебільшого, європейці не відрізняли ногайців від кримських татар¹³, називаючи і тих, і інших татарами, проте етнічно ногайські пле-

¹⁰ Татарчевский А. Путешествие и деятельность барона Тотта в качестве консула в Крыму в 1767 г. // Университетские известия. – К., 1873. – № 10. – С. 2-3.

¹¹ Детал. див. також: Грибовський В. В. Ногайські орди Північного Причорномор'я у XVIII – початку XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2006. – С. 10-11; Серета А. Г. Земите на Силистренско-Очаковски еялет в Северозападното Причерноморие през XVIII – начало на XIX ст. – С. 114-132.

¹² Дмитриев П. Г. Народонаселение Молдавии: по материалам переписей 1772-1773, 1774 и 1803 гг. – Кишинев: Штиинца, 1973. – С. 33.

¹³ Османское государство в Европе и республика Рагузская: из Бишинговой географии. – СПб., 1770. – 104 с.; Description Géographique et Historique de la Turquie D'Europe. Par Ordre Alphabétique. – Paris, 1828. – 232 p.; Essais de Géographie, de politique et d'Histoire, sur les possessions de l'Empereur des Turcs en Europe. – M.DCC.LXXXIV. – 201 p.; Le Géographe Manuel. Par M. l'Abbé Expilly. –

мена не мали нічого спільного з кримськими татарами, відрізняючись від них зовнішнім видом, історією, побутом¹⁴. Соціально-економічний лад буджацьких ногайців тяжів до осілости, переважало відгінне скотарство із застосуванням загінного типу використання пасовища і стаціонарних приміщень для утримання худоби. Досить важливе місце в житті орди займало пограбування сусідніх українських і молдавських територій, що значною мірою стимулювались Кримським ханством і Османською імперією. Напади Буджацької орди на українські, російські і молдавські землі були надзвичайно жорсткі і спустошливі. Наявність фортець забезпечувала ногайцям, по-перше, захист від переслідувань, а по-друге, можливість легко позбутися награваного майна або полонених. Захоплених бранців, у більшості випадків, ногайці продавали в рабство, частково використовували у своєму господарстві.

Слід зазначити, що буджацькі ногайці не завжди повністю підкорялися Криму або Османській імперії. В середині ногайської аристократії постійно боролися дві партії — російської та кримської орієнтації. Кримські хани вважали їх своїми підданими і жорстоко експлуатували, збираючи великі податки, через що ногайці неодноразово піднімали повстання і заклоти проти цих держав, що відзначали сучасники ще на початку XVII ст.¹⁵ Мандрівник Ніколас Клеєман підкреслював, що ногайці не завжди зберігають вірність хану, часто повстають проти його влади і “зберігають назавжди таємну ненависть до турок”¹⁶. У період російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Буджацька орда виявила помітне прагнення відокремитися від Криму і пе-

Paris, M.DCC.LXV.; Mentelle M. Géographie comparée ou Analyse de la géographie ancienne et Moderne. – Paris, M. DCC.LXXIX. – Т. 2. – 456 p.; Nicolle A. Géographie Moderne. – Paris, M. DCC. LII. – Т. 2. – 356 p.; Troisième Partie de la carte d’Europe Publiée sous tes auspices de Monseigneur Louis Philippe d’Orléans par le D’Anville. – M.CCC.IX. – 236 p.

¹⁴ Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года. (Его подготовка и заключение). – М., 1955. – С. 42–43.

¹⁵ Боплан Г. Опис України. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 53–54, 72–74, 103; Юрченко П. Описание перекопских и ногайских племен... Жана де Люка // ЗООИД. – 1879. – Т. XI. – С. 486.

¹⁶ Бачинский А. Д. Едисанские ногаи в степях Нижнего Побужья // Тези доповідей XV Наукової конференції Інституту археології, присвячена 50-річчю утворення СРСР. – Одеса, 1972. – С. 416; Див. також: Бачинский А. Д. Народная колонизация Придунайских степей в XVIII – начале XIX вв.: Дис. ... канд. ист. наук. – Одесса, 1969. – С. 61–75 (Буджацька орда).

рейти у російське підданство¹⁷, а під час наступної російсько-турецької війни 1768–1774 рр. більшість ногайців Буджака перекочувала в степи Північної Таврії і в 1772 р. прийняла підданство Росії¹⁸. Після російсько-турецької війни 1787–1791 рр. у Бессарабію Османська імперія перевела частину ногайських племен¹⁹. Тому загроза українським і молдавським територіям з боку Буджацької орди продовжувала зберігатися і надалі. Зі вступом у 1806 р. російських військ на територію Бессарабії і приєднанням її до Російської імперії у 1812 р. більшість ногайців переселились у Таврію на Молочні води²⁰.

Вищезазначене показує, що природні умови регіону забезпечували можливість для розвитку землеробства і скотарства, для виробництва сільськогосподарської продукції, проте протягом XVIII — початку XIX ст. вони повною мірою майже не використовувались, а місцеві регіони були малоконтрольовані центральним османським урядом.

На момент значного виходу козаків у межі Османської імперії у другій половині 1770-х років та подальшого процесу створення своєї організації — Січі, імперія переживала за назвою Кемал Бейділлі “початок довгого кінця”²¹, що ознаменував Кючук-Кайнарджийський мирний договір з Росією у 1774 р.

Територія межиріччя Дністра та Дунаю (Південна Бессарабія, Буджак, Придунайські землі) була обрана запорожцями після зруйнування Запорозької Січі у червні 1775 р. не випадково, з цією територією запорожці були знайомі вже з кінця XVII ст. Протягом XVI–XVII ст. запорозькі козаки, інколи разом з молдавськими загонами, здійснювали часті походи на турецькі укріплення в пониззях Дністра і Дунаю,

¹⁷ Ставучанский поход. Документы 1739 г. // Сборник военно-исторических материалов (далі – СВІМ) / Под ред. Д. Ф. Масловского. – СПб., 1892. – Вып. II. – С. 184, 188; Всеподданейшие донесения гр. Миниха. Ч. 1: Донесения 1736– 1737 гг. // СВІМ / Под ред. А. З. Мышлаевского. – СПб.: Воен. тип., 1897. – Вып. X. – С. 52, 129, 136–137; Всеподданейшие донесения гр. Миниха. Ч. 2: Донесения 1737– 1738 гг. // СВІМ / Под ред. А. З. Мышлаевского. – СПб., 1899. – Вып. XI. – С. 59, 111, 115, 210.

¹⁸ Высочайшие рескрипты императрицы Екатерины II. Ч. 1: Об отложении татар от власти турецкой // Чтения ОИДР. – 1871. – Кн. 4. – С. 45– 97; Скалковский А. А. Историческое введение в статистическое описание Бессарабской области // Журнал Министерства внутренних дел. – 1846. – Ч. 13. – С. 128.

¹⁹ Кутузов М. И. Сборник документов и материалов: В 5-ти т. – М.: Воениздат, 1950. – Т. 1. – С. 220.

²⁰ Грибовський В. В. Ногайські орди Північного Причорномор'я у XVIII – початку XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2006. – С. 12.

²¹ Бейдилли К. От Кючук-Кайнарджийского договора до распада империи // История Османского общества и цивилизации / Под ред. Экмеледдина Исханоглу. – М., 2006. – С. 51.

билися з турецько-татарськими загонами на території Запрудської Молдавії та Буджацького степу, поблизу Кілії й Ізмаїла. Наприкінці XVII — першій половині XVIII ст. гетьманський уряд звертає увагу на цей регіон з низки воєнно-політичних, дипломатичних і частково економічних міркувань. Уже восени 1699 р., готуючись до війни з турками і татарами, сюди відрядили спеціальних лазутчиків із козаків, які повинні були скласти опис шляхів і сполучень від гирла Дністра і Дунаю. Зв'язки козаків з турецькими територіями використовувала також Запорозька Січ, як нагоду розвідати військові турецькі справи, тому купці та наймити із запорожців разом з тим були й розвідниками. На це звертала увагу вже історик Олена Дружиніна зазначаючи, що російський уряд легко міг знайти серед запорозьких козаків перекладачів для переговорів з татарами і турками. Саме вони, проникаючи за різних приводів до Криму, довідувались про військову підготовку турків і татар і про внутрішній стан держави²². Так, під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. граф Христофор Мініх повідомив, що відомості про шляхи сполучення він одержав від тих “хто знав місцевість — козаків і тутешніх обивателів, а особливо через запорозьких рибалок і стрільців”²³.

Зв'язки з Придунайськими землями значною мірою сприяли активізації процесу проникнення козацького населення в Буджацький степ, ще більше сприяла цьому процесу і можливість використання багатих природних ресурсів краю, а також те, що території були мало контрольовані турецькою владою.

Поява запорожців на території Придунав'я на початку XVIII ст. була пов'язана, перш за все, з внутрішньополітичними подіями на території самих українських земель. Поразка повстання Семена Палія викликала вихід повстанців-козаків, які часто разом з родинами йшли за Дністер, в Молдавію і Бессарабію, знаходячи там свій притулок. Іншими подіями, що призвели до виходу запорожців у Придунайські степи стали: погром 1709 р. російськими військами Запорозької Січі, поразка Івана Мазепи під Полтавою і походи на Правобережну Україну Пилипа Орлика, а також перехід запорожців на території Кримського ханства.

Розміщення на початку XVIII ст. Олешківської Січі на території, підвладній Кримському ханству, призвело до того, що виходи козаків на заробітки — “аргатування” в пониззя Дністра і Дунаю стали зви-

²² Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года. – С. 36.

²³ Всеподданейшие донесения гр. Миниха. Ч. 2: Донесения 1737- 1738 гг. // СВИМ / Под ред. А. З. Мышляевского. – СПб.: Воен. тип., 1899. – Вып. XI. – С. 408.

чайним явищем, і безумовно сприяли детальному знайомству і переходу українців на територію нижнього Подністрів'я і Придунайських степів. Становище їх було вкрай тяжким. Запорожців часто вбивали, забирали в полон, примушували виконувати фортифікаційні роботи, сплачувати податки на користь хану. Кримчаки та ногайці часто чинили грабіжницькі напади на запорожців, забирали людей і худобу, на що неодноразово звертали увагу сучасники. Про це згадує й невідомий турецький чиновник, підкреслюючи, що всі скарги козаків ханському уряду на утиски місцевої влади не давали жодних результатів.

Захоплених запорожців кримські і ногайські феодали часто продавали в рабство або примушували працювати у своїх господарствах. У 1722–1723 рр., під час придушення повстання буджацького хана Адиль-Гірея, кримський хан Менглі-Гірей II захопив понад 1500 запорожців, яких “у Білгородщину на каторги запродали”²⁴. У грудні 1727 р. Калга-Салтан (друга після хана особа), нібито за велінням хана, наказав понад двом тисячам запорожців, які рибалили на Бузі, рушити з ним в Буджак воювати проти повсталих мурз. Під час битви проти Білгородської орди, з'ясувалось, що хан наказу не давав. На місце боїв прибув кримський хан і заарештувавши Калга-Салтана, роззброїв запорожців, звелівши продати їх в рабство на галери²⁵. У 1732 р. були взяті у полон ногайцями і втекли запорожці Яків Погореленко, Яків Ільченко, Назарій Яковлев. Останній працював у “буджацьких татар чотири роки”²⁶. Росія оголосила запорожців зрадниками і забороняла усілякі відносини української влади або місцевих жителів з запорожцями. Навіть купцям, які виїздили торгувати в південні області наказували обминати їх території. Окремим козакам, яким дозволили повернутися в кордони Росії, наказано було “служити сердюками і не повертатися на Запорожжя”²⁷. Царський уряд не без підстав побоювався притоку на Січ утікачів і дипломатичних ускладнень з Османською імперією, а Крим, у свою чергу, боявся повернення козаків у межі російських кордонів і теж не підтримував зв'язки запорожців з

²⁴ Скальковский А. Филипп Орлик и запорожцы // Киевская старина. – 1882. – № 2. – С. 120,123; Скальковский А. Історія Нової Січі або Останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – С. 453.

²⁵ Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. – К., 1999. – С. 50.

²⁶ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІА України в м. Києві). – Ф. 59. – Оп. 1. – Стр. 1290. – Арк. 119–120; Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков: В 2-х ч. – Владимир: Типо-литогр. губерн. правл., 1903. – Ч. II. – С. 1214.

²⁷ Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. – С. 43.

українськими жителями. Втім, цілком перервати зв'язки запорожців з Україною не вдавалось ані Криму, ані Росії. У 1715 р. Генеральна військова канцелярія повідомляла про вихід жителів Гетьманщини, які виходили групами на рибні промисли у пониззя Дніпра і до оleshківських запорожців. Від неї стає відомо, що не лише жителі України, але й оleshківські запорожці часто приїздили на ярмарки Лівобережної і Правобережної України з рибою і сіллю²⁸. Відомі факти, коли жителі міст Придунайських земель самі переходили в Оleshківську Січ. Так, у 1724 р., запорожець Афанасій Дмитрієв, який родом із Ізмаїла, де виготовляв шаблі, залишив рідне місто і після блукання по Молдавії прийшов на Січ, де записався до Дерев'янківського куреня²⁹.

Запорозька сірома продовжувала великими ватагами виходити на промисли у турецькі володіння і під час існування вже Нової Січі. Особливо частими ставали так звані сезонні роботи³⁰. Київський генерал-губернатор, вимагаючи від кошового припинити вихід козаків на аргатування, підкреслював в квітні 1755 р., що “по розкритті води значна кількість запорозьких козаків пішли і водним шляхом поплили в турецькі землі для рибного лову”³¹. Невідомий автор середини XVIII ст. також зазначав, що вони “слугували поденниками для жителів Очакова, Аккермана, Бендер та Клії”³².

В той самий час, пристосувавшись до нової соціально-економічної та суспільно-політичної ситуації в межах Російської імперії, Нова Січ не лише активно колонізує та освоює південноукраїнський регіон, поступово стає економічно незалежною від імперії, й навіть торговельним конкурентом Росії на півдні. Одночасно Січ прагне зберегти свою стару традиційну зовнішню форму, право, управління, а козацька старшина своє соціальне становище. Все це, зрозуміло, ніяк не збігалось з прагненням російського уряду: території підвладні Запорозькій Новій Січі постійно обмежувалась, устанавлювались різноманітні

²⁸ ЦДДА України в м. Києві. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 160. – Арк. 1–5, 10–11.

²⁹ Андриевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев с 1715 по 1774 гг. //ЗООИД. – 1886. – Т. XIV. – С. 294; ЦДДА України в м. Києві. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 318. – Арк. 19.

³⁰ Голобуцький В. О. Запорозька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775. – К.: Вид-во АНУРСР, 1961. – С. 58–67.

³¹ Бачинский А. Д. Народная колонизация Придунайских степей в XVIII – начале XIX вв. – С. 92; ЦДДА України в м. Києві. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2584. – Арк. 2–3.

³² Губоглу М. Турецкий источник 1740 г. о Валахии, Молдавии и Украине // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М., 1964. – С. 146; Брун Ф. Крым в половине XVIII в. – Одесса, 1867. – С. 5.

форми контролю над ними — побудова Новосіченського ретраншементу (1735 р.), укріплених ліній, шанців, фортець, перерозподіл східних запорозьких земель Донському Війську³³, а північно-західних іноземним колоністам (протягом 40–70-х років XVIII ст.) — уведення обов’язкових документів козакам для виїзду за межі запорозьких вольностей, переведення Січі з відома Колегії іноземних справ у підпорядкування Сенату, підкресливши тим самим, що козаки є підданими, різноманітні проекти реформування Запорозького війська³⁴, перенесення його центру (50–60-ті роки XVIII ст.)³⁵. Відбувалась і поступова зміна в економічній та соціальній системі навколо Січі та в її середині³⁶. Таким чином, період реформ, що переживала Російська імперія, спрямованих на уніфікацію та централізацію системи управління, порядків, соціальної структури в різних частинах країни, призвели не лише до знищення Запорозької Січі як такої, але й чимало сприяли зверненню поглядів запорожців на території Придунайських степів. Тим більш, що населення Запорозьких Вольностей було достатньо рухливим, і дозволимо собі вжити метафору, що козаки, як “маленькі річки, струмочки та джерельця стікались до Дунаю”, адже як відомо “будь-які штучні перепони неспроможні стримати “водну течію”.

³³ Полтораєк В. М. Взаємини запорозького та донського козацтва періоду Нової Січі (1734– 1775 рр.): політико-правовий і соціально-економічний аспекти: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2007. – С. 10– 13.

³⁴ За даною проблематикою існує значна кількість спеціальної літератури: Голобуцький В. О. Запорозька Січ в останні часи свого існування. 1734– 1775. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 78– 107, 405– 408; Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: Аналіз джерел. – К., 2000. – 308 с. та ін.

³⁵ Мільчев В. І., Князьков Ю. П. Проект реформування устрою Запорожжя генерал-майора Карла Штофельна (1765 р.) // Південна Україна XVIII– XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: РА “Тандем”, 2003. – Вип. 7. – С. 35– 56; Полтораєк В. М. Справа про призупинення проекту перенесення Запорозької Січі у 1764 р. // Чорноморська минувшина: Записки відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: зб. наук. пр. – Вип. 3. – Одеса, 2008. – С. 160.

³⁶ За даною проблематикою існує значна кількість спеціальної літератури: Голобуцький В. О. Запорозька Січ в останні часи свого існування. 1734– 1775. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 135– 315; Бойко А. В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя: РА “Тандем - У”, 1995. – 56 с.; Бойко А. В. Запровадження обштинного устрою на півдні України останньої чверті XVIII ст. // Південна Україна XVIII–XIX ст. – Запоріжжя: РА “Тандем - У”, 1996. – № 1. – С. 72– 91; Лашенко К. Географія, природне середовище Вольностей війська Запорозького, та природокористування Запорозьких козаків (1734– 1775): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002. – С. 6– 12; Олійник О. Запорозький зимівник в соціально-економічному розвитку запорозьких вольностей (1734– 1775 рр.). – Запоріжжя, 2007. – С. 10– 14 та ін.

Внаслідок вищезазначеної ситуації втрачались і традиційні риси так званого Великого степового кордону — території — специфічної за своїми природними та політичними умовами, своєрідна буферна зона “між Заходом і Сходом”, лінія боротьби мусульманського та християнського світу, що сприяла виникненню й існуванню українського козацтва та інших подібних формувань Європи (Ногай, Кримського ханства, угорських гайдуків, хорватських граничарів, донських козаків та ін.)³⁷. Отже, у XVIII ст. для українського козацтва цей степовий кордон звужувався через колонізацію Російської імперії, втрачаючи типові риси і можливість подальших жорстко не регламентованих державою способів життя³⁸. Тому, ймовірно у другій половині XVIII ст. райони Придунайських степів найбільше відповідали умовам Великого степового кордону, що добре було відомо запорозькому козацтву. Ймовірно також, що ця прикордонна і степова територія стали для них районом можливим для відновлення господарських і державотворчих традицій.

Одночасно оселенню запорожців у межиріччі Південного Бугу і Дністра, Дністра і Дунаю сприяла політика самої Османської імперії на цих територіях.

У XVIII ст. турецький уряд проводив специфічну політику щодо досліджуваної території та її населення. В ній, на нашу думку, можна визначити два основних напрямки пов'язаних між собою. Кожен з них, по своєму, але переслідував мету закріплення турецької влади в цих землях³⁹.

Перший напрямок проводився офіційними установами й урядами Османської імперії та Кримським ханства. Він характеризується прагненням залишити Буджацьку орду в регіоні Придунайських земель.

³⁷ Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 28–44; Леп'явко С. А. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.) // Запорозька спадщина. – Запоріжжя: РА “Тандем - У”, 2001. – Вип. 12. – 64 с.; Могульова-Каюк С. М. Запорозьке козацтво і Великий Степовий кордон // Історія: доповіді та повідомлення Четвертого Міжнародного конгресу українців. – Одеса; К.; Львів, 1999. – Ч. 1. – С. 241–247 та ін.

³⁸ Бачинська О. А. Придунайський край – територія відновлення державотворчих традицій українського козацтва наприкінці XVIII–XIX ст. // Наукові записки: зб. праць молодих вчених і аспірантів. – К., 2001. – Т. 6. – С. 263–274.

³⁹ Бачинська О. А. Колонізаційна політика Стамбула на Придунайських землях у XVIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 3. – К., 2003. – С. 243–252.

Другий напрямок опосередковано, але втілювала місцева турецька адміністрація і феодалі, що перебували у містах-фортецях. Цей напрямок характеризувався намаганням залучити і затримати усіма можливими засобами (пільги, найом, полон, переховування, продаж тощо) дешеву робочу силу в краї і відповідно у своїх власних господарствах. Через це досить часто місцева турецька адміністрація крізь пальці дивилась на оселення утікачів на підвладній їй території. Зауважимо, що населення, яке рятувалось від кріпосного гноблення, переходячи дністровський кордон, швидко опинялись в становищі, що не багато відрізнялося від того, яке вони залишили позаду. Єдине реальне право, яке набував утікач у Задністров'ї та Подунав'ї, — це продавати свою робочу силу. Значна частина населення ставала батраками-наймитами у турецько-татарських феодалів і місцевих багачів-дук, серед яких були і представники українсько-російських верств. Часто утікачі, наймаючись у одного господаря, швидко втікали до іншого або наймались вештаючись по різних місцевостях Придунав'я та Молдавського князівства. Отже, турецька адміністрація несвідомо, але проводила політику заселення й освоєння досліджуваного регіону.

Постачальником людських ресурсів, які безпосередньо освоювали землі, було українське та інше населення сусідніх з Придунайськими землями територій. Так, внаслідок політичних подій XVIII ст. (повстання Семена Палія, перехід козаків на підвладні Оттоманській Порті і Кримському ханству території через поразку Івана Мазепи, російсько-турецьких війн 1735–1739 рр., 1768–1774 рр. тощо) на території Придунайських земель зосередилась значна кількість “утікачів”: козаків, селян, солдатів і полонених або найманих працівників.

Однією із зазначених подій, що призвела до визначення турецької політики в регіоні була російсько-турецька війна 1735–1739 рр. Протягом усієї війни буджацькі татари проводили військові дії з регулярними частинами російської армії і запорожцями безпосередньо на території Бессарабії, здійснювали набіги на прикордонні українські землі, грабуючи і забираючи в полон місцеве населення⁴⁰. Інколи людський “ясир” вдалося відбивати. Так, у 1736 р. донські козаки відбили 7 тисяч полонених, взятих з українських земель, але все ж

⁴⁰ Всеподданейшие донесения гр. Миниха. Ч. 1: Донесения 1736-1737 гг. – С. 133,147,151; Всеподданейшие донесения гр. Миниха. Ч. 3: Донесения 1739 года и генералитетские рассуждения // СВІМ / Под ред. А. З. Мьшпаевского. – СПб.: Воен. тип., 1903. – Вып. XIII. – С. 231- 232, 258- 260; Ставучанский поход. Документы 1739 г. – С. 39.

таки частина полонених залишилась у буджацьких ногайців⁴¹. Серед цих полонених був звільнений Никифор Дяченко, який народився у селі Белиці Полтавського полку, звідти перейшов у Запорожжя, в Криловську слободу. У 1736 р. був захоплений буджацькими ногайцями і відвезений до Бессарабії. Того ж 1736 р. був захоплений у полон Петро Федорів родом із Немирівського повіту с. Макіївка, кріпосний гетьмана Потоцького. Втік від Потоцького і поселився Петро на території Запорожжя, а в селі Федорівка був полонений Буджацькою ордою. Рядовий Леонтій Мілютін, родом із села Паніно Нижньогородського повіту, був захоплений буджаками у серпні 1738 р. на Дністрі і проданий ногайцями туркам у м. Кілію⁴².

В серпні 1739 р. Росія і Оттоманська Порта уклали мирний договір. Але значна кількість полонених залишалась в турецьких землях. Крім того на території межиріччя Дністра і Дунаю зосередилась певна кількість українського населення з селян-утікачів і солдатів-дезертирів. І якщо полонені мали бажання повернутися на батьківщину, то останні залишилися на місцях через повну безперспективність покращити свою долю.

Провідниками інтересів турецької адміністрації були також турецькі купці. Наймаючи козаків і селян для різних робіт, вони переїжджали з ними російсько-турецький кордон і опинялись в Придунайських землях, але після повернення в турецькі землі купці часто залишали їх напризволяще або продавали. Так, 14 квітня 1723 р. російський резидент в Константинополі Іван Неплюєв повідомляв до Іноземної колегії про те, що із Ніжина “з купцями греками виїжджають з України в турецькі землі багато малоросійських жителів, деякі з купецтвом, деякі як робітники”⁴³. Вже у 1734 р. той самий Іван Неплюєв повідомляв Генеральній військовій канцелярії про те, що турецькі купці “козаків з собою в Турецьку державу вивозять і залишають”⁴⁴. Майже одночасно Генеральна військова канцелярія сама відзначала, що “з купців греки та болгари вивозять із собою в Туреччину підданих наших малоросіян”. Останні на прикордонних заставах називали

⁴¹ Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. – С. 178.

⁴² ЦДДА України в м. Києві. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 612. – Арк. 3,4; Спр. 1194. – Арк. 11.

⁴³ Архів зовнішньої політики Російської імперії (далі – АЗП ІР). – Ф. 69. – Оп. 1. – Спр. 272. – Арк. 213.

⁴⁴ ЦДДА України в м. Києві. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 4938. – Арк. 2–3; Кочубинский А. А. Граф А. И. Остерман и раздел Турции. Из истории восточного вопроса. Война пяти лет (1735–1739). – Одесса, 1899. – С. 91, прим.

себе волохами і сербами. Так були вивезені купцем Дж. Халжі: Єфрем Артемов з Ніжина, Іван Грушницький з Полтави та ін.⁴⁵ Подібні дані мала російська адміністрація і в 1748 р. Київський генерал-губернатор на підставі повідомлень, отриманих від російських дипломатів у Константинополі, попереджав кошового отамана Марка Кондратьєва про те, що “і в теперішні недалекі часи працівників в Аккермані і в Кілії багато, яких безперестану продають”⁴⁶. Так, у 1748 р. запорожець-гайдамака Кирило Савлюшенко найнявся погоничем до купця, який їхав в Аккерман. З прибуттям у місто купець продав його турку Юсупу, в якого запорожець пропрацював 12 років. Його товаришем у полоні виявився й інший молодий козак Іван Костенко⁴⁷.

Російська влада намагалась повернути своїх підданих, але ханський уряд, і особливо буджацький сераскер, всіляко саботували виконання угод про взаємну передачу утікачів і полонених.

Вже через два роки після завершення війни 1735–1739 рр. російський уряд оголосив вільне поселення у задніпровських районах “для кращого тих великоросійських і малоросійських людей із-за кордону виклику” було оголошено про вільне поселення їх у задніпровських районах. Внаслідок чого протягом 1741 р. із Польщі і Задністров’я вийшло 195 родин колишніх утікачів⁴⁸. Одночасно російський уряд уклав з Османською імперією і Кримським ханством угоду про повернення полонених. На підставі цієї угоди буджацький сераскер у грудні 1741 — серпні 1742 рр. передав російській адміністрації 302 особи⁴⁹. Не зацікавлена втрачати дешево, а інколи й дарову робочу силу місцева турецька влада досить повільно відпускала захоплене під час війни населення. У квітні 1742 р. російський резидент у Константинополі Олексій Вешняков в меморії султанському уряду зазначав, що хоча кримський хан і запевняв, що всі полонені повернені, проте агент посольства В. Пушкарьов “сам багато сотень в усіх містечках ... бачив і з ними говорив”⁵⁰. Про ці обставини повідом-

⁴⁵ ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 4938. – Арк. 2–3.

⁴⁶ Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1615. – Арк. 44 зв., 67.

⁴⁷ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов, высочайше утвержденной при Киевском военном, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе: В 12-ти т. Т. III: Акты про гайдамаків (1700–1768). – К., 1876. – Ч. 3. – С. 404–405.

⁴⁸ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков: В 2-х ч. – Владимир: Типо-литогр. губерн. правл., 1903. – Ч. II. – С. 2076.

⁴⁹ ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 938. – Арк. 5, 23, 39.

⁵⁰ Там само. – Спр. 914. – Арк. 20–21.

ляв Олексій Вешняков і київському генерал-губернаторові у травні 1743 р. В донесенні про відправку із турецьких кордонів полонених він писав про “великі складнощі в тому краї від Аккермана до кордонів полонених виручати, бо там татари надто мало султанських наказів слухають”⁵¹. Так, сестра запорозького козака Івана Омеляницького Марія розповідала про те, що татари забрали її в полон “під час останньої з турками війни”. Перебувала вона у Бахчисарай та інших місцях при “різних роботах” у турків, які після укладення миру її не відпустили. Повернулась Марія завдяки втечі лише у 1746 р.⁵² Навіть вже у січні 1749 р. секунд-майор Никифоров, який знаходився у Запорожжі у справах прикордонних сутичок з татарами, писав про те, що кримський хан і буджацький сераскер “за станом мирного трактату й указами султанськими” продовжують тримати у себе російських полонених⁵³.

Слід зауважити, що турецький уряд, прагнучи закріпити за собою південні степи і послабити російські кордони, інколи теж видавав офіційні розпорядження щодо проведення політики освоєння Буджака і для залучення на ці території населення із прилеглих країн. Осавул Василь Решетов, який побував у Очаківському степу і Придністров’ї, повідомляв у березні 1761 р. у Київську губернську канцелярію про те, що місцевій турецькій адміністрації “доручено про поселення тої землі головне піклування мати”. Вихідцям оголошувались “вигоди і полегшення в податях з установленням корисних розпорядків”. З цієї причини, повідомляв Василь Решетов, “більшою частиною селяться там утікачі малоросійських слобідських полків, з Новоросійської губернії та із Польської України” і “народ зі згаданих сторін сильно туди сходиться, і селища надто збільшились й безперестану прибавляються”⁵⁴.

Російсько-турецька війна 1768–1774 рр. збільшила кількість запорозьких козаків на території Придунайського регіону. З початком війни у складі Дунайської флотилії діяла спеціальна запорозька експедиція, яка, знаючи територію нижнього Подунав’я, допомагала російському флоту. Після підписання Кючук-Кайнарджийського миру 10(21) липня 1774 р. запорожці залишились на Дунаї до вересня

⁵¹ ЦДДА України в м. Києві. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1045. – Арк. 5 зв.

⁵² Там само. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 1410. – Арк. 35–36.

⁵³ Эварницкий Д. И. Сборник материалов для истории запорожских казаков. – СПб.: Тип. И. Скороходова, 1888. – С. 10.

⁵⁴ ЦДДА України в м. Києві. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 4654. – Арк. 48–48 зв.

місяця, і лише у листопаді 1774 — січні 1775 рр. повернулись на Січ⁵⁵. Принагідно зауважимо, однією зі статей мирного договору закріплювався кордон між Російської та Османською імперіями по р. Південному Бугу. При поверненні частина козаків залишилась у Задністров'ї й оселилася у гирлі Дунаю⁵⁶. Під час перебування запорожців на території пониззя Дунаю у 1771—1774 рр., а також на самій Січі через різні причини та обставини сталася низка повстань, внаслідок яких частина запорожців утекла до Османської імперії. Під час цих повстань, як зазначає ряд авторів, лунали прямі пропозиції шукати кращої долі під владою султана. Причому, ймовірно, що такі думки висловлювала не лише запорозька сірома, але й козацька старшина, зокрема, кошовий отаман Петро Калнишевський. Отже, козаки були добре обізнаними з придунайськими територіями, оселями, плавнями, рібними ловами, очеретами, тому що забезпечували себе харчами під час війни та перемир'я. За твердженням Аполлона Скальковського на Січі був навіть негласний кандидат — Пилип Федорів, якого хотіли обрати кошовим, щоб з ним “втекти до Туреччини”. Таким чином, ідея про перехід до Османської імперії та створення власної установи на Придунайських землях зародилась ще до ліквідації Запорозької Січі⁵⁷.

Зруйнування Запорозької Січі 3—5 червня 1775 р. призвело до переходу значної частини запорозького козацтва у кордони Очаківської округи, Дністра та пониззя Дунаю, тобто території, що належала на той час Османській імперії. Вже 18 червня 1775 р. Григорій Потьомкін повідомляв генерал-поручику Петру Текелію, що “запорожці почали селитися і на землі, що належали за трактатом татарам”⁵⁸. Кількість

⁵⁵ Шпитальов Г. Г. Запорозька флотилія в російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1999. – № 4 (5). – С. 137–139.

⁵⁶ Рябінін-Склярєвський О. Запорозькі бунти дунайців 1771–1774 рр. і початок Задунайського Коша // Науковий збірник за 1927. – К., 1927. – С. 82; Коциевский А. С. О русско-украинском и молдавском населении Очаковской области до ее присоединения к России // Записки Одесского археологического общества. – Одесса, 1960. – Т. 1(34). – С. 354–360.

⁵⁷ Рябінін-Склярєвський О. Запорозькі бунти дунайців 1771–1774 рр. і початок Задунайського Коша. – С. 65–83; Скальковський А. Історія Нової Січі або Останнього Коша Запорозького. – С. 471; Могульова С. М. Перші кроки Задунайського козацтва: про причини переходу запорожців до Туреччини // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1996. – № 2. – С. 108–115.

⁵⁸ Бумаги кн. Г. А. Потемкина-Таврического. 1774–1787 гг. // СВІМ / Под ред. Н. Ф. Дубровина. – СПб.: Воен. тип., 1893. – Вып. VI. – С. 39.

запорожців, які пішли в турецькі території, дослідники визначають по-різному. Так, Анатолій Бачинський вважав, що їхня кількість становила від семи до десяти тисяч. Інші автори подають менші цифри — п'ять тисяч, зазначаючи, що компактно організованого виходу запорожців не сталося, і лише протягом 1777–1778 рр. кількість запорожців в Османській імперії збільшується і сягає вже шости-восьми тисяч⁵⁹. В усякому разі Очаківський паша, якому в цей час підпорядковувались козаки, стверджував, що наприкінці 1778 р. їхня кількість складала дванадцять тисяч⁶⁰. Частина козаків могла залишатися в краї з попередніх часів або перейти на території вверх по Дністру, що належала й молдавським господарям⁶¹. Так чи інакше саме тепер, степи межиріччя Дністра і Дунаю давали запорожцям можливість продовжити жорстко не регламентовані державою способи життя.

Вихід запорожців у 1775 р. до Османської імперії викликав стурбованість російського уряду, який розпорядився вжити всіх заходів для повернення їх до Росії та категорично заборонити вихід із Запорожжя на рибні лови за російські кордони. Для виявлення місць зосередження утікачів в Очаківській області і на Дністрі почали засилатися групи розвідників. У листопаді 1776 р. підпоручик Ачкасов, який побував у Очакові, повідомляв кінбурнському коменданту про те, що “колишніх запорожців від Бендер до Дунаю (знаходиться) до 10000”⁶². Першими, хто оселився тут, були запорозькі рибалки, а потім вже до них приєдналися козаки, які прагнули зберегти свій традиційний спосіб життя, що ототожнювався зі степом та волею.

У перші роки після зруйнування Січі запорожці, ймовірно, не мали власної організації, були розкидані по рибних промислах Очаківщини, Подністров'я, нижнього Дунаю. Самі козаки свідчили, що з літа 1776 р. в гирлі Дунаю вони “збираються для того, щоб випросити там

⁵⁹ Бачинський А. Д. Народная колонизация Придунайских степей в XVIII – начале XIX вв. – С. 109–110; Каюк С. М. Задунайська Січ (1775–1828 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 77–78; Лупулеску. Русские колонии в Добрудже: историко-этнографический очерк // Киевская старина. – 1889. – Т. 24, янв. – С. 123; Шиян Р. Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1998. – С. 16.

⁶⁰ Шебальский П. К. Потемкин и заселение Новороссийского края // Сб. антропологических и этнографических статей о России и странах ей прилежащих. – М., 1868. – Т. I. – С. 183.

⁶¹ Мільчев В. Запорожці на військовому Кордоні Австрійської імперії. 1785–1790 рр. (дослідження та матеріали). – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2007. – С. 8–9.

⁶² Приєднання Крима к Росии: Рескрипты, письма, реляции, донесения: В 4-х т. Т. 1: 1775–1777 гг. / Под ред. Н. Ф. Дубровина. – СПб., 1885. – С. 63.

від турок землі, оселившись, бути під владою турок... В тих місцях, де вони [тепер] знаходяться ніякого земляного або дерев'яного укріплення немає, а також і гармат не має, в минулу зиму козаки зимували по-різних, що в гирлі ріки Дунаю косах, та жили в зроблених ними землянках”⁶³.

Вже через деякий час вони намагаються відтворити власну організацію. Підтвердженням цього можуть бути факти, що пов'язані з приїздом запорожців у 1776 і 1777 рр. до французького представника та консула у Гданську шукати протекції задля відновлення Січі на території Османської імперії. Крім того, у 1777–1778 рр. до турецького султана і константинопольського патріарха відряджались делегації з проханням прийняти у підданство і надати землі під заснування Січі⁶⁴.

Російська адміністрація намагалась вжити усіх заходів, щоб заборонити подальший вихід козаків за кордон і повернути запорожців. Особливе занепокоєння викликала реакція Османської імперії на перебування козаків на її території. За відомостями прикордонної адміністрації турецький султан схильний був розглядати запорожців як своїх підданих. Таким чином Порта могла чинити тиск на Росію. По-перше, міжнародною спільнотою, як мусульманська держава, що дала притулок православним (за Кючук-Кайнарджийським миром Росія отримувала право захисту православного населення Османської імперії, що давало їй можливість втручатися у внутрішні справи Порти); по-друге, османський уряд отримував підтримку у боротьбі з місцевими феодалами, які виступали проти державної влади та її реформ, розпочатих в імперії у 1774 р.; по-третє, запорожці добре знали місцевість і могли, в разі війни з Росією, скласти ефективне поповнення турецької армії; по-четверте, існування задунайського козацтва в Османській імперії фактично декларувало невизнання територіальних надбань Росії і вважалося російською адміністрацією ворожим актом. Це відповідно визначило і ставлення російської влади до запорожців, що відбилось і в їхній назві — в російських документах такі козаки називались “невірними” турець-

⁶³ Рапорт Азовської губернської канцелярії Г. О. Потьомкіну. 21 липня 1777 р. // Бойко А. В. Матеріали до історії запорозького козацтва після скасування Січі // Південна Україна: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: РА “Гандем”, 1999. – Вип. 4. – Док. 4. – С. 42-43.

⁶⁴ Могульова С. М. Перші кроки Задунайського козацтва: про причини переходу запорожців до Туреччини. – С. 111.

кими або запорожцями з-за Дунаю, в історичній літературі вони отримали ще назву — задунайські запорожці, турецькі запорожці або задунайці.

Російська імперія в цей час вживала до турецьких запорожців, здебільшого, тактику “приватних запрошень”, не ставлячи питання повернення козаків офіційно перед султаном. Російський уряд обіцяв запорожцям, які погодяться повернутися, не розглядати їх як злочинців, а ставитися як до таких, що вийшли на промисли. Проте реальних наслідків щодо цих пропозицій не було⁶⁵. Навпаки, колишні запорожці переходили кордон з Російською імперією й агітували селян, колишніх козаків, солдатів переходити до них. Як правило, такими агітаторами були козаки, які пішли в Молдавське князівство в монастирі та потім повертались до Росії, начебто для збирання милостині, а в дійсності для “підмови” до втеч за Дунай⁶⁶. За термінологією задунайця Ананія Коломійця ці ємісари називались “вожаями”. Такими “вожаями” у 1777 р. були колишні запорожці Яків Черногор (Яків Савельєв) близько 40 років, Іван Великий — 25 років, Петро Чернозуб — 27 років. Влітку 1777 р. вони пішли з берегів Дунаю, начебто від імені п’яти тисяч турецьких запорожців на чолі з кошовим отаманом Кузьмою Сукуром (Сокуром), на прізвисько Швець. закликати приєднатися до них ще три тисячі “бездомових” козаків. Знаходячись на добрячому підпитку в с. Новоселиці Яків Черногор виголошував мету свого приїзду і був схоплений російською владою. Після цього він був засуджений за свої наміри до покарання батогами та п’яти років робіт у Петровській фортеці⁶⁷. Однак не усі “вожаї” виявлялись такими безуспішними. В цілому їх агітація подібних “вожаїв” знаходила сприятливе підґрунтя в селянському середовищі, враховуючи цілком природне прагнення селянства до позбавлення від кріпацької неволі та призводило до значної еміграції селянства у Придунайські землі.

Тим часом у серпні 1778 р. питання про положення козаків було вирішене султаном: не зважаючи на протести Росії, він офіційно прийняв козаків під свою юрисдикцію. У вересні 1778 р. полковник

⁶⁵ Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775-1828 рр.: історико-документальний нарис. — Одеса: МП “Гермес”, 1994. — 121 с.

⁶⁶ Иванов П. К истории запорожских казаков после уничтожения Сечи // ЗООИД. — 1904. — Т. XXV. — С. 26-29.

⁶⁷ Показання Якова Черногора при рапорті сотника Михайла Гутарина. 13 липня 1777 р. // Бойко А. В. Матеріали до історії запорозького козацтва після скасування Січі. — Док. 1. — С. 40-41.

О. Репнинський повідомляв про те, що турецька влада має намір створити на Дністрі Січ, для чого “місце визначене між Бендерами й Аккерманом”, а саме у Кучурганах, козакам надавались озброєння та коні. Кошовим було призначено полковника Гната (Гнат Чорний або Гнат Натура⁶⁸), який отримав звання бунчужного паші⁶⁹, але до реального заснування Січі, як автономної організації, справа не дійшла. Враховуючи ці події, уряд Катерини II передав посланнику імперії в Константинополі Олександрю Стахієву інструкції, в яких вимагав домагатися у султана видачі запорожців, як російських утікачів. У разі відмови, Олександрю Стахієву дозволялось запропонувати султанському уряду в обмін на визнання за Портою Очаківської області, переселити запорожців за Дунай⁷⁰. Російська пропозиція була прийнята Османською імперією. За п’ятим артикулом Айнали-Кавакської конвенції від 10 (21) березня 1779 р. султанський уряд зобов’язувався “видати Російському імператорському двору запорожців, які втекли до її областей, якщо вони забажають скористатися амністією”, що оголошувалась їм, “а в противному випадку Оттоманський уряд зобов’язувався запорозьких козаків по цей бік Дунаю перевести й оселити всередині турецьких областей так далеко, як тільки можна буде від Чорного моря”⁷¹. Зауважимо, що вже те, що конвенція була підписана в достатньо складній міжнародній обстановці, мала вирішити, здебільшого, суперечки двох країн навколо Кримського ханства, і те, що до неї було внесено окремим параграфом переселення запорожців, свідчило про серйозне занепокоєння російського уряду. Як зауважила дослідниця Олена Дружиніна “значення цієї статті визначалось вже не стратегічними, а соціальними міркуваннями. Російський уряд розумів, що оселення запорожців на прикордонній з Росією території Туреччини створило б привабливий центр для селян-утікачів та для усіх незадоволених елементів”⁷².

За рішенням турецької адміністрації запорожці повинні були оселитися в Румелії “у віддалених від чорноморського берега селах, від

⁶⁸ Каюк С. М. Задунайська Січ (1775- 1828 рр.). – С. 85- 87.

⁶⁹ Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции, донесения: В 4-х т. Т. 2: 1778 г. / Под ред. Н. Ф. Дубровина. – СПб., 1885. – С. 445, 487, 700, 701.

⁷⁰ Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции, донесения: В 4-х т. Т. 3: 1779- 1780 гг. / Под ред. Н. Ф. Дубровина. – СПб., 1887. – С. 10- 12, 21, 22, 55, 79, 9, 147, 150, 151.

⁷¹ Айналы-Кавакская конвенция 10 (21) марта 1779 г. // ПСЗ РИ. I. – Т. XX. [1775- 1780]. – СПб., 1830. – №14851.

⁷² Дружинина Е. И. Ключук-Кайнарджийский мир 1774 г. – С. 332.

трьох до п'яти чоловік на село”. Румелія — еялет, що включав на цей час майже весь Балканський півострів. Виконання цього рішення почалось з середини 1779 р., коди козаків почали переселяти до Ісакинської округи⁷³. Кошовий зі старшиною мав оселитися в Адріанополі (грецька назва міста Едирне (Edirne) — у Східній Фракії, до 1453 р. столиця Османської імперії), їм виділялись кошти на утримання. Козаки звільнялись від сплати подушного податку — харачу, але відбували військову службу⁷⁴.

Між тим, ці заходи до кінця виконані не були. Хоча значна частина запорожців була переселена, численні групи козаків продовжували і на початку 80-х років XVIII ст. перебувати на Дунаї, а також в інших територіях. Зокрема, одна група на Очаківщині, інша — навколо Тилігульських лиманів, пониззя Дністра, де керівниками козаків дослідники називають спочатку полковника Якіма Горба⁷⁵ та осавула Максима Тягуна (1778 р.), згодом отамана Гната Басанського та осавула Гаврила Близнюка (1782 р.); на території Молдавського князівства (навколо м. Сороки, Ясси та ін.) керівником став полковник Іван Сухина (1776–1788? рр.) та у Буджаці і гірлових селищах Дунаю, одним з можливих отаманів міг бути Кузьма Сукур (Швець, 1776–1777 рр.). Про цих людей, як і взагалі про зазначений період, через брак джерел відомо дуже мало. Так, запорозький старшина Іван Сухина був козаком за реєстром 1756 р., а у 1764–1765 рр. вже отаманом Васюринського куреня в Наддніпрянській Січі й очолював Буго-Гардівську паланку у 1773–1774 рр.⁷⁶ Після ліквідації Запорозької Січі він перейшов кордон, прихопивши й майно, адже “перебрався в Очаківський степ, на Тилігул, з усіма своїми стадами та людьми, що при ньому знаходились, попередньо спаливши зимівник на Бузі, що у нього був”. Через оголошення набору в Чорноморське військо повернувся у січні 1788 р. з іншими турецькими запорожцями⁷⁷. Про Кузьму Сукура або Сокура, на прізвисько Швець відомо, що він народився близько 1726 р. від батька Лаврентія, був

⁷³ Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции, донесения: В 4-х т. Т. 3: 1779– 1780 гг. – С. 201, 272, 280– 282, 341, 365.

⁷⁴ Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775– 1828 рр. – С. 12.

⁷⁵ Каюк С. М. Задунайська Січ (1775– 1828 рр.). – С. 85.

⁷⁶ Архив Коша Нової Запорозької Січі. Корпус джерел: 1734– 1775. Т. 5: Реєстр Війська Запорозького Низового. 1756 р. – К., 2008. – С. 194, док. № 36.

⁷⁷ Сапожников І. Іван Сухина – невідомий кошовий отаман Чорноморського війська // Південна Україна: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: РА “Тандем”, 2000. – Вип. 5. – С. 259– 267.

“росту середнього”, мав волосся русяве, обличчям “кругловат, білявий, лівим оком крив”⁷⁸.

Групу козаків, які перейшли Дунай і розпочали переселення на узбережжя Середземного моря, очолив полковник Герасим Коленка (Колінка), колишній січовик, який керував п’ятисотенною командою запорожців на Дунайській флотилії під Сілістрою під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. і отримав за мужність іменну золоту медаль. Внаслідок, ймовірно, цього переселення маємо дані про перебування козаків у Галліполі на березі Дарданелл (м. Геліболу в Греції)⁷⁹, поблизу Варни та Пазарджику (Болгарія) влітку 1779 — на початку 1781 рр.⁸⁰

Російська прикордонна адміністрація протягом 1781–1782 рр. мала відомості про те, що близько восьми тисяч запорожців “проживають у пороблених землянках”, “починаючи від турецького міста Белгорода, що знаходиться за Дністром, до Дністра і вверх нього за Бендери на Балту і звідти по польському кордону Кодимою і по Бугу до Очакова”. Питання про переселення запорожців за Дунай ставилось російським урядом неодноразово і в подальшому, аж до початку війни 1787–1791 рр. У 1786–1787 рр. Григорій Потьомкін через російського посланника в Константинополі Якова Булгакова вимагав від султана виселення запорожців із Очаківської області за Дунай, оскільки перебування їх поблизу російських кордонів створює сприятливі умови для втеч із Росії (вони “викрадають людей”), а також займались “гайдамаччиною”⁸¹. Слід зазначити, що турецький уряд, як правило, йшов назустріч цим вимогам Росії.

Переселення запорожців у віддалені райони відволікало їх від традиційних господарських занять (зокрема, рибальства) і віддавало їх під повний контроль турецької адміністрації. Це викликало різке не-

⁷⁸ Рапорт Азовської губернської канцелярії Г. О. Потьомкіну. 21 липня 1777 р. // Бойко А. В. Матеріали до історії запорозького козацтва після скасування Січі. – Док. 4. – С. 42.

⁷⁹ Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775–1828 рр. – С. 13.

⁸⁰ Мільчев В. Запорожці на військовому Кордоні Австрійської імперії. 1785–1790 рр. – С. 23–25.

⁸¹ Письма и бумаги А. В. Суворова, Г. А. Потемкина, П. А. Румянцева. 1787–1789 гг. //СВИМ / Под ред. Д. Ф. Масловского. – СПб., 1893. – Вып. IV. – С. 11–12; Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции, донесения: В 4 т. Т. 4: 1781–1782 гг. / Под. ред. Н. Ф. Дубровина. – СПб., 1889. – С. 361,627; Бумаги Я. Булгакова 1779–1798 рр. // Сборник Императорского Русского исторического общества (далі – Сб. РИО). – СПб., 1885. – Т. 47. – С. 163,192,206; Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775–1828 рр. – С. 13–14.

вдоволення серед значної частини козаків. Вже в липні 1782 р. Яків Булгаков повідомляв в Колегію іноземних справ про те, що запорожці просили у султана, щоб їм дозволено було жити в дунайських гирлах, в чому їм було категорично відмовлено. Тяжкі умови, в яких опинились задунайські запорожці, а також низка заходів російського уряду, спрямованих на виклик козаків у Росію (зокрема, амністія 1779 року, агітація російських агентів), призвели до того, що окремі групи задунайців почали повертатися в російські межі. Вплинуло на вихід козаків у Росію й оголошення про створення із колишніх запорожців “Війська вірних козаків”. Протягом 1783–1787 рр. переходи відбувались достатньо часто, для прикладу протягом 1783–1784 рр. — повернулись понад 200 чоловік, а лише в серпні 1787 р. — 120⁸².

Через таку складну ситуацію в турецьких землях спостерігаємо вихід запорожців не лише до Росії, але й до інших територій і країн, зокрема, в Молдавське князівство, Австрійську імперію, польські землі⁸³. У Молдавському князівстві вже перебувала частина запорожців. Не виключено, що протягом 80-х років XVIII ст. вона поповнювалась не лише за рахунок справжніх запорожців, але й інших категорій населення про, що свідчать численні мігранти, які переходили в пониззя Дунаю саме через території Молдавського князівства⁸⁴. Свідченням того є розповідь у 1791 р. задунайця Байди про те, що в кінці 80-х рр. XVIII ст. “знаходився він для чумацького промислу в Молдавії”, а потім “з іншими польськими українцями влаштувався в запорожці, з якими знаходився і понині”⁸⁵. В Австрійській імперії запорожці, як з’ясували нещодавні дослідження Воло-

⁸² Письма правителя Екатеринославского наместничества И. Синельникова правителю канцелярии для доклада светлейшему князю Г. А. Потемкину (1783–1788 гг.) // ЗООИД. – 1875. – Т. IX. – С. 261; Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции, донесения: В 4-х т. Т. 4: 1781–1782 гг. / Под ред. Н. Ф. Дубровина. – СПб., 1889. – С. 627; Рескрипты и письма императрицы Екатерины II кн. Г. А. Потемкину-Таврическому // Сб. РИО. – СПб., 1880. – Т. 27. – С. 331–333; Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска: [Документы извлечены из Кубанского войскового архива]: В 4-х т. Т. 3: Войско Верных черноморских казаков: 1787–1798 гг. / Собраны и изданы И. И. Дмитренко. – СПб.: Тип. Штаба Отд. корпуса жандармов, 1896. – С. 33.

⁸³ Див.: Мільчев В. Запорожці на військовому Кордоні Австрійської імперії. 1785–1790 рр. (дослідження та матеріали). – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2007. – С. 39–82.

⁸⁴ Бачинська О. А. Колонізація українським населенням Придунайських земель. XVIII – початок XX ст.: Дис. ... д-ра іст. наук. – Одеса, 2002. – С. 104–137.

⁸⁵ Бумаги кн. Г. А. Потемкина – Таврического. 1790–1793 гг. // СВЙМ / Под ред. Н. Ф. Дубровина. – СПб.: Воен. тип., 1895. – Вып. VIII. – С. 219.

димира Мільчева, опинились тут саме через молдавські і волоські землі⁸⁶. Складні міжнародні відносини 70–80-х років XVIII ст., в яких безпосередньо брали участь Австрійська, Османська, Російська імперії та Молдавське князівство (напруження через приєднання Криму до Росії, російсько-турецьку та австро-турецьку війни, “розділ” Речі Посполитої тощо) лише сприяли таким міграціям. Оселялись запорожці в Австрійській імперії на Військовому кордоні, території, де ще з кінця XV ст. мілітаризоване населення — граничари мали захищати кордони королівства з Османською імперією. 25 квітня 1785 р. австрійський імператор Йосиф II прийняв на службу запорожців і наказав оселити їх по обох берегах р. Тиси, в районі Темишварського Банату та у Бачківській жупанії. Запорожці розмішувались у трьох місечках — Сенті, Сомборі та Суботиці, а згодом ближче до турецького кордону у міста Нові Сад, Тител, Ковиль, Панчево. Загальна кількість козаків, які вступили на австрійську службу становила близько тисячі осіб. Козаки перебували на службі не окремою бойовою частиною, а в складі іншим команд, разом з сербами, німцями, угорцями, молдованами та ін. Вони забезпечувались формою, подібною до іррегулярних частин імперії, провіантом та фуражем. На території розміщення команд козаки могли проживати разом в будинках-казармах (“куреньях”). Запорожці служили в кінноті, піхоті та флотилії на Дунаї під керівництвом офіцерів австрійської армії (Чайкашський батальйон, Німецько-Банатський полк)⁸⁷.

Міграції козаків із турецьких володінь викликали серйозні зміни у ставленні султанського уряду до задунайських запорожців, оскільки створили реальну можливість виходу козаків із турецьких володінь. Останнє, в умовах підготовки нової війни з Росією, для Османської імперії було вкрай небажане. В зв'язку з цим запорожцям дозволялось створити власну військово-адміністративну організацію — Січ, яка мала певну автономію. Ймовірно вона знаходилась у с. Катирлез в гирлі Дунаю вже з середини 80-х років XVIII ст.⁸⁸ (Катерлез, Катрелез. Розміщений біля протоки Едерле, ліворуч Георгіївського гирла Дунаю, біля виходу його в Чорне море. Тепер с. Сфинту Георге (Sfintu Gheorghic) у повіті Тульча (Румунія). Відтепер козаки мали підпоряд-

⁸⁶ Мільчев В. Запорожці на військовому Кордоні Австрійської імперії. 1785–1790 рр. – С. 39–82.

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775–1828 рр. – С. 16; Каюк С. Задунайська Січ (1775–1828 рр.). – С. 108–109.

ковуватись сілійстринському паші, але через його віддаленість від козацького центру, вони підлягали браїльському назирю (керівник округи) або керівникам інших найближчих фортець.

Турецька адміністрація також дивилась кризь пальці на промисли і поселення запорожців у пониззях Дунаю і Буджака. Все це сприяло поповненню задунайців селянами і козаками з українських і російських територій. Російський уряд вживав рішучих заходів для боротьби зі втечами селян і козаків у Січ. У вересні 1787 р. Державна рада прийняла навіть спеціальне рішення про вербування козаків серед населення Правобережної України “щоб не приєднувались до очаківських запорожців”⁸⁹. Проте ці заходи були малоефективними: дуже привабливою була для закріпачених селян “козацька воля” порівняно з поміщицьким ярмом.

У період російсько-турецької війни 1787–1791 рр. задунайські запорожці та чорноморці брали участь у військових діях на боці різних воюючих сторін. Російський уряд був стурбований можливою участю задунайців у війні на боці Османської імперії. Підставою для занепокоєння було те, що турецький уряд мобілізував запорожців, фірман про це був зачитаний в Адріанополі “колишнім запорозьким козакам, які тепер займаються переважно рибальством на Дунаї”. Для керівництва обрали “одного спритного” і призначили “його господарем козацьким”. Замість померлого від ран у грудні 1787 р. Герасима Коленки, кошовим отаманом обрали Якіма Гардового (Кардового), який перебував на цій посаді до вересня 1791 р.

З кінця грудня 1787 р. головні сили задунайців стали табором у м. Тузли. Сюди з Аккермана і із-за Дунаю прибула флотилія з одного турецького корабля, 14 запорозькими човнами. Підпорядковувались вони кримському ханові Селім-Гірею⁹⁰. Вже 30 вересня 1787 р. запорожці наблизилися і вступили в бій з російськими військами поблизу фортеці Кінбурн. До кінця 1787 р. значні контингенти їх були зосереджені під Очаковим і на острові Березань (близько 1200 козаків піхоти, 300 — кінноти, невеличка кількість човнів). У Дністровському лимані та у гирлах Дунаю знаходилась флотилія турецьких запорожців, вони входили також до залог фортець Аккермана, Бендер, Ізмаїла, Кілії. Так, поблизу Вилкового і Кілії діяла флотилія з 18 човнів

⁸⁹ Архив Государственного Совета: В 4-х т. Т. 1. Совет в царствование императрицы Екатерины II (1768–1796). Протоколы совета. Ч. 1. Отделение историческое. – СПб., 1896. – С. 470.

⁹⁰ Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775–1828 рр. – С. 20.

і 20 дубів у складі близько 4 тис. козаків. Біля Ізмаїльської фортеці зосереджувалось понад 500 кінних запорожців і 25 човнів з 50 гарматами. У складі іррегулярного корпусу хана Бехті-Гірея задунайці дислокувались поблизу фортець Бабадаг, Ісакча, Мачин. В цьому районі зосереджувалось понад 500 кінних та 400 піших задунайців. Задунайський виходець Степан Губа, розповідаючи у січні 1791 р. про зосередження запорожців в Ісакчинській окрузі, підкреслював, що із 900 чоловік “старих козаків — до ста, інші — зібрані із різних людей” на чолі з Якимом Гардовим (Кардовим)⁹¹.

Активної участі у військових діях запорожці не брали, обмежуючись дрібними сутичками з загонами російських військ і чорноморськими козаками. Під час перемир'я “вірні” та “невірні” козаки часто відвідували один одного, особливо родичі або старі товариші по Запорозькій Січі — “їздять і компанію водять”, про що доповідав полковий осавул чорноморців Герасим Лисенко російському командуванню⁹².

Російське командування використовувало також чорноморців і як “агентів”, щоб повернути колишніх запорожців. Їх агітація мала певні наслідки. Так, отаман Гнат Чорний повідомляв про делегацію козаків з турецького міста Тузли, що представляла інтереси 250 інших запорожців, які бажали повернутися на російську службу⁹³. Останні після повернення отримували різні нагороди, привілеї та пільги. Проте вже в перші роки існування чорноморці зіткнулися з серйозними проблемами, які призвели до численних втеч із військових команд (див. перший розділ), в тому числі і до задунайських козаків. Серед таких козаків була й родина Дмитра Капіноса. У складі чорноморців його батько Степан, дядько та молодший брат Іван брали участь у липні 1788 р. в битвах за фортецю Очаків. Після поранення батько Дмитра помер, а його дядько Степан з двома небожами сіли на човни з частиною козаків і втекли за Дунай⁹⁴. Втечі чорноморців до задунайських козаків

⁹¹ Бумаги кн. Г. А. Потемкина – Таврического. 1790– 1793 гг. // СВІМ / Под ред. Н. Ф. Дубровина. – СПб.: Воен. тип., 1895. – Вып. VIII. – С. 219; Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска: [Документы извлечены из Кубанского войскового архива]: В 4-х т. Т. 1: Кубанский край. Черноморское войско казачье / Собраны и изданы И. И. Дмитренко. – СПб.: Тип. Штаба Отд. корпуса жандармов, 1896. – С. 290.

⁹² Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775– 1828 рр. – С. 22– 23.

⁹³ Шиян Р. І. Чорноморське військо вірних козаків в останній чверті XVIII ст. – С. 12.

⁹⁴ Бачинська О. “Сказки” “старих” запорожців, або історія козацтва на Дунаї в біографіях // Запорозька старовина. – Вип. 3. – Запоріжжя: Науково-дослідний інститут козацтва Інституту історії України НАНУ, 2005. – С. 8– 16.

набували настільки значних розмірів, що у серпні 1791 р. керівництво Коша видало спеціальний наказ, в якому козаки попереджались: “від приїжджаючих у міркуванні теперішнього замирення, турецьких запорожців віроломів, пустих їхніх тлумачень і самохвальств не слухали, себе не лестили, тому що вони при укладанні миру, як дезертири російські, будуть вислані на батьківщину”⁹⁵.

Козацький елемент у Задністров’ї та Подунав’ї поповнювали козаки Бузького війська. Свавілья з боку адміністрації і матеріальні збитки, розформування війська викликали серед них масове незадоволення. Це виявилось, насамперед, у втечах значної кількості бузьців до задунайських козаків⁹⁶.

В складі різних військових частин австрійської армії запорожці брали участь й у австро-турецькій війні 1788-1791 рр. в боях поблизу Белграда, Панчева, Відна. Вже у 1790 р. стала зрозумілою невідповідність сподівань найманців-запорожців і реалій запропонованих австрійською владою, і як зазначає Володимир Мільчев “тікали всі: німці, серби, угорці...Бігли від муштри, від каторжної роботи, від чумних та холерних епідемій, через напівголодний пайок та несплату грошового жалування. Зрозуміло для запорожців, які почували себе абсолютно чужими серед чужих для них людей, аргументів для втечі з остогидлої “служби за одягу” було потрібно не багато”⁹⁷. Після 1790 р. на службі залишились старі літні одинаки. Частина козаків, які залишились живими після епідемій й участі в бойових операціях, могла втекти до турецьких або російських, молдавських або польських володінь.

У період з 1775 по 1791 рр. дослідники визначають декілька місць перебування запорозької міграції. Серед центрів називають м. Тузли неподалік Березанського лиману, селища поблизу Дністра — ур. Ка-

⁹⁵ Шиян Р. І. Чорноморське військо вірних козаків в останній чверті XVIII ст. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1996. – С. 13; Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска: [Документы извлечены из Кубанского войскового архива]: В 4 т. Т. 2: Бумаги Императрицы Екатерины II, Потемкина-Таврического и др. / Собраны и изданы И. И. Дмитренко. – СПб.: Тип. Штаба Отд. корпуса жандармов, 1896. – С. 202, 280, 344–346, 349; Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска: [Документы извлечены из Кубанского войскового архива]: В 4-х т. Т. 3: Войско Верных черноморских казаков: 1787–1798 гг. / Собраны и изданы И. И. Дмитренко. – СПб.: Тип. Штаба Отд. корпуса жандармов, 1896. – С. 145–146, 165, 195, 266, 286, 287, 320, 350, 383, 384.

⁹⁶ Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII–XIX ст. – Одеса: Друк, 2000. – С. 47–51.

⁹⁷ Там само. – С. 81.

галя, с. Слободзея, с. Кучургани, м. Сороки; гирло Дунаю — с. Катирлез, с. Кут Великий (?), с. Вилкове, с. Караорман; правий берег Дунаю — с. Сеймени та ін. Вважаємо, що в цей час доречніше говорити про існування лише тимчасових центрів — Кошів, де перебували кошовий отаман з військовими частинами, похідні церкви. В цих центральних поселеннях могли проживати й одружені козаки. На таке припущення наводять більшість наявних досліджень, де визначені місця перебування турецьких запорожців наприкінці 70-х — початку 90-х рр. XVIII ст.⁹⁸ Крім того слід зважити й на те, що з серпня 1779 р. тривало переселення козаків на правий берег Дунаю і далі до узбережжя Егейського та Мармурового морів (за Айналі-Каваською конвенцією), частина козаків знаходилась в Молдавському князівстві й Австрійській імперії, а протягом російсько-турецької війни 1787–1791 рр. влаштування більш-менш стаціонарної Січі було проблемним.

У відомих на сьогодні документах, як правило, фігурує інформація або про групи запорозьких рибалок, або військових частин козаків на чолі зі старшинами. Серед старшин, крім зазначених вище, куренні отамани, “гетьмани”, писарі, судді, полковники, осавули, “бінбаші” (Binbaşî; тисяцькі), хорунжі — Лях, Бахмат, Максим Підручний, Никифор, Федір Височин, Гнат Чорний, Макар Товстий, Семен Горб, Григорій Таран, Мусій Штригель, Степан Писарець, Макар Перебийніс, Іван Іванко, Яків Гончар, Люлька та ін.⁹⁹

В період 1775–1791 рр. старшини носили звання попередніх часів і, можливо, незначна частина отримала їх вже під час імміграції. Колишніх запорожців називали “старими” або січовиками.

Переважно більшість козаків, які перебували на узбережжях Чорного моря, лиманах між річками Дніпро, Південний Буг, Дністер та Дунай, складала запорозька сірома. Жили вони в землянках й напівземлянках, у складчину утримували так звані рибальські заводи (морський завод — “карман” був набагато дорожчий і більший ніж річковий завод — “матули”) — неводи та човни, а виловлену рибу

⁹⁸ Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775– 1828 рр. — С. 16, 20; Каюк С. Задунайська Січ (1775– 1828 рр.). — С. 85– 127; Невичерпні джерела пам’яті: зб. наук. статей, матеріалів і републікацій. Т. II: Задунайська Січ. — Одеса, 1998. — С. 46– 47; 264– 265, 324– 325.

⁹⁹ Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775– 1828 рр. — С. 16, 17– 20, 22; Мільчев В. Запорожці на військовому Кордоні Австрійської імперії. 1785– 1790 рр. — С. 21, 23; Невичерпні джерела пам’яті: зб. наук. статей, матеріалів і републікацій. Т. II: Задунайська Січ. — Одеса, 1998. — С. 25– 76, 289– 278, 366.

обробляли і продавали купцям, які спеціально за нею приїжджали з Молдавського та інших прилеглих земель. Деякі аргатували на неводах турків, інші наймались на інші тимчасові, сезонні роботи в різних навколишніх селищах і хуторах. Зокрема, Азовська губернська канцелярія мала відомості у 1776–1777 рр. про те, що козаки, які знаходились в гирлі Дунаю “отримують хліб з найближчих до того місця волоських селищ купівлею, в роботах вони вправляються лише одним по тамошніх косах рибним ловом, своїми неводами, що купують у Волощині”¹⁰⁰.

На двох берегах дунайського гирла

Після російсько-турецької війни 1787–1791 рр. територія можливого розселення колишніх запорожців у межах Османської імперії зменшується, адже за умовами Яського договору 29 грудня (9 січня) 1791 р. кордон між двома імперіями був установлений по р. Дністер. Козаки в межах російської держави об'єднані у Чорноморське військо повинні були переселятися на Кубань (див. перший розділ). Січ турецьких запорожців по завершенню війни мала знаходитися в Катирлезі. Більшість колишніх козаків, незадоволених своїм становищем у російських, османських, молдавських, австрійських та ін. землях почали стягуватись навкруги неї. До них зазвичай приєднувались й інші категорії населення. Збільшення кількості козацького населення поблизу кордону продовжувало непокоїти владні кола Російської імперії. Внаслідок використовувались всі ж попередні заходи, які були апробовані у попередні роки — “приватні запрошення”, “амністії” та згодом під час російсько-турецької війни 1806–1812 рр. створення штучного війська на зразок колишнього Запорозького. Так, саме з завданням перевести задунайський Кіш у Росію неодноразово їздив до Катирлезу елизаветаградський купець Євтіхій Кльонов протягом 90-х років XVIII ст. За свою місію він отримував не аби які пільги та винагороди від місцевого керівництва та уряду. Для виконання своєї мети Євтіхій Кльонов використовував різні прийоми — переговори з кошовим отаманом, священиком козаків, купував рибальські заводи,

¹⁰⁰ Витяг з додаткових показань Я. Черногора на допиті в Азовській губернській канцелярії. 21 липня 1777 р. // Бойко А. В. Матеріали до історії запорозького козацтва після скасування Січі. – Док. 5. – С. 43.

щоб таким чином на човнах перевозити таємно від турецької влади козаків на російський бік тощо. Козаки, за свій перехід вимагали, в першу чергу для себе гарантій безпеки, відсутність переслідувань та землі, зокрема, “якщо лише отримають пусті землі, що знаходяться поблизу міста Одеси”¹⁰¹. Внаслідок цих агітацій з-за Дунаю вийшло 42 задунайських запорожця. Однак не всі козаки з приємністю приймали пропозиції про рееміграцію. Так, на весні 1794 р. через намір перевести “весь Кіш” до Росії ледь не втратив життя кошовий отаман Трохим Помело, що перебував на посаді з 1791 р. Проти нього виступили козаки протурецьких настроїв, вночі оточили його будинок і не знайшовши отамана, який встиг втекти, пограбували майно. Трохим Помело перейшов до Росії, де за свій намір отримав звання секунд-майора й грошову винагороду¹⁰². Після інциденту кошовим обрали вже вдруге Якіма Гардового (Кардового), який теж не переймався турецькими настроями¹⁰³.

В процесі заселення та освоєння пониззя Дунаю запорозькі козаки зустріли значний опір козаків-некрасівців, з якими нещодавно разом брали участь у російсько-турецькій війні на боці Порти і непорозумінь між ними не зафіксовано. Некрасівці були донськими козаками-старообрядцями, які брали участь у повстанні Кіндрата Булавина 1707–1708 р. і після його поразки на чолі з отаманом Ігнатом Некрасовим пішли на Кубань. В цей час вони отримали певний досвід взаємин із запорожцями, які з 1709 р. перебували в межах Кримського ханства¹⁰⁴. В 40–70-х роках XVIII ст. через внутрішні суперечки та політику російського уряду некрасівці почали переселятися на Дністер і пониззя Дунаю. У 80-х роках їхня кількість збільшується і вони офіційно отримують дозвіл турецького султана на поселення у

¹⁰¹ Таємна записка купця Є. Кльонова про дунайські гирла та можливість повернення задунайських козаків, якщо їм будуть надані землі під Одесою // Невичерпні джерела пам’яті: зб. наук. статей, матеріалів і републікацій. Т. III: Хаджибей Одеса та українське козацтво. (1415–1797 роки) – Одеса, 1999. – Док. V. 39. – С. 289.

¹⁰² Сапожников І., Сапожникова Г. Чорноморська козацька команда в Хаджибей Одесі (1794–1797 рр.) // Невичерпні джерела пам’яті: зб. наук. статей, матеріалів і републікацій. Т. III: Хаджибей Одеса та українське козацтво. (1415–1797 роки). – Одеса, 1999. – С. 248, 262–264.

¹⁰³ Бачинський А. Д. Січ Задунайська: 1775–1828 рр. – С. 29–32.

¹⁰⁴ Сень Д. В. “Преодоление границы миров”: некоторые аспекты формирования Кубанского казачества на территории Крымского ханства и новые практики казачества по освоению северо-западного Кавказа (конец XVII – начало XIX в.) // Казачество России: прошлое и настоящее: сб. науч. ст. Вып. 2. – Ростов-на-Дону, 2008. – С. 86, 92, 96–100.

дунайських гирлах. Разом з ними оселялось й російське, переважно селянське–старобрядницьке населення, яке отримало в Буджаку назву липованське або пилипонське. Активна розбудова Січі задунайцями і пов'язаний з нею перерозподіл земель, як засіб існування, мав призвести до конфлікту з некрасівцями. Перш за все, у суперечках між двома групами козаків значення мала вигідна земля у дунайському гирлі, плавні, рибні лови, але й не останню роль відігравали також їхні різні релігійні традиції.

Султанський уряд та місцева влада не втручалась у конфлікт між козаками, вирішивши, що “ода гяур–ода гяур (“і ті невірні, і ті невірні”)... коли маєте силу — бийтеся собі”¹⁰⁵. Доки турецький уряд не звертав уваги на відносини між задунайцями і некрасівцями, стосунки між ними дійшли до кривавих розправ. Турецька адміністрація змушена була втрутитися і наказала задунайцям перейти в район Сеймен Ісакчинської округи (див. карту до розділу)¹⁰⁶ (у 40–50 км вище Грсова на правому березі Сухого Дунаю, тепер с. Юртасі в повіті Констанца (Румунія).

Одночасно на стосунки між запорожцями й некрасівцями вплинула й кризова ситуація в середині османських володінь 1780-х — початку XIX ст., пов'язана реформаторською діяльністю султана Селіма III (1789–1808) та іменем великого візира Алемдара Мустафи паші (Байрактара) (1808) в галузі управління, економіки, військової справи, армії (рух за Нізам-і Джедід (нову систему). В цей час з'явилися сильні та свавільні аяни, які не підтримували реформи султана і послабляли авторитет центральної влади. Серед противників реформ були в Сілістрі — Йиликоглу Сулейман-ага, у Відіні — Осман Пазванд-оглу, в Ізмаїлі — вище згаданий, двобунчужний паша Ібрагім Пеглеван. З останніми двома доля звела задунайських козаків на декілька десятиліть. Пазванд-оглу характеризували як “розсудливу, справедливу, чесну і вірну” людину, він мав “проникливі з вогником очі”, але відрізнявся значною жорстокістю¹⁰⁷. Ібрагіма Пеглевана (Пегліван, Пехліван — від *peglevan*, що з тур. означає “борець”, його ж називали “сміливець”) вихідця з Польщі, за прізвиськом Баба-паша (“батько”)

¹⁰⁵ Кондратович Ф. Задунайская Сечь [по местным воспоминаниям и рассказам] // Невичерпні джерела пам'яті: зб. наук. статей, матеріалів і републікацій. Т. II: Задунайська Січ. – Одеса, 1998. – С. 42.

¹⁰⁶ Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775- 1828 pp. – С. 61.

¹⁰⁷ Павлович И. Исписи из французских архива о Пазвантоглу (од 1795 до 1807 година) // Споменик Српске краљевске академие. – Б., 1890. – С. 95.

російський представник Константин Родофінікін охарактеризував як надзвичайно красивого чоловіка, хороброго, незалежного і дотепного, але не писемного¹⁰⁸.

Задунайські запорожці боролися в складі турецьких урядових частин з зазначеними феодалами понад вісім років разом з прихильними до султана керівниками Добруджі і Румелії. У свою чергу некрасівські козаки підтримували Ібрагіма Пеглевана. Вже у 1797 р. російський агент (драгоман) у Галаці Павло Ренський повідомив генеральному консулу в Яссах Івану Северину про те, що “турецьких запорозьких військ кошовий” приїжджав до нього і під час цієї таємної зустрічі розповів, що задунайських козаків вже є близько 20 тисяч і внаслідок розпочатих військових дій проти заколотників Пазванд-оглу був надісланий один зі старшин ще збирати козаків вниз по Дунаю¹⁰⁹. Зібрані частини задунайців мали підпорядковувались назирю фортеці Браїла.

29 грудня 1797 р. козаки оволоділи фортецею Руцук (м. Русе в Болгарії), що було зайняте Пазванд-оглу, але вже в січні 1798 р. керівнику його військ Серакли-оглу вдалося захопити кошового отамана задунайців¹¹⁰. Задунайці воювали проти Пазванд-оглу і надалі під Відіном. Зокрема, тут воював Василь Майстренко (близько 1759 р. н.). Він походив із козаків Золотоношського повіту Полтавщини і був завезений дядьком у Кодак, де проживав вісім років, потім з чумаками перейшов до Ясс, де разом із запорожцями з Вилкового працював там на рибних заводах сім років, а потім з кошовим Гаркушею відправилися до Відіна для боротьби з турецькими феодалами, а звідти перейшов з козаками в Браїлу. Разом з Василем Майстренко під Відіном були Федір Часновський і Герасим Шатковський¹¹¹.

Після кількох років війни та невдалих спроб приборкати Пазванд-оглу султан змушений був у 1799 р. затвердити його пашею і визнати його правителем Відінського пашалика. Однак боротьба продовжувалась і у 1801 р. російські дипломати фіксували, що 700 задунайців із загонів браїльського назиря залишали частини і повертались додому

¹⁰⁸ Петров А. Война России с Турцией 1806– 1812 гг. Т. 1: 1806– 1807 гг. Михельсон и Мейендорф. – СПб.: Воен. тип., 1885. – С. 41– 45.

¹⁰⁹ АЗП РІ. – Ф. 69. – Оп. 1. – Спр. 245. – Арк., 72– 73 зв., 129.

¹¹⁰ Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775– 1828. – С. 33.

¹¹¹ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 1. – Оп. 214. – Спр. 15 за 1817 р.; Оп. 218. – Спр. 3 за 1810 р.; Бачинський А. Д. Життєописи задунайських запорожців. 1809 р. травень // Записки исторического факультета / ОГУ им. И. И. Мечникова. – Вып. 1. – С. 241–248.

через несплату їм грошей, а “Пазванд-оглу з задоволенням сприймав вісті про втечі козаків, оскільки лише вони одні його військам здавалися найстрашнішими”. Врешті гроші були надані, а “адріанопольський Хасан-паша від імені уряду запевняв кошового навіть у тому, що “по завоюванню Криму, він буде відданий у володіння запорожцям”¹¹². Браїльський назир дуже активно використовував частини задунайців в боротьбі з Пазванд-оглу і привернув до їхньої “старанності” увагу й інших турецьких намісників¹¹³. У 1803–1804 рр. козаки воювали й проти рушукського аяна Терсеніклі-оглу, керівником військ якого називають Пеглевана. Внаслідок невдалих дій під Рушукком, загони Пеглевана зламали опір турецьких регулярних військ, святкуючи перемогу вони виставили близько сотні голів ворогів у місті. Про жорстокість некрасівських загонів та їх взаємовідносини з Пеглеваном яскраво розповів Олександр Ланжерон: “Ці некрасівці найстрашніші та зліші вороги Росії; нещасні ті солдати, які потрапляють до їх рук, вони їх страшно катують”, некрасівські козаки визнавались досить заможними, тому “вони склалися грошима, щоб допомогти Пеглевану, який сильно їх потребував і виставили йому 250 козаків, озброєних і одягнених так само, як і наші козаки. Пеглеван вибрав собі з них гвардію, яка ніколи його не залишала та до якої він мав більше довіри ніж до своїх турків”¹¹⁴. Щодо запорожців, то вони, як писав російський розвідник, “були позабуті своїми і два дні після того уперто билися з нападаючими. Здалися чиновникам Терсенікли-оглу на договір”¹¹⁵. Одним із центрів напруги було і м. Калараші (тепер м. Келераші у Румунії). Відомо, що сюди загони козаків з Браїли направлялись для вирішення суперечок між силами Терсенікли-оглу та Йиликоглу Сулейман-аги¹¹⁶. Один із таких загонів складався із понад 400 вояків: кошового отамана, писаря, одного баш чауша (старшого офіцера), двох перекладачів, 4 полковників, 4 чаушів, 3 пушкарів і 400 козаків¹¹⁷.

¹¹² Бачинський А. Д. Січ Задунайська. (1775–1828 рр.). – С. 34.

¹¹³ Каюк С. Османські провінційні урядовці і задунайські запорожці в кінці XVIII – на початку XIX ст. // Чорноморська минушина. – Одеса, 2009. – Вип. 4. – С. 52–54.

¹¹⁴ Записки графа А. Ф. Ланжерона: Война России с Турцией. 1806–1812 гг. // Русская старина. – 1907. – Кн. 2, июнь. – С. 615.

¹¹⁵ Рябінін-Склярєвський О. З життя Задунайської Січі // Невичерпні джерела пам’яті: зб. наук. статей, матеріалів і републікацій. Т. II: Задунайська Січ. – Одеса, 1998. – С. 298.

¹¹⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (далі – BOA). – Fon adı: NAT. – Dosya № 50. – Gömlek № 2355A. – Sof. 1.

¹¹⁷ BOA. – Fon adı: C.AS. – Dosya № 409. – Gömlek № 16908. – Sof. 1.

Задунайські запорожці несли втрати особового складу через подібні військові операції і вони намагались поповнити його залученням нових сил із сусідніх українських, молдавських й російських територій.

У квітні — травні 1804 р. російська прикордонна влада була сильно занепокоєна появою в дністровському прикордонні значної кількості задунайських запорожців. Як свідчать донесення російської адміністрації, зосередження задунайців у Буджаку викликане прагненням останніх поповнити свої ряди за рахунок утікачів із Росії. Херсонський губернатор Олексій Окулов підкреслював, що з появою поблизу Дністра задунайських запорожців “почали збільшуватися втечі, особливо дворових людей — утікачі, “обласкани” задунайцями, “залишаються на проживанні в Молдавії та інших турецького володіння місцях”. На думку губернатора, запорожці “задуми свої здійснюють, як думати належить, через приятелів своїх, які знаходяться в межах російських”¹¹⁸. Серед таких, кого захопив цей імміграційний рух, був інформатор Федора Вовка Ананій Коломієць. Він зокрема згадує, що у 1802 р. він втік зі служби в російській армії, куди потрапив через рекрутську повинність і тут “чутка пішла, що наші за Дунаєм, у Туреччині, що там добре, та й дядько у мене там був... От я собі думаю: “дай мені Господи тільки туди!..” З місяця стоянки під Одесою, він разом з 15 товаришами пробрався до берегу Дністра, там добрі люди перевезли їх на турецький бік”¹¹⁹.

Проте вжиті Олексієм Окуловим заходи не дали відчутних наслідків. 12 травня 1804 р. він змушений був повідомити в Петербург, що за даними, які одержав він від російського драгомана в Галаці, Павла Ренського, “кожний день пристають до запорожців, яких зібралось уже на цей час близько 15000 чоловік”, “нові утікачі із російських кордонів і, що навіть дівки, переходячи до них з того боку, виходять заміж за неодружених”. “Як тих, так і інших, які втекли із Росії з дружинами, — писав далі Павло Ренський, — поселяють в особливих місцях, недалеко від Коша. Більш того, начебто кошовий їхній дав звістку в Молдавію і в Буджак російським й із колишньої Польщі людям, які сюди зайшли, щоб переходили до них, обіцяючи різні вигоди”¹²⁰.

¹¹⁸ Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. ВВА. – Оп. 1. – Спр. 348. – Арк. 7, 8, 12 зв.

¹¹⁹ Кондратович Ф. Задунайская Сечь. – С. 21.

¹²⁰ РДВІА. – Ф. ВВА. – Оп. 1. – Спр. 348. – Арк. 9.

Один із російських розвідників, який повернувся із розвідки у серпні 1804 р. доповів, що каушанський воевода Мехмет-ага “збираючи в окрузі Каушанській російських дезертирів й утікачів відсилає їх в Татар-Бунар до кошового, а звідти в Кіш Запорозький”. У свою чергу, запорожці “по кордонах російських роз’їжджаючи, також не залишають підмовляти дезертирів, зваблюючи їх нагородою, через те в короткий час збільшився Кіш їхній більше 200 чоловік, крім тих, які живуть вже в інших слободах”, а задунайський кошовий “завжди хвалиться, що Кіш їхній час від часу збільшується на багато тисяч”¹²¹. Звивистий, уторований шлях наймита, бродячого робітника, що вів з України в Задунайську Січ, яскраво видно за справедливим зауваженням дослідника історії Запорозької Січі Володимир Голобуцького із розповіді арештованого у 1790 р. задунайця Леонтія Скіка. Народився Скік близько 1755 р. в Чернігові “від батька компанійця”. Після смерті батька, він восьмирічним з матір’ю і сестрами пішов у містечко Лохвицю Лубенського полку, а звідти через п’ять років зі своїм дядьком — “для заробітків у донські станиці, звідти в Кримську область”. Через три роки, після смерті дядька, Скік з Михайлом Щербиною, жителем села Осокорівки Олександрівського повіту, “таємно пішли в Очаків, де через два роки Скік поїхав на Дністер до білгородського неводничого єврея Гершки Кривого, там провів “на заробітках один рік”. Потім “погодившись з іншими лямчиками, пішов для продовження служби до турецьких запорожців у місто Білгород (Аккерман. — *О. Б.*)”. Звідси він попав на Дунай в м. Кілію. Після довгих блукань був завербований в задунайські запорожці і Семен Дубина, уродженець Чигирини, підданий поміщика Савицького. 1795 р. він відправився “на заробітки в різні місця, записався у бузькі козаки, після знищення їх прийшов до Одеси і найнявся у греків на судно”. Зустрів в одному із портів задунайського отамана Гната Коваля і “вступив за його пропозицією в ці ж козаки”¹²².

У 1803–1804 рр., поповнивши свою чисельність утікачами з України, задунайці витіснили некрасівців і поновили (?) Січ у Катирлезі. Рапорти російської прикордонної адміністрації і донесення російських консулів зазначають появу в цей період у Придунайських степах значних груп задунайських запорожців. Предводитель дворянства Тираспольського повіту Туманов 10 квітня 1804 р. повідомляв херсонському військовому губернатору Андрію Розенбергу про те, що

¹²¹ РДВІА. – Ф. ВВА. – Оп. 1. – Спр. 348. – Арк. 55-55 зв.

¹²² Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775– 1828 рр. – С. 87.

задунайські запорожці, які брали участь у боротьбі турецьких урядових військ з заколотниками Пазванд-оглу, одержали дозвіл султанського двору селитися “по ордах татарських” в Аккерманському і Кілійському округах і по берегах нижнього Дунаю, “нижче Старої Кілії на острові в житлах некрасівських, звідки браїльський паша вигнав некрасівців і поселив запорожців”. Ці самі дані повторювались декілька разів у донесеннях інших представників російської адміністрації прикордонних районів Дністра, які зазначали, що “запорожці роблять свої роз’їзди на правому боці річки Дністер і всій Бессарабії”. Крім того, яський консул Андрій Жерве, посилаючись на повідомлення російського драгомана в Галаці, звертав увагу військового губернатора на ті обставини, що “згадані запорожці почали надто збільшуватися” й активізувати свої дії у Буджаку і Молдавії. Заслані у серпні 1804 р. за Дністер російські розвідники підтвердили, що у Буджаку концентрується значна кількість запорожців і, що кошовий Задунайської Січі тимчасово переніс свою “резиденцію” в Татарбунари¹²³. За свідченням задунайця Миколи Діброви “коли Пеглеван не давав їм (запорожцям — О. Б.) спокою, усі запорожці перебрались із Сеймена у Вилкове та Катирлез на землю визначену їм від браїльського назиря та проживали тут до трьох років”.¹²⁴ Однак довго тут козаки не протримались через продовження ворожих дій з боку некрасівців та нової російсько-турецької війни. Некрасівці в складі військ ізмаїльського паші Пеглевана здійснили напад на Катирлез і спалили житла запорожців, багатьох порубали. Внаслідок таких подій задунайці змушені були перебратися до Браїли під захист назиря. Про це збереглось чимало свідчень, як російських розвідників, так і самих задунайців.

З початком російсько-турецької війни 1806-1812 рр. (у листопаді 1806 р. російські війська перейшли дністровський кордон, а офіційно імперія Османів оголосила війну Росії лише 18 (30) грудня), мобілізовані частини турецьких запорожців знаходились під загальним керівництвом браїльського назиря Ахмет-паші (великий візир 1811-1812) і безпосереднім керівництвом кошового отамана Гната Ковалья, місцем перебування якого була фортеця Браїла. Гнат (Самійло/Дмитро) Коваль перейшов за Дунай після зруйнування Запорозької Січі в 1775 р.,

¹²³ РДВІА. — Ф. ВВА. — Оп. 1. — Спр. 348. — Арк. 2-2 зв., 55; ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 214. — Спр. 15 за 1817 р. — Арк. 9, 12 зв.

¹²⁴ Державний архів Краснодарського краю (далі — ДАКК). — Ф. 250. — Оп. 2. — Спр. 167. — Арк. 10 зв.

за іншими даними залишився “після взяття Очакова у турків”¹²⁵. Подальші відомості про нього з’являються лише з 1803 р., коли він, ще як полковник з “почесними козаками” прийшли до російського консула в Галаці з’ясувати положення амністії, яку оголосив російський уряд тим, хто зайшов за кордон. З липня 1804 р. Гнату Ковалю російські чиновники надсилають листи через спеціальних агентів для того, щоб “викликати його з іншими товаришами до Росії”, але поки що в листах його називають козаком Батуринаського куреня¹²⁶.

Разом з кошовим отаманом у Браїлі знаходилась старшина, зокрема, писар Данило Білий і духівництво. Можна припустити, що в Браїлі знаходився задунайський Кіш, а Катирлез продовжував залишатися центром задунайців, хоч і не був відновлений як Січ через війну.

Вже у листопаді 1806 р. близько двох тисяч запорожців з Ізмаїла були переведені до Браїли. За наказом браїльського назиря стягувались до фортеці й інші задунайські частини, зокрема, з Кілії, Вилкового, Галаца, Бальчика, Мачина.

Поповнення запорозької браїльської залоги проходило не лише централізованим шляхом, але й через вербування окремих осіб, переважно не козацького походження, самими козаками. Зокрема, Прасковій Целіков (близько 1766 р. н.), кріпак поміщика Сосновського, втік до Молдавського князівства близько 1778 р., а у листопаді 1806 р. в Ізмаїлі був підмовлений запорожцями і пішов з ними в Браїлу, де записався до Купчинівського куреня. Інший козак Онисим Губа (близько 1784 р. н.) походив з поміщицьких селян Полтавської губернії, чотири роки разом з батьком чумакував і з бурлаками зайшов до Аккермана, а потім у Хотин. Після взяття Хотина російськими військами (15 листопада 1806 р.) перейшов до Браїли, де записався до Полтавського куреня. Яків Пономорьов (близько 1785 р. н.) з державних селян Полтавської губернії, жив заробітками в Одесі, згодом на рибних ловах в Аккермані, дізнавшись про те, що російські війська наступають на Молдавське князівство, перейшов до Браїли і записався до запорожців, де служив кухарем у Дядьківському курені. У тому ж курені в отамана Лук’яна служив Яків Бойченко (близько 1779 р. н.) — кріпак з Єлизаветградської округи, який проживав у Вилковому, де займався

¹²⁵ ЦДДА України в м. Києві. – Ф. 245. – оп. 1. – Спр. 8, ч. 1. – Арк. 344– 345; Рябінін-Скляревський О. З життя Задунайської Січі. – С. 299– 300; Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775– 1828 рр. – С. 37– 38.

¹²⁶ Рябінін-Скляревський О. З життя Задунайської Січі. – С. 298.

рибальством, а у 1806 р. записався в браїльські запорожці. У Мінському курені служив Василь Прозоренко (близько 1779 р. н.), кріпак поміщика Островського Київської губернії, який втік до Молдавії, на “лимани Разін” (Разелм на правому березі Георгіївського гирла Дунаю. — *О. Б.*) займався рибальством, а в 1807 р. записався до козаків Браїли. У цьому ж році записався до браїльських запорожців Іван Чорноморець (близько 1786 р. н.), уродженець “Німецької Польщі повіту Бучачі зі слободи Маркової, що на річці Липівці (ймовірно тепер Бучацький район Тернопільської області. — *О. Б.*). Він разом з батьком чумакував, проживав у Хотині, слугував у турка Османа-агі шість років, а коли російські війська оволоділи цим містом перейшов до Браїли в турецькій одежі, де продовжував служити тому ж турку, а коли Чорноморець почав вимагати належну платню за три роки — Осман-ага поранив його з рушници, Чорноморець втік до запорожців і перейшов з католицької у віру православну. Вже у серпні 1807 р., після ліквідації Усть-Дунайського війська, перейшов до Браїли Мойсей Жоночук (близько 1789 р. н.), який походив із селян-кріпаків поміщика Дедичева біля Богополя. Разом з братом через голод втік до слободи Осічка на р. Синюсі, де дізнався про набір до усть-дунайців. Прослужив у війську два місяці, після його ліквідації у серпні 1807 р., він разом з товаришами перейшов у Браїлу до запорожців, і служив на турецькій четі в матросах.

Перебували в запорозькій залозі Браїли й колишні чорноморці Йосип Український (за запорозьким прізвиськом Білий) та Іван Таран (за прізвиськом Чорний) (обидва близько 1759 р. н.). Перший з Харкова, з військових жителів. З 1772 р. проживав у Запорозькій Січі у козака Нижньостеблівського куреня Никифора Надбайли, після зруйнування Січі пішов у “щойно побудований Херсон, а потім у Станіслав” (Станіслав — тепер м. Івано-Франківськ. — *О. Б.*), де рибалив “до війни 1787 р.” (російська-турецька війна 1787–1791 рр. — *О. Б.*), записався у чорноморці, брав участь у взятті Очакова, а після того як чорноморці “відправились на Кубань” залишився в Галаці з багатьма іншими запорожцями. Інший чорноморець Іван Таран — міщанин з Харківської губернії м. Богодухова, брав участь у штурмі Ізмаїла та Мачина (в російсько-турецьку війну 1787–1791), а після переходу чорноморців на Кубань залишився в Молдавському князівстві та займався рибальством поблизу Вилкового в гирлі Дунаю. Тут записався до запорозької команди і за наказом браїльського назиря у 1806 р. перейшов до Браїли і під час перемир'я займався рибальством.

Серед “запорозької команди” Браїли були також Дем’ян Куцуба, Федір Бубушук, Кирило Безпалько, Василь Албанець, Іван Веселий, Роман Циганка, Григорій Шаботюк, Іван Кулик, Трофим Малко, Онисим Чапкей, Олексій Янченко, Яків Ісвалчук, Григорій Ткаченко, Іван Щербина, Козьма Герасименко, Степан Бровко, Григорій Лата, Деменко Чернобаїв, Тимофій Громов, Степан Міток, Василь Савченко, Григорій Радюшнюк, Микола Видашенко та ін.¹²⁷

Розміщувались залоги задунайців напередодні війни, крім Браїли, ще в Рушцуку, Галаці, Ізмаїлі, Кілії, островах Дунайського гирла, козаки служили в турецькій річковій флотилії. Вони відрізнялись високою боєздатністю і, що, особливо важливо, знанням зручних переходів через Дунай. За підрахунками Олександра Ланжерона, який командував корпусом на Дунаї, у фортеці Браїла знаходилося до трьох тисяч задунайців, які могли “завдавати шкоди більш ніж турки і татари”, він також наголошував на тому, що лише запорожці знали зручні місця плавання по Дунаю, що особливо стало в нагоді при взятті Ізмаїла в 1790 р. російськими військами¹²⁸. Про значну кількість задунайців на початку війни, що підтримували браїльського назиря свідчать й інші дані. Зокрема й те, що він виступав проти рушукського аяна, згодом Великого візира Мустафи паші (Байрактара) з 3–4 тисячами запорожців¹²⁹. Тому російське командування мало вжити всіх можливих заходів, щоб залучити задунайських запорожців на свій бік, обіцяючи їм пільги, якими користуються чорноморці на Кубані.

На початку грудня 1806 р. головнокомандуючий російською армією генерал Іван Міхельсон запропонував браїльському назирю здатися. Останній відповів, що вкрай здивований такою пропозицією, адже Османська імперія не знаходиться в стані війни з Росією і буде захищати фортецю¹³⁰. Зрозумівши, що Браїлу не можна зайняти так само легко як перед тим Аккерман, Хотин, Бендери, російські війська відступили. Однак головним завданням керівництва російської армії залишалось “розкласти” залогу Браїли, яка незважаючи

¹²⁷ Бачинська О. А. Запорозька залога Браїлова за біографіями задунайських козаків // Козацька спадщина. – Нікополь-Дніпропетровськ: Пороги, 2005. – Вип. 2. – С. 115–119.

¹²⁸ РДВІА. – Ф. 14209. – Оп. 165, зв. 24. – Стр. 56, ч. 2. – Арк. 7; Записки графа А. Ф. Ланжерона: Война России с Турцией. 1806 – 1812 гг. // Русская старина. – 1907. – Кн. 2, июнь. – С. 613.

¹²⁹ Каюк С. М. Задунайська Січ. – С. 125.

¹³⁰ Записки графа А. Ф. Ланжерона: Война России с Турцией. 1806- 1812 гг. // Русская старина. – 1907. – Кн. 2, июнь. – С. 588.

на втечі з неї козаків, наприкінці 1806 р. нараховувала понад 1500 козаків¹³¹.

Російське командування постійно зверталось до тих, хто вагався і не наважувався на перехід, використовуючи, як таємні листування, так і офіційні заклики. П'ятого грудня 1806 р. губернатор Емманюель де Рішельє відправив в район Кілії колишнього дипломатичного агента в Галаці Павла Ренського з завданням “залучити запорожців та інших російських людей тамтешніх до переходу на наш бік”. Він повинен був запевнити “тих людей, що одержать вони всі пільги і будуть оселені з їх братами Тамані” (йшлося про чорноморських козаків на Кубані. — *О. Б.*). 13 грудня 1806 р. новоросійський генерал-губернатор Емманюель де Рішельє звернувся до Гната Коваля: “Превосходительный, высокочтимый господин запорожский кошовый атаман, любезный друг мой Игнатий [...], Вашему превосходительству и всему единоверному христианскому войску начальства вашего превосходительства свидетельствую сим мое усердное почтение” (дано мовою оригіналу. — *О. Б.*), надалі губернатор пропонував перейти до Росії і від імені Олександра I обіцяв “на Кубані землю, права, привілеї і переваги кожному чину запорозькому” присвоїти. Звернення мав передати задунайський старшина Трохим Гайдабура (Майдабура)¹³². Поряд з ним, Олександр Ланжерон в січні 1807 р. надіслав “поважного громадянина” в пониззя Дунаю купця Євтіхія Кльонова, який вже у 1793 р. перебував у Катирлезі з подібною місією, щоб він “підмовив... запорожців і некрасівців, аби їх можна було на наш бік перевести і використати з вигодою”¹³³.

Сприяла переходу на російський бік також і агітація російського духівництва. Так, за свідченням згаданого вище задунайця Дмитра Капіноса в Січ пришли три ченці, відправили в січовій церкві службу та оголосили, що “Росія вступає у війну з турками і кинули у церкву прокляття, хто з запорожців не залишить турецького володіння і не повернеться до Росії, наважиться підняти зброю проти Росії буде проклятий”, після чого він з 30-ма запорожцями наступного дня на човнах прибули до Херсона, “інші запорожці залишились за Дунаєм та вступили на службу до турків у фортеці й усі майже знаходились при гарматах в турецькій армії”¹³⁴.

¹³¹ РДВІА. — Ф. 14209. — Оп. 165, зв. 25. — Спр. 58, ч. 3. — Арк. 4.

¹³² Там само. — Арк. 205-206.

¹³³ Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775- 1828 рр. — С. 30.

¹³⁴ ЦДДА України м. Києва — Ф. 245. — Оп. 1. — Спр. 8, ч. 1. — Арк. 344- 345.

Одним із дійових засобів російського командування в цьому напрямку стало формування волонтерських команд у складі армії. Ще до війни з молдавського і волоського населення в пониззі Дунаю були сформовані волонтерські частини за двома засадами. Ті добровольці, які отримували російське підданство, після війни одержували землю та звільнялися від земських повинностей. Вони зараховувались до складу російської армії на положенні козаків та офіцерів Бузького козацького війська. Інші, які не прийняли підданство Росії, отримували лише платню в розмірі штату “арнаутських” (волонтерських) команд.

Зі вступом у 1806 р. російських військ у Бессарабію та Дунайські князівства з молдавсько-волоського населення був створений корпус під командуванням наказного отамана Бузького козацького війська, херсонського поміщика полковника Миколи Кантакузена. Багато волонтерів з цих полків пізніше опинилися в складі Дунайського козацького війська.

Стосовно частин добровольців українсько-російського населення в грудні 1806 р. кілійський комендант інженер-полковник Єгор Ферстер вже доповідав, що в нього зібрано “шістдесят задунайських запорожців, в тому числі одинадцять козаків, які втекли з турецького гарнізону Ізмаїла”. Зауважимо, що перехід козаків міг бути спровокований негативним ставленням до них і войовничою діяльністю ізмаїльського паші Пеглевана¹³⁵. Важливе значення для формування з запорожців спеціальної частини мав перехід на російський бік 23 грудня 1806 р. задунайського отамана Трохима Гайдабури зі 103 козаками, а за ними отамана Івана Губи “з козаками на чотирьох човнах”. За наказом Емманюеля де Рішельє Трохиму Гайдабурі було надано звання хорунжого. І вже 10 січня 1807 р. в Кілії загін складав 250 “чорноморських піших волонтерів”¹³⁶.

Враховуючи успіхи у формуванні волонтерського полку з задунайських запорожців і забіглого українського населення, командуєчий Молдавською армією Іван Міхельсон і новоросійський генерал-губернатор Емманюель де Рішельє запроектували створити на Дунаї козацьке військо, “дати йому найменування Усть-Дунайського, подаючи надії, що воно може одержати приклад Війська Запорозького, якщо як чорноморці, це заслужить”.

¹³⁵ Котляревський І. П. Повне зібрання творів. – К., 1953. – Т. 2. – С. 100-101; Петров А. Война России с Турцией 1806-1812 гг. Т. 1: 1806-1807 гг. – С. 45, 140-156.

¹³⁶ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 218. – Спр. 1 за 1806 р. – Арк. 15, 24; РДВІА. – Ф. 14209. – Оп. 165, зв. 26. – Спр. 65, ч. 2. – Арк. 26.

18 січня 1807 р. Іван Міхельсон зробив оголошення, в якому від імені російського уряду звертався до задунайських запорожців з закликом вступити до Усть-Дунайського Буджацького козацького війська. Центрами його формування призначалися Кілія і Галац. В оголошенні зазначалося, що воно буде створене “за прикладом війська колишнього Запорозького”. Утримання війська визначалося за зразком Чорноморського.

Вже 22 січня 1807 р. Емманюель де Рішельє писав головнокомандуючому Молдавською армією Івану Міхельсону, що “за Дунаєм знаходиться понад 2000 козаків-запорожців колишньої Січі, в тому числі у Браїлі при назирі понад 800. Я запросив з них вже понад 130 чоловік. Вони за власним бажанням вступили у волонтерський полк, що формується в Кілії; щоб використати й інших, викликаний був мною один із них хорунжий, якому доручено від мене листа до кошового їх з оголошенням усього того, що лише можливо було обіщати.... Вони, якщо б перейшли до нас, їх з великою користю можна було використати на флотилії на Дунаї та навіть на тому боці річки”¹³⁷. Того ж дня князь Олександр Прозоровський, новий командуючий Молдавською армією, писав Емманюель де Рішельє, що з Браїли в Галац постійно переходять запорожці, передбачаючи гоніння від турецької влади”, їх збирали в с. Маяки, відправляли до Одеси, а потім у Чорноморське військо, розміщуючи “серед старих чорноморців і під особливим наглядом ... начальників”¹³⁸.

20 лютого 1807 р. Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо було офіційно затверджене указом Олександра I¹³⁹.

Занепокоєння в лавах турецьких запорожців сталося після оголошення маніфесту 18 лютого 1807 р. з запрошенням задунайців у військо. Задунайський запорожець Василь Завірюха згадував, що писар, який читав маніфест, “робив трактування його не в крапций бік. Втім,

¹³⁷ Бачинська О. А. Запорозькі залоги Нижнього Придунав'я у російсько-турецькій війні 1806- 1812 рр. (за біографіями задунайських козаків) // Чорноморська минувшина: Записки відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: зб. наук. пр. – Вип. 1. – Одеса, 2006. – С. 43.

¹³⁸ ДАОО. – Оп. 218. – Спр. 2 за 1807 р. – Арк. 65– 68.

¹³⁹ Детальніше про Усть-дунайське козацьке військо див.: Бачинський А. Джерело для вивчення історії народної колонізації Буджацького степу і пониззя Дунаю в кінці XVIII – початку XIX ст. // Наук.-інформ. бюллетень Архівного управління УРСР. – К., 1963. – №4. – С. 65– 73; Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII– XIX ст. – Одеса: Друк, 2000. – С. 120– 137.

козаки писарю не повірили і хотіли втекти до російських військ, але зробити цього не змогли, оскільки завжди знаходились під міцним караулом”. 24–28 лютого 1807 р. з Браїли перейшло 13 козаків, протягом березня — 168 козаків, квітня — 54, травня — 69, червня — 26, липня — 12, серпня — 6 (у серпні військо припинило своє існування). Всього 348 козаків¹⁴⁰, серед них задунайський військовий писар Данило Білий та ієромонах Гервасій¹⁴¹. Найбільша кількість козаків перейшла, як бачимо, в березні. Саме в цей час дала наслідки діяльність задунайських осавулів Романа Согутчевського та Романа Циганки, значкових товаришів Гаврила Вареника та Дем'яна Чорнобая, які вели переговори з російським командуванням про створення Усть-Дунайського війська і вийшли із-за Дунаю після оголошення маніфесту. Через це наведені вище свідчення Василя Завірюхи виявляються надто дивними. Поясненням такої поведінки писаря, ймовірно, може бути небажання викликати підозру турецької влади або кошового отамана в проросійській орієнтації, що могло призвести до втрати його як зрадника. Про страх обвинувачення свідчить згаданий вже задунаєць Прасковій Целіков, який вирішив перейти до усть-дунайців в Галац та “інших до цього підмовляв”, а коли це стало відомо кошовому він швидко втік¹⁴².

Створенням Усть-Дунайського Буджацького війська російська адміністрація передбачала взяти під свій контроль місцеве українське населення, одержати додатковий військовий контингент і, спираючись на нього, завдати рішучого удару задунайському козацтву. Зовнішній устрій війська нагадував Запорозьке. Управління здійснював Кіш на чолі з кошовим отаманом. Старшина носила традиційні найменування. Військо складалося з куренів на чолі з курінними отаманами. Куренів нараховувалося 40, 38 з яких носили назви таких як у Новій Січі, а два мали назви Болгарський і Сербський. Кошовому отаману надавався пернач, а війську — прапор і військова печатка. На печатці зображалось: у центрі — у вигляді дуги річка Дунай, над дугою хрест та сонце, під дугою домовина на півмісяці¹⁴³. Прапори планували зробити за зразком Бузького козацького війська¹⁴⁴.

¹⁴⁰ ДАКК. – Ф. 250. – Оп. 2. – Спр. 151. – Арк. 19–71 зв.

¹⁴¹ Бачинський А. Січ Задунайська. 1775–1828 рр. – С. 46.

¹⁴² Там само. – С. 45.

¹⁴³ Бачинський А. Д. Народная колонизация Придунайских степей в XVIII – начале XIX вв. – С. 278.

¹⁴⁴ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 218. – Спр. 1 за 1806. – Арк. 46 зв., 54.

На цьому, власне, і закінчувалась подібність між Усть-Дунайським Буджацьким і Запорозьким військами. Різниця між ними мали принциповий характер. Військо цілком і повністю підлягало російському командуванню. Нагляд за ним здійснювався начальником Галацького військового загону генерал-майором Петро Колобакіним. Кошовий отаман і вся інша старшина призначалася царською адміністрацією, а не обиралася козаками. На керівні посади потрапляли люди, які змогли отримати протекцію командування. Так, першим кошовим отаманом було призначено “польської породи” елизаветградського поміщика Івана Піддесецького. Він був прийнятий спочатку у Чорноморське козацьке військо за рекомендацією кошового отамана чорноморців Сидора Білого військовим писарем, але вже в березні 1789 р. відсторонений від служби за “многіє упущення”, хабарництво, образи козаків і знуцання над ними, був звільнений з цієї посади 27 березня 1790 р.¹⁴⁵. Другим кошовим отаманом Усть-Дунайського Буджацького війська став Фома Бучинський, виходець з чиновницьких кіл, він провадив кріпосну політику, привласнював козацькі гроші тощо¹⁴⁶. Про те, що такі дії усть-дунайців були неодноразовими, свідчить і наступна скарга на їхнього кошового Фому (Хому) Бучинського. Так, усть-дунайці, як колишні задунайські запорожці знали, що на рівнині навколо Браїли розташовувались досить заможні турецькі села, процвітання їх Олександр Ланжерон приписував виваженій політиці браїльського назиря. Група усть-дунайців награбувала у турецького населення Браїли 70 овець, 60 голів рогатої худоби, а Фома Бучинський разом з осавулом Романом Циганкою продали всю цю худобу за 246 левів і привласнили гроші¹⁴⁷.

У військо дозволялося набирати задунайських запорожців, колишніх чорноморських козаків та інші категорії українського і російського населення, які проживали в Бессарабії, Молдавії і Волощині до 1806 р. Заборонялося приймати лише підданих Росії, які перейшли кордон після початку війни. Однак не допустити проникнення у військо утікачів з 1806 р. було неможливим. Одеський комендант генерал-майор Фома Кобле з обуренням писав, що “в цьому війську різ-

¹⁴⁵ Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. – Т. 3. – С. 95–96; Щербина Ф. История Кубанского казачьего войска. – Екатеринодар, 1910. – Т. 1. – С. 489; Дмитренко И. И. Опись казачьих дел московского отделения общего архива Главного штаба. – СПб., 1899. – Оп. 110, зв. 165, спр. 65.

¹⁴⁶ Бачинський А. Джерело для вивчення історії народної колонізації Буджацького степу і пониззя Дунаю в кінці XVIII – початку XIX ст. – С. 65–73.

¹⁴⁷ ДАОО. – Ф. 1 – Оп. 218. – Спр. 2 за 1807 р. – Арк. 72–75.

ного звання людям чиниться набір на службу не вимагаючи про їх стан документів, що дають змогу обрати службу. Це тим, які шукають порятунку від повинностей, а також від регулярної служби і невиплачених боргів, дуже сприяє”. За відсутності документів власті змушені були використовувати існуючий інститут присяги. Згідно з ним для установлення особи цілком досить було прийнятих під присягою свідочств людей, які могли підтвердити походження даної особи. Про це саме свідчив і сам кошовий отаман Іван Підлесецький, стверджуючи, що ті, які “приходять записуватися на службу в запорожці оголошують себе завжди вихідцями з-за Дунаю або тими, що вийшли в останню війну (російсько-турецьку 1787–1791 рр. — *О. Б.*), російськими підданими, чому й важко і неможливо без вірних доказів дійти до істини”.

Досить чітко уявлення про категорії населення, що формували Усть-Дунайське Буджацьке військо, його чисельний, національний склад дає “Список учиненный в Коше Усть-Дунайского Буджацкого войска о состоящих в оном на службе казаках. Август 1807 г.”¹⁴⁸. За цим документом козаків — усть-дунайців можна поділити за походженням: з турецьких запорожців — 354 особи (25,5%); колишніх чорноморців — 279 (20,1%); російських підданих, що зайшли за Дністер — 399 (28,8%); козаків, які народилися в Османській імперії — 114 (8,2%); австрійських підданих — 90 (6,5%); підданих Польського королівства — 53 (3,8%); сербів — 26 (1,9%); болгар — 32 (2,3%), інших — 29 (2,9%).

За етнічним складом козаки українського походження склали 73% війська, 10,5% — росіяни, 6% — поляки, 4,3% — молдавани і волохи, 2,3% — болгар, 1,9% — серби, 2% — угорці, греки та ін. На середину липня 1807 р. у війську нараховувалося понад дві тисячі козаків.

Усть-Дунайське Буджацьке військо мало 15 військових старшин, 13 значкових товаришів, 40 курінних отаманів, 748 козаків (67%) служило в піхоті, 216 (21%) — на Дунайській військовій флотилії і 120 (12%) — в кінноті. Звернемо увагу на те, що відновлювалось звання значкового товариша, яке вважалось скасованим після ліквідації автономії Гетьманщини у 1764 р. Носили звання значкового товариша — Іван Бучинський, Григорій Звурський, Андрій Мирза, Гаврило Вареник, Климент Домбровський, Данило Базилевський, Ксавелій Чернявсь-

¹⁴⁸ Бачинський А. Джерело для вивчення історії народної колонізації Буджацького степу і пониззя Дунаю в кінці XVIII – початку XIX ст. – С. 65–73.

кий, Сидір Долгорук, Дмитро Потилиця, Григорій Остроух, Дем'ян Чорнобай. Для ведення бойових дій воно поділялося на три частини: перша на чолі з хорунжими Трохимом Гайдабурою і Дмитром Половим розташовувалася в районі Кілії, друга з хорунжим Іваном Губою — на флотилії і третя на чолі з Іван Підлесецьким — в районі Галаца, вела бої під Браїлою. Більшість зарахованих до війська вже мала певний бойовий досвід, деякі були потомственими козаками.

Найбільш активну участь у бойових діях брала кілійська група війська, що нараховувала до 700 козаків. Входила вона у корпус генерала Олександра Ланжерона, основним завданням якого було здійснення облоги Ізмаїла. Усть-дунайські козаки несли розвідувальну і сторожову службу, брали участь в облозі Ізмаїла, бойових операціях у Тульчі та Ісакчі, штурмі турецьких укріплень на дунайських островах.

Складне проведення кораблів російської Дунайської військової флотилії через Кілійський рукав у кінці лютого — на початку березня 1807 р. здійснили козаки на чолі з Трохимом Гайдабурою. Під проводом отамана Івана Губи вони брали участь в бомбардуванні Ізмаїла, десантних операціях у Сулінському гирлі, бойових діях проти турецьких військ у Тульчі, перехоплювали ворожі суда на Дунаї. Частину козаків, що “сведущие художество мастеровые”, використовували для ремонту військових кораблів¹⁴⁹.

У квітні 1807 р. відбулася ще одна із сутичок задунайців з їх колишніми товаришами з Усть-Дунайського війська: внаслідок боїв козаків Івана Губи з турецькими суднами під Ізмаїлом в полон потрапили 32 “турецьких запорожців”. В той самий час турки полонили 15 усть-дунайців, які перейшли р. Серет, щоб захопити худобу ворога, їх “привели до начальника і він наказав зарахувати їх” до запорозької частини в Браїлі¹⁵⁰.

В 23–24 травня 1807 р. загін генерала Миколи Каменського атакував 5-тисячне військо браїльського назиря, який не очікуючи появи російських військ вийшов з фортеці. Війська назиря Ахмета перебували під прикриттям браїльської залоги. Внаслідок боїв загинуло і поранено 2 тисячі вояків назиря, в полон потрапило всього 23, серед них ага і секретар назиря¹⁵¹.

¹⁴⁹ Бачинський А. Джерело для вивчення історії народної колонізації Буджацького степу і пониззя Дунаю в кінці XVIII – початку XIX ст. – С. 65–73.

¹⁵⁰ Записки графа А. Ф. Ланжерона: Война России с Турцией. 1806– 1812 гг. // Русская старина. – 1908. – Кн. 8, август. – С. 45–46.

¹⁵¹ Там само. – С. 156–158.

Командуючий 2-м армійським корпусом генерал Казимир Мейендорф неодноразово відзначав “відмінну, хоробру та мужню” службу козаків флотилії.

Галацька група козаків діяла по р. Серет і біля Браїли. Вони несли розвідувальну і форпостну службу, здійснювали пошуки в тил ворога. Проте головним їхнім завданням була ліквідація залоги браїлівських запорожців. Тут знаходилося близько 1,5 тисячі задунайських козаків на чолі з кошовим Гнатом Ковалем. Використовуючи усть-дунайців, командування мало в цій справі успіх. У травні 1807 р. генерал-майор Петро Колюбакін повідомляв: “щоденно з Браїлова, протягом восьми днів прибуло до 50 осіб”.

Створення на Дунаї “Нової Січі”, як про це пішли чутки в Україні, викликало серед селянства надії на відродження козацтва. Це призвело до значних втеч населення до “Дунайської Січі”. Новоросійський генерал-губернатор Емманюель де Рішельє 14 червня 1807 р. писав головнокомандуючому Молдавською армією Івану Міхельсону, що селянський рух за переселення в Подунав’я набрав гострих форм і нерідко переходить у збройні сутички між утікачами і земською поліцією.

Масовий рух селян за “козацькою волею” викликав тривогу уряду. За висловом нового головнокомандуючого Молдавською армією Олександра Прозоровського, вони “бажали перейти в цю “Нову Січ”, щоб користуватися більшою волею і створити там збіговисько, подібне до того, що колись на Дніпрі було” (тобто Запорозьку Січ. — *О. Б.*). Питання про це розглядалося на засіданні Комітету міністрів, де підкреслювалося, що втечі “особливо збільшилися після проголошення в 1807 р. про вільний вступ до Буджацького запорозького війська”. 20 липня 1807 р. Олександр І в рескрипті на ім’я Івана Міхельсона видав наказ припинити подальше формування війська і вжити всіх заходів щодо повернення утікачів до Росії.

Для ліквідації війська на Дунай прибула спеціальна каральна експедиція на чолі з начальником Херсонської губернської рухомої міліції генерал-лейтенантом Іваном Нікорицею. Вона повинна була заарештувати всіх утікачів та повернути їх до Росії, а колишніх задунайських запорожців і чорноморців відправити на Кубань. Після того, як з війська були вилучені утікачі, 15 вересня 1807 р. Іван Нікориця доповідав, що ним було затримано усть-дунайців 1397 чоловіків, 778 жінок і 458 дітей з майном і худобою. Всі вони, а також 155 козаків

Дунайської флотилії були відправлені до Одеси. Цікавим є той факт, що не всі доїжджали до чорноморців. Так, Військова канцелярія Бузького козацького війська повідомляла, що в жовтні 1807 р. до війська були зараховані 20 козаків та три жінки з Усть-Дунайського Буджацького війська¹⁵². Однак, за рік до того, 27 вересня 1806 р. Петру Цено-ряну, що вийшов з Задунайської Січі й їхав до чорноморців на Кубань через станиці Бузького війська і зустрів там свого двоюрідного брата Омеляна Слісаренка, було відмовлено у зарахуванні до бузьких козаків¹⁵³. Втім, значна частина усть-дунайців почала тікати від царських урядовців. Частина з них перейшла за Дунай до запорожців, частина лишилася в Бессарабії.

Розкласти браїльську залозу намагались і через міністерство закордонних справ, зокрема, на прохання російського представника в Дунайських князівствах Костянтина Родофінікіна – господар Волоцини Костянтин Іпсіланті спробував залучити задунайців на бік Росії¹⁵⁴. Помститися Костянтину Іпсіланті мав за наказом браїльського паші талановитий військовий начальник Чалан-Огли, не встигнувши схопити Костянтина Іпсіланті, Чалан-огли спалив місто Бузео, де знаходилась штаб-квартира генерала Матвія Платова, керівника донських козацьких полків¹⁵⁵.

12 серпня 1807 р. між Росією та Портою було укладено Слободзейське перемир'я під час якого запорожці Браїли займались рибальством або виконували різноманітні доручення місцевих турецьких чиновників. Так, задунаець Герасим Шатковський (близько 1786 р. н.) з с. Лощівка (поряд з Богополем, колишня Польща) графа Потоцького, “коли російські війська під керівництвом Суворова підкоряли Польщу” (1794 р.), він перейшов у Хотин і служив у молдованина Іваниці, потім в Бендерах — у турка Ахмета Барактара, рибалив у Білгородському (Дністровському) лимані, де приєднався до запорожців, ходив з ними під Відін проти Пазванд-оглу, був поранений в праву руку, разом з запорожцями проживав у Катирлезі, потім знаходився в Браїлі, звідки супроводжував Юсуф-пашу (з 1810 р. командуючий турецькою армією) до м. Бараджі, потім до Анатолії в м. Харпут (на батьківщину паші), а

¹⁵² ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 218. – Спр. 3 за 1807 р. за 1807 р. – Арк. 44– 59, 69 зв.

¹⁵³ Там само. – Ф. 1. – Оп. 218. – Спр. 4 за 1805 р. – Арк. 3.

¹⁵⁴ Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775– 1828 рр. – С. 45.

¹⁵⁵ Записки графа А. Ф. Ланжерона: Война России с Турцией. 1806– 1812 гг. // Русская старина. – 1908. – Кн. 8, август. – С. 321,565.

згодом до м. Белабу, де залишив пашу, пішов у м. Адріанополь, а у 1808 р. повернувся до Браїли і записався до попередньої команди. Аналіз біографічних даних козаків, які переходили до російських частин протягом війни, дозволяє твердити, що, перш за все, це були молоді люди, здебільшого, не козацького походження, які недовго перебували в козацтві, а записались до нього внаслідок тривалих блукань по Бессарабії та Добруджі. “Старі” дніпровські запорожці та старшина, як правило, переходили на російський бік під час формування Усть-Дунайського Буджацького війська, коли невизначеність становища з Січчю та їх подальшого перебування в Османській імперії змушували шукати для своїх родин землі для постійного оселення. Однак російська адміністрація протягом 1807–1814 рр. не змогла вирішити питання з їх оселенням, наданням обсяжних прав і привілеїв, що тимчасово припинило подальший вихід задунайців¹⁵⁶.

Після відновлення бойових дій у березні 1809 р. російські війська оволоділи Ісакчею, Тульчею, Бабадагом, Мачином, Ізмаїлом і запорожці разом з турецькими військами переходили до Браїли. Так, задунаєць Іван Рибалка (близько 1777 р. н.), кріпак поміщика Самойлова з Київської губернії, був завезений батьком у малолітці за Дунай в “селище некрасівців Забродні, що має назву Серікію” (Серікію — Серікію, село на оз. Разелм, тепер у Тульчинському повіті Румунії. — *О. Б.*), після смерті батька перейшов в Дунаєць, де займався рибним ловом. Після взяття Мачина разом з аяном Ганжею перейшов у Браїлу, де був зарахований у Мінський курінь¹⁵⁷.

У 9–10 квітня 1809 р. російські війська під керівництвом князя Олександра Прозоровського розпочали облогу Браїли. Браїльська фортеця (колишній грецький монастир) була обнесена двома валами та двома ровами, фортецю та передмістя оточував ретраншемент з обох сторін, який йшов до Дунаю. У фортеці знаходилось до 15 тисяч осіб, в тому числі озброєні місцеві жителі, яничари, жителі Хотина, Бендер, Кілії, запорожці, некрасівці та до 500 російських дезертирів. Назир і комендант Браїли Ахмет-ага, походив з Грузії, за спогадами графа Олександра Ланжерона, вартий був усієї залоги фортеці. Хоробрій до нерозсудливості, розумний, досвідчений

¹⁵⁶ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – Спр. 15 за 1817 р.; ДАКК. – Ф. 250. – Оп. 2. – Спр. 151, 167.

¹⁵⁷ Бачинський А. Д. Життєописи задунайських запорожців. 1809 р., травень. – С. 244.

у військових хитрощах, хороший партизан, він міг вселити відвагу серед своїх військ¹⁵⁸. У 1811–1812 рр. він був Великим візиром Османської імперії.

На початку облоги російське керівництво запропонувало браїльському паші здатися, але він відмовився. Штурм фортеці був призначений в ніч на 19–20 квітня у складі 8 тисяч солдатів, для обстрілу підійшло 30 баркасів і човнів з Галаца. Штурм виявився досить невдалим і російські війська відступили 7 травня 1809 р. Відразу браїльський паша вийшов з фортеці з кіннотою і почав переслідувати частини донського отамана Матвія Платова, але той з козаками дав турецьким частинам відсіч¹⁵⁹. Назир Ахмет і надалі постійно робив вилазки з фортеці для поповнення запасів продовольства і для хвилювання російських військ.

Після цих подій чимало задунайців Браїли протягом квітня–червня 1809 р. почали переходити на бік росіян. Це було спричинено: небажанням битися з росіянами; незадоволенням турецькою адміністрацією, що більше року не виплачувала гроші за службу; свавіллям і зловживанням турецьких феодалів. Так, згаданий вище Василь Майстренко через те, що поки служив у запорожцях не отримував визначеної платні за півроку, а мав отримати 108 левів. Разом з ним втік запорожець Василь Головченко (близько 1780 р. н.), з колишніх державних селян з Саратовської губернії малоросійської слободи Покровської. Він зайшов з чумаками у Глухів, звідки в Одесу і Дністровський лиман, де записався до запорожців і з ними перейшов до Браїли, не бажаючи воювати проти російських військ переслідуваний двома турками перейшов у російський табір. Інший козак Михайло Дубовенко (близько 1785 р. н.), з селян-кріпаків поміщика Проскурова Київської губернії Васильківського повіту, втік і жив заробітками в Одесі та Буджаку, в Кілії приєднався до 50 запорожців (ймовірно записався до усть-дунайців. — *О. Б.*), брав участь в осаді фортеці Ісакча, де його взяли в полон турки і хотіли відтяти йому голову, але один з турків Магмет викупив його за 100 левів і взяв до себе служити конюхом, влітку 1808 р. Дубовенко втік до запорожців і прибув з ними до Браїли, де займався рибалством. Серед тих, хто втік до російських військ були також курінний отаман Іван Шереметенко, козаки Тимо-

¹⁵⁸ Записки графа А. Ф. Ланжерона. Война с Турцией. 1806– 1812 гг. // Русская старина. – 1908. – №4. – С. 227– 228.

¹⁵⁹ Михайловский-Данилевский. Описание Турецкой войны в царствование императора Александра I. 1806– 1812 гг. – СПб., 1843. – С. 159– 160,177.

фій Гард, Микита Харченко, Олексій Таран, Іван Овсієнко, Микола Діброва¹⁶⁰.

У листопаді взяти Браїлу вирішив князь Петро Багратіон, який замінив на посаді головнокомандуючого Молдавською армією Олександра Прозоровського. На цей час залога Браїли складалась з 5 тисяч осіб. Корпус Ессена розпочав чергову облогу фортеці, кожного вечора Браїлу обстрілювала російська флотилія.

21 листопада (3 грудня) 1809 р. турецькі війська Браїли капітулювали. Командуючий військами паша Абдул-Какман підписав капітуляцію. Разом з назирем пішло 1 100 вершників, 4 100 піхоти, 11 300 мусульманських жителів. Росіяни вимагали видати дезертирів, але марно. 55 задунайців перейшли на російській бік незважаючи на те, що могли піти разом з турецькими частинами. Їх не зарахували до 9-го Чорноморського козацького полку, тому що там було, за виразом керівництва “таких вже багато”, і їх відправили спочатку до Одеси, а потім на Кубань. Серед них були Василь Боровик, Іван Захарченко, Антон Маяк, Андрій Чуприна, Гордій Волошук, Каленик Шкода, Василь Трико, Микола Молдован, Максим Черніга, Іван Садко, Павло Кривський, Тимофій Громов, Федір Шеповал, Василь Теплой, Захарій Заров. Один із них, Гнат Щербина, був визнаний колишнім чорноморським козаком, що втік під час війни з Дунайської флотилії і був відправлений до суду. Слід зауважити, що на квітень 1820 р. до Чорноморського війська прибули лише 27 із 55 запорожців, які були розподілені по куренях за власним бажанням, а інші знаходились в шпиталях через хворобу або померли. Всього ж за підрахунками дослідників на Кубань протягом 1807–1810 рр. переселилось 662 родини усть-дунайських козаків і 162 задунайських запорожця¹⁶¹.

Задунайські запорожці, які залишились в турецькій армії з Браїли перейшли до фортеці Рушук. Очолив задунайців під час переходу до фортеці Рушук кошовий отаман Семен Кальниболоцький зі “старих” запорожців (Самійло, прізвище або прізвисько, ймовірно походить від назви Кальниболоцького куреня). Він додержувався

¹⁶⁰ Тут і далі: Бачинська О. А. Запорозькі залоги Нижнього Придунав'я у російсько-турецькій війні 1806–1812 рр. (за біографіями задунайських козаків) // Чорноморська минувшина: Записки відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: зб. наук. пр. – Вип. 1. – Одеса, 2006. – С. 47–48.

¹⁶¹ Петренко Є. Д. Переселення козаків і селян України на Кубань (1792–1917): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. – С. 12.

протурецької орієнтації і перебував на посаді кошового до 1814 р. Як свідчив Ананій Коломієць, літній 119-річний задунайський козак, який став інформатором з історії запорожців за Дунаєм у 80-х роках XIX ст. для відомого етнографа Федора Вовка, комендант Рущука Омер-паша “жив з ними (козаками. — *О. Б.*) добре”, чудово знав їх бойові якості. “Добре знавший і любивший запорожців” Омер-паша разом з Семеном Кальниболоцьким збільшували перед керівництвом їх чисельність для того, щоб козаки отримували більше платні та провіанту, і за це паша мав від них “грошову подяку”¹⁶². Видається логічним, що для захисту Рущука міг бути запрошений саме Семен Кальниболоцький.

В липні 1810 р. становище залоги фортеці Рушук стало досить складним. Після невдалої спроби захопити Шумлу, російське командування вирішило оволодіти Рущуком. До фортеці підійшов загін генерала Андрія Засса і на протилежному березі росіяни установили батарею для обстрілу фортеці. За планом турецького командування запорожці мали нейтралізувати цю батарею. Розуміючи, що їх чекає неминуча смерть під час виконання цього завдання, козаки, за свідченням задунайця Ананія Коломійця, домовились з росіянами стріляти один в одного холостими набоями¹⁶³. Повірити в це важко, адже 26–29 серпня полковник Берлір, який командував батареєю та однією з частин російської флотилії атакував і потопив декілька турецьких човнів з Рущука, а скіпаж полонив. Становище залоги Рущука ще більш ускладнилось й тим, що майже одночасно 26–27 серпня в битві під Батином (Батинулою) був розгромлений 50-тисячний корпус турецьких військ. В полон потрапив трибунчужний паша Ахмет та близько 5 тисяч чоловік¹⁶⁴. 15 вересня 1810 р. Рушук був взятий російською армією.

Внаслідок перемир'я 1811 р. на території Буджака відбувся перепис населення фортець та навколишніх територій. Існують дані про окремі групи населення фортець Аккерман, Кілія, Ізмаїл, однак виокремити козаків із загальної маси українського або іншого населення складно. Серед таких, ймовірних, мандрівників-козаків про свої неординарні блукання по всій території південного степу розповів

¹⁶² Кондратович Ф. Задунайская Сечь. — С. 36.

¹⁶³ Там само. — С. 53–54.

¹⁶⁴ Письмо командующего Днестровской армией генерал-лейтенанта Н. М. Каменского митрополиту Гавриилу // Кишиневские епархиальные ведомости. — 1873. — № 4. — С. 220–221.

Іван Білий (близько 1751 р. н.). Він проживав “за Дніпром” у селищі Олешки, а у 1791 р. пішов “по чумацькому промислу” на Дон і Волгу, звідки у Бессарабію, де “перебував по різних місцях”, і залишився у Ізмаїлі під російською владою¹⁶⁵. Інші козаки, як, наприклад, Ананій Коломієць з товаришами “бурлакували” під час перемир’я по Молдавії та Буджаку, а під час перепису оголосили себе турецько-підданими, отримавши від турецьких “комісарів” незначні підйомні, зі словами “запорожан — козак — гайда!” були відправлені в Задунайський Кіш¹⁶⁶.

Підписання Бухарестської угоди 1812 р. приєднало Бессарабію до Російської імперії. По закінченні війни задунайські запорожці отримали поповнення з України і в 1812 р. вирушили на некрасівські поселення, в Катирлезі почали будувати нову церкву, але Січ не поновили.

Протягом 1791–1812 рр. дослідники визначають два найбільших центри перебування запорозької міграції, ототожнюючи їх з Січчю — Катирлез та Сеймени.

На сьогодні існують дві основні точки зору про період існування Катирлезької та Сейменівської Січі. Одні дослідники датують існування Січі в Катирлезі з кінця 1780-х — 1791 рр. і 1803–1805 рр., інші — з середини 80-х років XVIII ст. по 1806 р. безперервно майже 20 років, а між нею й далі до 1812/1814 — Січ перебувала в Сейменах. На нашу думку, можна припустити, що Катирлез продовжував залишатися центром задунайців принаймні на час Слободзейського перемир’я, яке продовжувалось з 12 (24) серпня 1807 р. до березня 1809 р., або навіть до 1812/1814 рр., хоч і не був відновлений через війну як Січ, після зруйнування його Пеглеваном й некрасівцями у 1805/1806 рр. Перебування в цей час задунайських рибалок в “урочищі Катирлез” підтверджується свідченнями та біографічними даними самих козаків¹⁶⁷. До такої думки схилився й один з дослідників історії задунайських запорожців Олександр Рябінін-Скляревський¹⁶⁸. Сеймени ж могли вважатися лише тимчасовим задунайським Кошем. Невизначеність в даному питанні, перш за все, пов’язана з браком джерел. Документи турецьких архівів з цього питання не опубліко-

¹⁶⁵ Комунальна установа “Ізмаїльський архів”. – Ф. 514. – Оп. 1. – Стр. 2.

¹⁶⁶ Кондратович Ф. Задунайская Сечь. – С. 21.

¹⁶⁷ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – Стр. 15 за 1817 р.; ДАКК. – Ф. 250. – Оп. 2 – Стр. 151,167.

¹⁶⁸ Рябінін-Скляревський О. З життя Задунайської Січі. – С. 301.

вані, тож будь-які додаткові джерела можуть допомогти у вирішенні вищезазначених питань.

Чи була в Катирлезі або в Сейменах Січ в класичному розумінні, за наявними документами точно не відомо. Адже існують багато свідчень про наявність відповідних атрибутів, що дослідники пов'язують з існуванням організуючої інституції та центральної влади. Розглянемо кілька з них. Наприклад, задунайський запорожець Йосип Білецький у 1803 р. розповідав, що в Катирлезі “вони [задунайці] мають свою церкву, курені й існують з рибних ловів”. Козаки, як і раніше мали назву — Буткальських або Поткальських козаків (Potkahl/Butkahl Kazakları). Така назва стає поширеною з XVIII ст., існують різні версії щодо її походження, серед них — “такі, що споживають кашу”. Деякі документи дозволяють припустити, що територією, з якої збирали податки на утримання козаків протягом 1800–1804 рр. була територія воєводи Волощини (Eflak voyvodası)¹⁶⁹.

Відомі клейноди задунайської старшини в цей період — байрак (значок-прапор), бунчук та печатка. В дослідженнях Федора Вовка, на основі свідчень Ананія Коломійця, визначено, що задунайські козаки взагалі не мали січового прапора, “він замінювався у них турецьким бунчуком... кожний курінь задунайців мав свій байрак — рід значка з червоного сукна з білим півмісяцем і 6 зірками. У випадку смерті будь-кого з козаків, перед куренем виставлявся цей байрак як військова почесність померлому”. Федір Вовк пояснює відсутність прапора невідповідністю християнських емблем на прапорах колишнього Війська Запорозького і з тим, що задунайські запорожці перебували під владою мусульманської країни¹⁷⁰. Крім цього, про прапор є не зовсім коректні свідчення одного з козаків усть-дунайців: “Знамя действительно было при запорожских казаках и один пернач, но было ли то знамя от кого пожаловано [...] кошевой сам сделал ему неизвестно, знамя было величиной как у турок, цвету желтого и такого же и [.. ло], а на середине был белого цвета полумесяц”¹⁷¹ (подано мовою оригіналу. — *О. Б.*). Про наявність в Катирлезькій Січі прапора пише й купець Євтіхій Кльонон, який їздив до задунайців щоб на весні 1796 р. “весь Кіш, бунчуки,

¹⁶⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (далі — BOA). — Фон аді: С. АS. — Dosya №409. — Gömlek № 16908. — Sof. 4; BOA. — Фон аді: С. АS. — Dosya №505. — Gömlek № 21087. — Sof. 4; BOA. — Фон аді: НАТ. — Dosya №50. — Gömlek № 2355А. — Sof. 4.

¹⁷⁰ Кондратович Ф. Задунайская Сечь. — С. 81, 87.

¹⁷¹ ЦДДА України в м. Києва. — Ф. 245. — Оп. 1. — Спр. 8, ч. 1 — Арк. 345.

знамена, і церкву перевести до Росії”. Зазначимо, що у Дмитра Яворницького є згадка про те, що під час переходу козаків в межі Росії у 1828 р. в них з собою було “двадцять курінних прапорів із простими дерев’яними держалами”, що мали зберігатися у Преображенському соборі¹⁷².

Наприкінці 90-х років XVIII ст. з’являється печатка задунайців. Її поява безперечно засвідчує визначений статус задунайських козаків. Так, згаданий вище купець Євтіхій Кльонов у січні 1796 р. просив у отамана Якіма Гардового (Кардового) (друге обрання) “п’ять планкетів з військовою печаткою для проїзду за кордон”¹⁷³. Печатка не мала зображення, як наприклад у чорноморців або усть-дунайців, а лише текст “۱۲۱۷ قوشوی سرکرده سی قزاقلرینک پوتقالی” — “Potkali kazaklarının ser-kerdesi koşovı. 1217”¹⁷⁴ — “Поткальських козаків головний, кошовий. 1802/1803” (див. відбиток печатки в ілюстраціях до розділу). Більш точно установити дату на відбитку проблематично, адже 1217 рік Хіджри — розпочався 04.V.1802 р. і закінчився 22.IV.1803 р. У книзі: Скальковський А. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. — Дніпропетровськ, 1994. — С. 597, зазначена не точна дата — 1801 р.

Серед кошових отаманів, крім зазначених вище, Якіма Гардового (Кардового), Трохима Помело, Гната Коваля та Семена Кальниболоцького, джерела називають Гаркушу й Бахмута. Кошовий отаман Гаркуша згадується козаками під час походу під Відін проти Пазванд-оглу у 1798–1799 рр. і міг бути похідним отаманом¹⁷⁵. Кошовий отаман Бахмут, походив зі “старих” запорожців. Про більш точне перебування його на посаді кошового свідчить білет на перехід на рибальство або в інших справах території Османської імперії, виданий ним 17 квітня 1806 р. козаку Остапу Міняйло. Текст цього білета був опублікований Олександром Рябініном-Склярєвським: “Остап Міняйло, середній на зріст, у цьому квитку, зазначений, є Путкальських козаків з Херделезької проливи (гирла). Коли буде по кріпостях і містах, де є начальники, хай ніхто не бере з нього податків і ніхто йому не наказує. 1221 року, місяця Мухарема 28 дня”¹⁷⁶. Кошовий Бахмут. Драгоман Осман. Печатка Коша”. Припустимо,

¹⁷² Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 172.

¹⁷³ Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775–1828 рр. — С. 31.

¹⁷⁴ ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 214. — Спр. 11 за 1816 р. — Арк. 150.

¹⁷⁵ Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775–1828 рр. — С. 33.

¹⁷⁶ 28 мухарема/ мухаррама 1221 року Хіджри = 17 квітня 1806 р.

що в цей період Бахмут міг бути й наказним отаманом, тому що за іншими даними останні його підписи, як кошового фіксуються 1804 р.¹⁷⁷.

Серед інших старшин були військовий осавул Василь Глоба, Стеблівський курінний отаман Трохим Перегудов, Дядківський курінний отаман Лук'ян, Пашківський курінний отаман Давид Новицький, Поповичевський курінний отаман Пилип Добровольський та ін.

У відомих на сьогодні документах в цей період, як правило фігурує інформація вже не лише про холостих, а й про одружених козаків. Крім того з'являється значна кількість козаків, які народились вже в турецьких володіннях на землях Катирлезької або Сейменівської Січі. Так, зокрема, Іван Кучеренко у 1824 р. розповів, що йому 35 років, не одружений, народився “турецького володіння” в с. Катирлез “від батька Афанасія Кучеренка запорожця, а матері Катерини”, після їхньої смерті знаходився на рибних ловах. Протягом 1789–1794 рр. в Катирлезі та Сейменах народилися від батьків запорожців Степан Чумак, Петро Чернега, Василь Чумак, близько 1799 р. в “запорозькому селищі Рая на урочищі Катирлез” незаконно від “дівки сербської Євдокії” народився Трохим Сербиненко і був взятий на виховання запорожцем Герасимом Похилою у Вишестебнівський курінь, близько 1786 р. в Сейменах від “тамошнього” (!) запорожця Афанасія та матері Софії народився запорожець Гаврило Білий, а його дружина Явдоха Концева народилась у Катирлезі близько 1800 р. від “тамошнього” запорожця Лук'яна і матері Ірини¹⁷⁸. Значна кількість козаків народилась і в інших селищах і містах Добруджі — Монастирищі, Іглиці, Райї, Беш-тепе, Сарнусах, Туркоях, Сомовому, Торговиці, в Старій Кілії, Бабадазі, Каралашах (див. карту в ілюстраціях до розділу). Це зайвий раз засвідчує, що козаки вважали більшість територій в гирлі Дунаю своїми, і проживали у більшості населених пунктів по узбережжю, не залежно від того, де в той момент знаходився їхній центр. За словами Ананія Коломійця “В Сейменах запорожці не в одному місці жили — у Сейменах, у Партокалах, під Іглицею... Жили у землянках, у бурдіях”, “проживаючи в Сейменах, все ж таки займались рибальством у гирлі Дунаю та кожне літо виходили в Дельту 80-ма, а то й сотнею заводів,

¹⁷⁷ Рябінін-Склярєвський О. Кінець Задунайської Січі. – С. 300.

¹⁷⁸ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 190. – Спр. 13 за 1824 р – Арк. 6–9 зв., 124, 250–250 зв., 341 зв.

тримаючись все ж таки, переважно околиць кілійського гирла”¹⁷⁹. Займались козаки також іншими промислами, наймались на різні заробітки.

“А на тому березі...”

Після завершення російсько-турецької війни 1806–1812 рр. територія звична для традиційного життя козаків ще більше звужується. За Бухарестським миром 1812 р. кордон проходив по Кілійському гирлу Дунаю; у 1817 р., після спеціальної угоди з Портою — по Сулінському, острови Леті та Четал ставали нейтральною зоною, звідки мали виселити всіх запорозьких рибалок до Сулінського гирла, де не було для них зручних місць для рибного лову і відомих торговельних міст, таких як Ізмаїл і Кілія. Зауважимо, що установа кордону в гирлах Дунаю зустріло опір населення, як з російського, так і з турецького боку. Так, некрасівські козаки і турецькі запорожці, яким допомагали місцеві жителі Вилкового з “криками, лайками і глузуваннями” ламали установлені прикордонні межі¹⁸⁰. Територія проживання задунайців стала предметом дипломатичних суперечок аж до нової російсько-турецької війни 1828–1829 рр.

Внаслідок цього задунайські запорожці вирушили на некрасівські поселення і зайняли їх головний центр — с. Верхній Дунавець на Георгіївському гирлі, там де і заклали Січ (тепер с. Верхній Дунавець (Dunavățu de Sus) в повіті Тульча (Румунія).

З 1812/1814 по 1828 рр. саме тут існувала так звана Дунавецька Січ. Існує також версія, що у 1812–1814 рр. Січ знаходилась в Сейменах.

Об’єднуючим центром її стали “старі” запорозькі січовики, які прагнули зберегти традиції і право, виконували розпорядження турецької адміністрації та становили основний військовий контингент Січі. Окрім них велику групу задунайців склали рибалки. Вони визнавали владу кошової старшини і, таким чином, отримували певний козацький статус в межах Османської імперії.

Здебільшого, нова організація зберігала особливості Запорозької Січі в соціальному та військовому побуті. В Дунавецькій Січі, як і на

¹⁷⁹ Кондратович Ф. Задунайская Сечь. – С. 36, С. 40.

¹⁸⁰ Національний архів Республіки Молдова (далі – НА РМ). – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 220. – Арк. 56, 159.

Запорозькій, не було кріпацтва. Це стало однією з головних причин частих втеч на Січ селян-кріпаків з України та Росії, солдат, чорноморських козаків, які не бажали переселятися на Кубань та ін. Основну масу населення Січі становили середні й бідні козаки. За різними даними населення, що підлягало юрисдикції Дунавецький Січі становило від 15 до 20 тисяч осіб на межі XVIII–XIX ст.¹⁸¹

Біля Дунавецької Січі розташовувалися селища, де оселявалися одружені запорожці і взагалі сімейні люди, які юридично не належали до козацтва. Населення в них продовжувало зватися райя, як і все християнське населення Османської імперії, яке сплачувало податки. Тому і населені пункти в Січі звалися запорозькою або козацькою райєю. До неї входили селища — Райя (Козацька), Караорман, Саранасув, Катирлез (Сфінту Георгє), Озаклія, Іглица, Нижній Дунавець, Горга, Муругіль та ін. Всього приблизно нараховувалось від 150 до тисячі дворів¹⁸². На самій Січі знаходились курені, титарня, де розміщувався духовний причт і частина, в якій були помешкання кошового, комори, канцелярія, погріб. В куренях жили неодружені козаки, а інші перебували на заробітках або в походах.

Дунавецька Січ з її землями користувалася досить значною автономією. Земля, що відводилась Січі, звільнялась від податків з господарства. Козаки займались землеробством, скотарством, рибальством, торгівлею. Козаки не сплачували ніяких податків і не виконували ніяких повинностей, окрім військової.

На думку Олександра Рябініна-Скляревського задунайці мали два типи поселень: 1. Землі в безпосередньому володінні Коша — це острови Дунайської дельти і частина Добруджі між Свято-Юрським (Георгієвським) гирлом і озером Гасан; 2. Поселення запорожців у Добруджі між Дунаєм і річкою Ташаул. Тут вони проживали перемішано з іншими — молдаванами, греками, болгарями, сербами та росіянами (некрасівцями, липованами), запорожці підлягали Кошу, але знаходилась в турецькому володінні¹⁸³. Це опосередковано підтверджують і біографії народжених на цій території козаків¹⁸⁴.

¹⁸¹ Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775– 1828 рр. – С. 85– 97.

¹⁸² Там само; Рябінін-Скляревський О. Кінець Задунайської Січі. – С. 325.

¹⁸³ Рябінін-Скляревський О. Кінець Задунайської Січі. – С. 321.

¹⁸⁴ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 190. – Стр. 13 за 1824 р – Арк. 6– 9 зв., 124, 250– 250 зв., 341 зв.; Оп. 214, Стр. 15 за 1817 р.; ДАКК. – Ф. 250. – Оп. 2. – Стр. 151, 167.

В Січ приймали будь-яку людину, незважаючи на колишні провини, соціальний стан, релігію. Проте, щодо останньої були певні обмеження. Турецький уряд забороняв приймати лише турків, татар та мусульман взагалі. Національний склад Січі був дуже строкатим: українці, росіяни, болгари, молдавани, волохи, греки, серби та ін. Більшість складала українці та росіяни.

Січ зберігала особливості Запорозької Січі в управлінні, військовому та соціальному побуті. Всю адміністративну, судову, військову владу і деякі господарські обов'язки виконувала старшина. Вона, як і в Запорозькій і Наддніпрянській Січі була виборною. Своєрідні вибори та перевибори отаманів дивували керівників Османської імперії, які приглядалися до кожного нового обраного керманіча: за провину “буває повалять (отамана) ...та бичів 200 й дадуть... А після покликають козаків, отаманів, та іншого виберуть... султан питає пашу “Як-же вони сміють? Я каже, нагороду тому Кошовому дав, а вони його скинули!?” А паша каже: “що-ж, у їх вже закон, адать такий: кого схочуть, того й вибирають!”¹⁸⁵.

До старшини входили кошовий отаман, писар, осавул, товмач (перекладач). За турецьким регламентом кошовий отаман мав звання двобунчужного. Цікаво, що в одному із документів зустрічається назва звання кошового отамана, що не вживається у вітчизняній літературі “двутульний паша”¹⁸⁶ (див. ілюстрації). “Двутульний”, “тульний” — є трансформованим слов'янським еквівалентом турецької назви бунчука, як символа влади — Туг. Писар і осавул допомагали кошовому в управлінні. З турецькими чиновниками кошовий мав вести переговори лише через драгомана (перекладача). Кошовий розмовляв виключно українською мовою, навіть, якщо б і знав турецьку. При кошовій старшині знаходився турецький спеціальний “повірений у справах” або драгоман для повідомлення про рішення турецького уряду, нагляду за політичною ситуацією в Січі та збору податків (харачу), якщо задунайці займались господарством за межами козацької території. Кошовий отаман був під наглядом у сілістринського або тутьчинського пашів, останній навіть одержав звання козак-баші. Січ нараховувала близько 40 куренів, з яких 38 носили такі ж самі назви як і в Новій Січі. Хоча останнє не є доведеним фактом і визначається на зразок Усть-Ду-

¹⁸⁵ Кондратович Ф. Задунайская Сечь. – С. 80.

¹⁸⁶ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – Спр. 11 за 1816. – Арк. 150.

найського Буджацького війська¹⁸⁷. Курінна старшина складалася з курінного отамана, значкового товариша або хорунжого й обиралась на курінних радах. Кожен курінь мав свій прапор-значок (див. вище). Постійних військових старшин, полковників та інших, як в Новій Січі, в задунайців не було. Якщо була необхідність в поході або відрядженні, хтось із курінних отаманів обирався полковником, одержував наказ від кошового і пернач, як ознаку влади. Після виконання доручення він складав свої повноваження і знов ставав курінним.

Клейноди складали бунчук, пернач, топуз (вид кинджала), печатка. Драгоман та писар вели листування, видавали білети козакам для виїзду на промисли. За деякими даними в останні роки Січі драгоманом був тульчинський аян Гусейн-Ефенді, який лише зачитував фірмани і ставив запорожцям візи на білетах, з чого мав прибуток¹⁸⁸.

Турецький уряд надавав задунайцям так звані “кормові гроші”, що складалися з платні та продовольства. Так, за різними даними курінь одержував 1200–1400 ок (ока — 1291 кг) провіанту та 200–300 левів, кошовий три тисячі левів, куренні отамани 400 левів на рік (1 лев — 40 пара, ймовірно, в даному випадку лев, є назвою срібної турецької монети куруш/гуруш (грош), тому, що на одному з її різновидів — еседі (esedi gurus), на аверсі зображався лев, відомий ще як “левські гуруш”, що дорівнював датському срібному талеру; 1 куруш/гуруш — 40 пара; 1 пара — 3–4 акче¹⁸⁹). Крім того Січ одержувала сочевицу, оцет і дерев'яне масло, порох і свинець. Якщо розраховувати, що в той час 100 ок пшеничного борошна коштувало 7 левів, 4 ок кукурудзяного борошна — 3 пара, два воли з возом — 70 левів, корова — 30–35 левів, то задунайці мали достатньо скромні гроші. Під час походів, гроші та провіант видавались окремо на кожного козака. За даними самих козаків: 6–10 левів на місяць, по три літри на день провіанту з порцією яловичини¹⁹⁰. За даними, що їх віднайдено в османо-турецьких документах під час одного з походів у 1803 р. задунайці мали отримувати

¹⁸⁷ А. С. Сведения о задунайских запорожцах в 1826 г. // Невичерпні джерела пам'яті: зб. наук. статей, матеріалів і републікацій. Т. II: Задунайська Січ. — Одеса, 1998. — С. 263–267; Бачинський А. Січ Задунайська. 1775–1828 рр. — С. 78–82.

¹⁸⁸ Рябінін-Скляревський О. Кінець Задунайської Січі. — С. 327.

¹⁸⁹ Атанасов Х. В. Османската периферия: общество и икономика във Видин и околността през XVIII ст. — София, 2008. — С. 145.

¹⁹⁰ Бачинський А. Січ Задунайська. 1775–1828 рр. — С. 80.

ти: кошовий отаман — 131 куруш, писар і осавул — по 26 курушів, перекладач — 24, полковник — 32,5, пушкар — 17,5, козак — 6¹⁹¹. Крім того, всі землероби і рибалки, що підпорядковувались платили десятину з прибутку на курінь. У 1826 р. козацькому капітану (Yüzbaşı) сплачували на місяць — 100 курушів, хорунжому (прапорщик, sancakdar) і сержанту (Çavuş) — по 50, капралу (сотник, Onbaşı) — 30, священику — 25. Така платня була практично однаковою з подібними підрозділами турків або татар¹⁹².

Незначні порушення січового порядку і козацьких звичаїв розглядалися в куренях отаманами, в районах — зібраннях громади. В більш серйозних справах рішення виносилося на розгляд кошового отамана, зібрання отаманів або навіть усього січового товариства. Звичайним покаранням був штраф — “джереме” і покарання бичами — важкими кизилковими палицями. Ними карали за крадіжки або незаконне ходіння на здобич. За великі крадіжки, тяжкі кримінальні злочини, вбивства загрожувала смертна кара, інколи за такі провини відправляли до суду в Браїлу або Галац.

Російська імперія продовжувала позбавлятися Дунавецької Січі. Через це продовжувала вимагати від Оттоманської Порти переселити задунайців подалі від кордонів, або надавала пільги, оголошувала амністією тим задунайцям, які перейдуть на російській бік. Цим, як і раніше, вона провокувала поділ козаків на дві течії — проросійську та протурецьку.

Одночасно, війна 1812 р. з Францією викликала в російських колах до життя проект відновлення “Вільного Дунайського козацького війська” в Бессарабії, автором якого був штабс-капітан Григорій(?) Шостак¹⁹³. За цим проектом передбачалося зараховувати до його складу колишніх козаків, вихідців з-за Дунаю, вільних іноземних і російських підданих. Війську мали бути передані землі між Дунаєм і Дністром. За організаційними засадами воно будувалося на зразок Чорноморського козацького війська. Внутрішній устрій базувався на козацькому самоврядуванні. Козаки мали на власному споряд-

¹⁹¹ BOA. – Fon adı: C. AS. – Dosya 409. – Gömlek. № 16908. – Sof. 1- 4.

¹⁹² Avigdor L. The Contribution of Zaporozhian Cossacks to Ottoman Military Reform: Documents and Notes // Harvard Ukrainian studies. – 1982. – V. VI, number 3, September. – P. 381- 382.

¹⁹³ Хромов А. Проект Дунайського козацького війська 1812 р. // Чорноморська митина: Записки відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: зб. наук. пр. – Вип. 3. – Оdesa, 2008. – С. 159- 164.

женні нести кордонну службу на Дунаї і вздовж Чорноморського узбережжя.

Цей проєкт був поданий командуючому Дунайською армією адміралу Павлу Чичагову. Він загалом схвалив проєкт, виходячи, перш за все, з військових потреб. Однак проти відновлення в краї козацтва рішуче виступила місцева адміністрація на чолі з бессарабським цивільним губернатором Скарлатом Стурзою. Після чого він категорично відхилив проєкт, посиляючись на досвід утворення Усть-Дунайського війська, що призвело до активізації селянського руху¹⁹⁴.

Втім, зацікавлений у швидкому заселенні новоприєданого району межиріччя Дністра та Дунаю, уряд офіційно дозволив козакам селитися в Придунайських степах. За деякими відомостями в Бессарабії вже проживало понад 1300 усть-дунайських, задунайських і чорноморських козаків. Організацію їх оселення було покладено на колишніх старшин усть-дунайців вищезгаданого полкового осавула Романа Согучевського і значкового товариша Гаврила Вареника, які одержали право збирати козаків з усього краю. Цим заходом урядова адміністрація розраховувала залучити на бік Росії задунайських запорожців. 30 серпня 1814 р. уряд видав маніфест, за яким задунайцям оголошувалася амністія і дозволялося селитися разом з колишніми усть-дунайськими козаками. У липні 1816 р. його дія, по суті, була продовжена. Намагаючись надалі стимулювати вихід задунайців у Росію, їм з 1817 р. надавались права іноземних колоністів¹⁹⁵.

Всі ці заходи істотно вплинули на задунайських запорожців. Тим більше, що уряд досить активно використовував для цього усть-дунайську старшину. Протягом 1815–1817 рр. із-за Дунаю в Бессарабію вийшли декілька груп запорожців. В тому числі 70 козаків на чолі з курінним отаманом Поповичевського куріня Пилипом Добровольським, за якими незабаром вийшли ще 600 чоловік на чолі з курінним отаманом Пашківського куреня Давидом Новицьким. До речі це був не перший перехід Пилипа Добровольського. Перед цим він вийшов служити в Усть-Дунайському Буджацькому війську, а після війни повернувся в Браїлу, де жив до задунайських козаків. Частина із 670 козаків, які вийшли з Січі, і не бажали увійти до складу Чорноморського війська, одержали землю в Ізмайльському повіті, де разом

¹⁹⁴ Комунальна установа “Ізмайльський архів”. – Ф. 755. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 3-16.

¹⁹⁵ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – Спр. 15 за 1817 р. – Арк. 76-77 зв., 80, 173-178.

з усть-дунайцями в 1818 р. оселилися в селі Дракуля (тепер Трудове Кілійського району Одеської області). Незабаром тут нараховувалось вже 45 козацьких родин¹⁹⁶.

У 1820 р. інша група усть-дунайських козаків і задунайських запорожців, незважаючи на опір земській поліції, оселилась в Аккерманському повіті, заснувавши село Акмангіт. Серед тих, хто оселився були вже згадані колишні задунайські старшини — полковий осавул Роман Согутчевський (Согутовський, Сугутовський, Сугутчевський, Стогучевский; бл. 1732–1738 р. н., з чорноморських козаків), який переїхав з Аккермана разом із двоюрідним братом Іустином Чихівським і своєю родиною — дружиною, одруженими синами, онуками, значковий товариш Гаврило Вареник разом з 6-ма дітьми та ін.

Новопоселенці сіл Дракуля й Акмангіт уперто відмовлялися від сплати податків і виконання повинностей, рішуче домагаючись відновлення в Південній Бессарабії козацького війська. За їх проєктом його територія мала охоплювати землі між Дунаєм та Дністром. Кіш та Січ розташовувались в селі Акмангіт. Козаки вимагали виключних прав на землекористування і рибальство, утворення власних органів самоврядування. За ці пільги військо мало нести на власному кошті прикордонну службу на Дунаї і Чорноморському узбережжі на зразок Уральського та Чорноморського козацьких військ. Підставою для створення війська, за їх відомостями, мав бути перехід до Росії 1200 задунайських запорожців і 200 колишніх усть-дунайських козаків. Саме через те, що акмангітці протягом 20-х років ХІХ ст. наполегливо домагалися відновлення козацького війська, село стало тим центром у Бессарабії, куди продовжували виходити задунайські запорожці. В тогочасних документах вони одержали назву акмангітських або мангітських козаків, яка так і увійшла в історичну літературу.

Місцева влада не вважала можливим створити з козаків, які оселилися в Дунайських степах, окремого війська, окрім усього іншого ще й тому, що вони “не благонадійні для кордонної варти”, тому що “єдиноземці їх перебувають у турецьких володіннях біля самого кордону”¹⁹⁷.

Царська адміністрація, розраховуючи подолати опір козацтва, поділила його на дві категорії. За наказом намісника Бессарабії ге-

¹⁹⁶ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – Спр. 15 за 1817 р. – Арк. 4, 30–31, 47–47 зв., 92, 199–199 зв., 206 зв.

¹⁹⁷ РДВІА. – Ф. 395. – Оп. 135. – Спр. 133. – Арк. 70.

нерала Івана Інзова усть-дунайці зараховувались до державних селян з підпорядкуванням їх земській владі і відбуванням відповідних повинностей. Щодо задунайських запорожців, то сподіваючись привернути їх на свій бік, привабити тих, які залишалися за Дунаєм, уряд підтвердив їм права іноземних колоністів, але з обов'язковим переселенням у колоністські округи. У зв'язку з цим у 1822 р. частина задунайців оселилася в Ізмаїльській колоністській окрузі в селі Ново-Покровка.

Основна частина козаків категорично відмовлялась від переселень до колоній іноземних поселенців. Вони вимагали або створення козацького війська, або переселення на Кубань. У листі до Олексія Аракчєєва від 1822 р. вони писали: “Ми не іноземні поселенці, не бажаємо цим правом користуватися. Ми природні руські і бажаємо, як і наші предки, нести військову службу на воді і на суші під ім'ям Усть-Дунайського Буджацького війська”¹⁹⁸.

Розглядаючи ці вимоги міністр внутрішніх справ Василь Ланський досить чітко зрозумів, що козаки “виключаючи себе з колоніального відомства намагаються зберегти у своєму внутрішньому правлінні певну незалежність, властиву їм з попередніх способів життя”. В усіх вимогах козакам було рішуче відмовлено і вони підпорядковувались Комісії казенного поселення в Бессарабії.

У середині 20-х рр. XIX ст. ставлення царської адміністрації до козаків у Бессарабії помітно змінюється. Із Задунайської Січі в 1824 р. почався масовий вихід козаків у російські межі, що було викликане спробами Османської імперії використати задунайців для придушення національно-визвольного руху в Греції. Відіграла свою роль й агітація усть-дунайців, зокрема значкового товариша Ксавелія Чернявського. Переважна більшість вихідців селилася в Бессарабії разом з усть-дунайськими козаками, відмовляючись від підпорядкування відомству іноземних колоній.

Це створило в прикордонні певну напругу. Прагнучи стимулювати подальший вихід задунайців і враховуючи підготовку до війни з Портою, уряд у лютому 1827 р. дозволив задунайським запорожцям селитися разом з усть-дунайцями. Задунайці звільнялися на 10 років від податків, військового постю та інших повинностей, переселення до колоній іноземних поселень було не обов'язковим, їм надава-

¹⁹⁸ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – Спр. 15 за 1817 р. – Арк. 179- 240; Бачинська О. А. Дунайське козацьке військо. 1828- 1868 рр. (До 170-річчя заснування). – Одеса: Аст-ропринт, 1998. – С. 12- 13.

лось 30 дес. землі на родину. Усть-дунайці звільнялись на три роки від сплати податків і на 10 років від військового постою.

Перехід запорожців тривав до початку російсько-турецької війни 1828–1829 рр. У зв'язку зі збільшенням населення в Акмангіті, частина задунайських запорожців і усть-дунайців перейшла на нове місце в Аккерманському повіті, де в 1827 р. заснувала село Старокозаче.

В той самий час, зауважимо, що не лише агітація проросійськи налаштованої старшини, пільги та інше призводила до переходу задунайських запорожців. Викликала їх незадоволення й ситуація в якій вони опинились в Османській імперії, зокрема військова повинність, що стала досить обтяжливою. Задунайці зобов'язані були брати участь у походах турецьких військ, у тому числі каральних експедиціях проти болгар, греків і сербів, які боролись за свою незалежність. В цей час документи називають кошовими отаманами значну кількість кошових отаманів. Серед них Михайла Губу, Семена Мороза, Василя Незамаївського, Йосипа Гладкого. Про Михайла Губу відомо, що він походив зі “старих запорожців”, був отаманом Крилівського куреня, декілька разів обирався кошовим і наказним отаманом. В наявній літературі зустрічаються згадки про його отаманство лише у 1826 р.¹⁹⁹. Однак відомий і його підпис як кошового отамана на білеті козака Онофрія Усатого у 1816 р.²⁰⁰ (див. ілюстрації до другого розділу).

Він перейшов до Росії у 1828 р. і був при Йосипу Гладкому наказним отаманом. В зв'язку з його перебуванням на цій посаді Йосип Гладкий, переповів цікавий “випадок-анекдот-легенду” про те, що наказ про назву полку козаків, які перейшли з ним до Росії, — Дунайським і надання їм прапору отримав від намісника Бессарабії Івана Інзова Михайло Губа. Останній “людина неписьменна, не зрозумів російських порядків і важного значення офіційного папірця, він не лише не оголосив наказ козакам, але й сам не прочитав, заховав у кишеню штанів та й... знайшов через три роки” через це лише у березні 1831 р. передав Йосипу Гладкому²⁰¹.

Протягом 1817–1818 рр. запорожці разом з кошовим отаманом Семеном Морозом працювали на будівництві шлюзів та земляних роботах в Константинополі. Семен Мороз походив з Київщини, дужий

¹⁹⁹ Рябінін-Скляревський О. Кінець Задунайської Січі. – С. 329.

²⁰⁰ ДАОО. – Оп. 1 – Оп. 214. – Стр. 15 за 1816 р. – Арк. 150.

²⁰¹ Рябінін-Скляревський О. Кінець Задунайської Січі. – С. 330.

чоловік і мудра людина, після Константинополя побував на Святій Горі Афон і став архімандритом в одному з грецьких монастирів. Згодом знов повернувся на Січ, де був вдруге обраний кошовим отаманом близько 1824 р.

Вже на початку 1821 р. загони грецьких патріотів на чолі з Олександром Іпсіланті мали бої з турецькими військами в Подунав'ї та Дунайських князівствах, в тому числі там, де знаходились задунайські козаки, а саме — в турецькій армії сераскера Озим-паші, близько двох тисяч в Яссах, на чолі з наказним отаманом Никифором Білогою перебували у Волощині²⁰². Протягом 1824—1826 рр. більше тисячі козаків були дислоковані в район Морєї (п-ів Пелопонес), 40 козацьких чайок брали участь у боях під Міссолунгіою (м. Месолонгіон в Західній Греції; друга осада турецькою армією Ібрагіма-паші тривала протягом травня 1825 р. — квітня 1826 р.). Саме тут загинув і кошовий отаман Семен Мороз, а греки захопили групу запорожців і ув'язнили їх на декілька років у монастирі. Повернулись вони лише завдяки заступництву афонського архімандрита Філарета, який до цього побував на Січі і закликав козаків не воювати проти греків²⁰³.

Як правило в регулярних частинах Османської армії служили лише мусульмани, не мусульманські піддані імперії (греки, серби, албанці та ін.) виконували допоміжну військову службу. В зв'язку з реформуванням армії на початку XIX ст. першими на службу в регулярні частини залучили на добровільній основі козацьке населення Добруджі — запорожців і некрасівців. Зокрема, вже з осені-зими 1826 р. козацькі частини входили до регулярного кавалерійського регіменту, що забезпечував порядок у провінції Сілістра. Регімент складався з трьох дивізіонів (частин) — турецького, татарського й запорозько-козацького. Формування регіменту було покладено на сілістрійського намісника Ахмет-пашу, він мав діяти за спеціально розробленим для даного з'єднання положенням від 16 листопада 1826 р.²⁰⁴ (хоча перед цим для більшості провінційних залог і військових частин Османської імперії типовими вважались штати фортеці Відін²⁰⁵). Підрозділи формувались з округів Бабадаг, Ма-

²⁰² Рябінін-Склярєвський О. Кінець Задунайської Січі. – С. 307.

²⁰³ Кондратович Ф. Задунайская Сечь. – С. 54– 55.

²⁰⁴ Avigdor L. The Contribution of Zaporozhian Cossacks to Ottoman Military Reform: Documents and Notes//Harvard Ukrainian studies. – 1982. – V. VI, number 3, September. – P. 392– 407.

²⁰⁵ Атанасов Х. В. Османската периферия: общество и икономика във Видин и околността през XVIII ст. – София, 2008. – С. 241– 244, 251.

чин і Сілістра, змінювалися кожні чотири місяця. На 1323 офіцерів і рядових кавалеристів — 329 складала запорозько-козацькі. Запорозько-козацьку частину обов'язково мав очолювати мусульманин, першим отримав звання керівника (Kazak Başı) цієї частини Алі Коч Ага. Крім нього в частині було 3 капітани (Yüzbaşı), 6 лейтенантів (Yüzbaşı Mülâzimi), 3 прапорщик (sancakdar), 6 сержантів (Çavuş), 30 капралів (сотників, Onbaşı) і 270 кавалеристів, священник, 3 постачальників, 6 трубачів²⁰⁶.

Всім офіцерам і рядовим кавалеристам надавалась майже однакова платня (козаки отримували впововину менше провіанту ніж їхні колеги по регіменту) та уніформа. Капітан запорозько-козацької частини носив “трансильванський “kalpak” з білої овчини” зі шликом, а всі інші з “чорної овчини”, куртки блакитного кольору, плащ (gömlek), дощовик з капюшоном, чоботи. Озброєння капітана складав штик і шамшур (şimşir), а рядових кавалеристів ще й кавалерійський пістоль²⁰⁷.

В квітні 1827 р. козаки з прибережних дунайських судово-адміністративних округів — каза Бабадаг і Мачин продовжували чотири місяці забезпечувати та охороняти порядок у Сілістрі²⁰⁸. Всього ж за підрахунками Олександра Рябініна-Скляревського за сім років до турецької армії було залучено 7–10 тисяч козаків²⁰⁹.

Однак не всі козаки брали участь у військових походах, багато хто займався землеробством, промислами та заробітками в Пониззі Дунаю. Робота на рибальських заводах була досить виснажливою і свідчить про наявність на Січі зовсім незаможних козаків — “голоколінчиків” і “безштаньків”: “У більшій частині особливо прості кармашники, матульняки, різальники та інші — трохи не зовсім гола сіромашня, а деколи й зовсім гола, така гола, що на іншому таки справді нічогосінько нема, окрім хіба шмаття старої сітки-матули, що обернута навкруги тіла нижче пояса; сіромашня без ніякого притулку окрім рибальського куреня на заводі та шинку в місті, як рибальство скінчиться”²¹⁰.

²⁰⁶ Avigdor L. The Contribution of Zaporozhian Cossacks to Ottoman Military Reform: Documents and Notes//Harvard Ukrainian studies. – 1982. – V. VI, number 3, September. – P. 382.

²⁰⁷ Там само. – P. 407.

²⁰⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri. – Fon adı: C.AS. – Dosya № 409. – Gömlek № 16908. – Sof. 4.

²⁰⁹ Рябінін-Скляревський О. Кінець Задунайської Січі. – С. 321.

²¹⁰ Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775– 1828 pp. – С. 93.

Майнове розшарування задунайського населення сприяло соціальній диференціації козацького товариства та мирного населення. Саме тому на початку 20-х років XIX ст. на Січі чітко простежуються дві непримиренні групи задунайців, інтереси яких розходяться, як в економічному, так і в політичному плані. З одного боку, це заможна верхівка козацтва та райї — “дуки”, “срібляники”, з іншого — старі козаки-бурлаки та сірома — “голоколінчики”, “безштаньки”. Перші мріяли повернутися на батьківщину та скористатися правами і привілеями, які були обіцяні російським урядом, а голота та старе козацтво бажали залишитися за Дунаєм, бо не вірили обіцянкам російських чиновників і боялися втратити єдине, що мали, — волю. Зауважимо, що за період свого існування Дунавецька Січ поповнювалась, здебільшого, за рахунок утікачів з України та Росії: колишніх козаків, кріпаків, дезертирів російської армії та інших. Поступово козацький елемент, який дотримувався запорозьких традицій, зменшувався, а це призводило до відповідних змін і суперечок у середині Січі і до трансформації самої мети та завдань існування козацтва²¹¹.

Протягом 20-х років XIX ст. через кризу в середині Османської імперії і складну міжнародну ситуацію, султанський уряд планував перенести Задунайську Січ подалі від кордонів, навіть, в далеку Анатолію. Це також вплинуло на настрої задунайців через невизначеність свого становища.

Одночасно Російська імперія готувалась до нової війни з Портою і вже з 1821 р. в Головному Штабі відпрацьовувались проекти і маршрути руху російської армії на Дунай і Балкани, у 1826 р. ці плани стрімко активізувались через підвищену увагу європейської спільноти до грецького питання. Однією з проблем, що очікувала російських військових керівників, була незначна кількість флотилії, яку вони могли надіслати на Дунайський театр війни, неспроможність її маневру в дунайських гирлах, відсутність необхідних знань про заплави, протоки та ереки, тобто місцевість, де планувалось воювати. В той самий час такі знання, а також легкі чайки і дуби мали задунайські запорожці, і, як вважають дослідники, при вмілому використанні їх в складі турецької армії можна було б взагалі заблокувати дії російської армії²¹². Саме це підтверджує листування начальника Головного шта-

²¹¹ Маленко Л. М. Азовське козацьке військо. 1828– 1865 рр. // Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII– XIX ст. – Одеса: Друк, 2000. – С. 139.

²¹² Кухарук О. Задунайські козаки в планах російського командування в війну 1828– 1829 рр. // Чорноморська минувшина: Записки відділу історії козацтва на півдні

бу російських військ Івана Дібіча з новоросійським генерал-губернатором Михайлом Воронцовим у 1826 р. Так, Іван Дібіч зазначав, що задунайські запорожці “можуть нанести в тилу армії значну шкоду у випадку руху її до Варни та Шумли”, надалі він просив надати відомості про задунайців та пропозиції щодо заходів “на випадок війни з Турками, які можливо було б здійснити для винищення або переселення їх в межі Російської імперії або затримки в своїх будинках”. На цей запит Михайло Воронцов відповів: “Ми маємо в Бессарабії та в Одесі таких людей, які користуються значним впливом на турецьких запорожців і через них уряд намагається тепер все більше і більше повернути їх в Росію... Згадані люди стануть нам в нагоді і на випадок війни вони зможуть привернути на наш бік турецьких запорожців, які надзвичайно для нас будуть корисні зі своїми дрібними човнами... Запорожці вміло ведуть свої човни, і на Дунаї не може бути краще дрібно-флотилії ніж з їх човнів”²¹³.

Отже обидві держави — Росія та Османська імперія напередодні нової війни намагалися різними засобами (мирними і немирними) підпорядкувати собі козаків. Османський уряд збільшив платню козакам і посилив за ними нагляд. Російський уряд посилив заходи щодо ліквідації задунайського козацтва. Через військового губернатора Бабадагської області генерала Сергія Тучкова розпочались таємні переговори з кошовим отаманом Василем Незамаївським і далі з новим кошовим Йосипом Гладким про можливість переходу задунайців. Одна частина козаків прийняла пропозицію про перехід на російський бік. Більшість була впевнена в тому, що під час війни Росія захопить землі Січі, тому потрібно переходити на інше місце.

Слід зауважити, що кошові отамани цілком розуміли всю складність ситуації та її наслідки, в якій опинилось населення Задунайської Січі. Вже кошовий отаман Семен Мороз зауважив, що коли “кошовий тікатиме турки знищать усіх запорожців, де тільки хто є”, саме так пояснив своє ставлення до переходу Коша на бік Росії і кошовий отаман Василь Незамаївський (1826–1827; Василь Головатий був курінним Незамаївського куреня, звідки, можливо, його прізвисько): “Тікати?.. Як його тікати! Багато народу запропастимо — турчин повирізує!.. Ні, нехай хто заводив, той і виводить, а я не буду

України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: зб. наук. пр. – Вип. 4. – Одеса, 2009. – С. 71–75.

²¹³ ДАОО. – Ф. 1. – ф. 218. – Спр. 17 за 1826 р. – Арк. 115.

виводити!²¹⁴. Зважився на це лише кошовий отаман Йосип Гладкий. Ставлення до цієї людини серед сучасників і оцінка серед науковців неоднозначна: від негативної — авантюриста і пройдисвіта, до легендарної — мудрої й визначної для козацтва. Він не був представником тих “старих” запорожців, які дотримувались традицій січового життя. При його обранні на посаду кошового значну роль відіграли козаки з райї, тобто козацько-селянське населення, яке записалось до задунайців протягом перших десятиліть ХІХ століття, здебільшого, це вже одружені козаки, які не мали запорозьких звичаїв. Йосип Гладкий, на прізвисько Бондар, народився у 1789 р. в родині сільського старости з Полтавщини, який зміг за сина на службу найняти козака. Блукаючи по заробітках у Південній Україні, познайомився з задунайцями, які повернулись до Росії, але в Ізмаїлі перейшов за Дунай. Видав себе за одинака (хоча був вже одружений і мав чотирьох дітей), записався до турецьких запорожців, брав з ними участь у поході під Міссолунгу, мав нагороди від турецького уряду і згодом був обраний курінним отаманом Платнірівського куреня²¹⁵. У жовтні 1827 р. його обрали кошовим отаманом. Свої плани, щодо переходу на російський бік, Йосип Гладкий тримав у таємниці, адже як і раніше, так і тепер, за подібні наміри на Січі карали на смерть.

На початку нової російсько-турецької війни 1828–1829 рр. султанський уряд оголосив мобілізацію козаків і вимагав їх передислокації до Сілістри. Частина задунайців (близько двох тисяч) на чолі з кошовим отаманом пішла до Сілістри. Здебільшого це були козаки, які дотримувались протурецьких настроїв. Після того Йосип Гладкий повернувся на Січ і в травні 1828 р. перевів іншу частину козаків через Дунай до російської армії.

Вони принесли з собою військову канцелярію, похідну церкву, скарбницю, прапори, бунчуки, булаву. Це дало можливість говорити про повернення в межі російської держави не окремого підрозділу на чолі з Йосипом Гладким, а всього козацького Коша. Подія, що сталася, поклала край небезпечній в усіх відношеннях для імперії Дунавецької Січі і водночас наразила на смертельну небезпеку українське населення, що залишилося в Подунав'ї. Частина

²¹⁴ Невичерпні джерела пам'яті: зб. наук. статей, матеріалів і републікацій. Т. II: Задунайська Січ. – Одеса, 1998. – С. 60, 308;

²¹⁵ Маленко Л. М. Йосип Гладкий: людина і діяч // Південна Україна ХVІІІ–ХІХ ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: РА “Тандем”, 1999. – Вип. 4(5). – С. 240–251.

населення Задунайської Січі була вирізана турками після, а частина, яка врятувалась, оселилася в різних містах і селищах Добруджі, навіть, служила у залагах турецьких фортець²¹⁶. Саме козацьку Січ султанський уряд категорично заборонив відновлювати. Козаків в Сілістрі турецька влада роззброїла і відправила у в'язницю спочатку до Адріанополя, а потім до Константинополя, згодом звільнила і вони повернулися в Дунайську дельту на землі колишньої Січі. Ще протягом всього XIX ст. спостерігаємо перехід в Добруджу з Росії до колишніх задунайців розчарованих своїм становищем їхніх товаришів по колишньому козакуванню, а також до них приєднувались селяни та інші незадоволені своїм становищем категорії населення. Отже, Дунайське Пониззя залишалось привабливою землею і для наступних поколінь.

Таким чином, після зруйнування Запорозької Січі 1775 р. степи межиріччя Дністра і Дунаю дали можливість запорожцям заснувати Дунавецьку Січ, в якій відновити господарські і державотворчі традиції; відіграти одне з провідних місць у процесі колонізації і залучення українського елемента на ці території в останній чверті XVIII — на початку XIX ст. Одночасно, запорожці продовжували бути тією політичною силою на яку мали зважати, як Османська, так і Російська імперії. Політика останньої по відношенню до задунайського козацтва мала стратегічну мету — припинити перебування запорожців на території Османської імперії. Різноманітні заходи, що використовувались для її вирішення (“приватні запрошення”, оголошення амністій, надання пільг і привілеїв, тим хто погоджувався повернутися, створення штучних козацьких формувань, які лише зовнішньо нагадували Запорозьке Військо) можна визнати мало ефективними. Проте головними причинами переходу задунайського населення в межі Російської імперії були причини соціально-економічного характеру, які визначили кризу Дунавецької Січі, що проявилася в еволюції козацьких традицій та звичаїв. Тому реально вплинути на ліквідацію Задунайської Січі і перехід козаків в російські межі змогли лише через 50 років після зруйнування Січі Запорозької, внаслідок соціально-економічних змін в самій Дунавецькій Січі і зміни відношення самих задунайців до політики Росії.

²¹⁶ Маленко Л. М. Йосип Гладкий: людина і діяч // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: РА “Тандем”, 1999. – Вип. 4(5). – С. 249–250.

Проведення історико-етнографічних експедицій²¹⁷ на території колишньої Задунайської Січі та наукових конференцій, присвячених її історії протягом 1990-х — 2008 р. довели, що українське населення цього регіону пам'ятає про колишніх задунайців, багато в чому зберігає у побуті їхні обряди та звичаї, фольклор, історичні та етнографічні пам'ятки тієї козацької епохи.

²¹⁷ Кушнір В. Г. Українці за Дунаєм. – Одеса, 2002. – 148 с.

Розділ третій “ШАХ І... НІЧІЯ”

XIX ст. визначається значними змінами у становищі українського козацтва. По-перше, вони обумовлені перетвореннями в структурі власне козацького середовища, а саме: природним зменшенням представників-носіїв старих козацьких традицій і поповненням козацької верстви — представниками інших соціальних груп — селян, солдат, іноземних поселенців.

Останні, хоча і продовжували підтримували “імідж козацького середовища”, але при першій нагоді могли поступитися ним. Стає неактуальним безпосередній захист українських територій від нападів таких супротивників козацтва, як татари та турки. Зазначене призводило до зміни стратегічної мети та завдань існування козацтва, трансформації культурно-побутових традицій при збереженні традиційного стереотипу наявної необхідності “козацької волі” хоча б в рамках дозволених державою прав та привілеїв. Крім того, передача козацьких звичаїв залишалася тепер лише в усній традиції і не могла бути підкріпленою безпосереднім досвідом “козакування”, що впливало на свідомість та виховання дітей козацького походження.

По-друге, сталися зміни у відношенні Російської держави до козацького населення. Ліквідація Задунайської Січі завершила перебування компактно розміщених груп козаків за межами Росії, знявши одну з головних проблем уряду останньої чверті XVIII — початку XIX ст. Тепер стратегічним завданням його стало поступове вписування козацького населення у соціальну структуру імперії, залишаючи ілюзорне поняття вольності, козацького устрою

і традицій, контролюючи козацький “войовничий дух”, який при нагоді можна було б використати в чергових військових операціях. Питання заселення та економічного освоєння територій в південноукраїнських землях для держави відходили на другий план, і на першій виходять потреби нової організації військової справи та утримання армії.

Протягом 30–50-х рр. XIX ст. внаслідок різноманітних реформувань та уніфікації військових структур Російської імперії організаційні засади існування українського козацтва можна визначити двома основними:

1. Станово-господарські утворення, що оселялись на конкретно визначеній території, яка перебувала у колективній власності, і за рахунок неї забезпечувалось спорядження на військову службу власним коштом козацького населення.

2. Значна за чисельністю станова група населення, яка зберегла особисту свободу і право землевласності.

Перша форма представлена іррегулярними військами, уніфікованими на зразок Війська Донського, і характерна вона для чорноморців Кубані, південноукраїнського козацтва, друга — для козацтва лівобережного.

У світлі вищезазначеного можна, на нашу думку, визначити наступні етапи (за якими йде виклад матеріалу в розділі):

Перший етап — 1830–1850-ті рр. XIX ст. — характеризуються уніфікацією козацьких військ через “Положення”, лівобережного козацтва через ліквідацію особливостей регіонального управління та і збереження деяких привілеїв.

Другий етап — 1860-ті — початок XX ст. — спостерігаємо ліквідацію останніх козацьких іррегулярних формувань на півдні України, поступове злиття козацтва з іншими верствами суспільства, часткове збереження козацького світогляду та звичаїв на території Наддніпрянської України і за межами сучасних українських територій у вигляді Кубанського козацького війська.

Крім вище зазначених форм на території українських земель у XIX ст. через різні обставини та причини перетворились на регулярні частини або ліквідовувались ті іррегулярні так звані “інородницькі” формування, що перебували на становищі козацьких (про їхнє створення йшлося у першому розділі).

Пам’ять про козацьке походження зберігала також чимала група населення, яка перебувала в різних суспільних станах: дворян,

військових поселенців, міщан, поміщицьких і державних селян та ін.

Отже, розглянемо в загальних рисах як саме виглядало життя козацької верстви різних регіонів України у ХІХ ст.

Осколки колишньої слави

Кінець 20-х — 30-ті роки ХІХ ст. визначались складною міжнародною ситуацією для Російської імперії. Першочерговим завданням уряду стало збереження існуючої системи, яка не виключала контролюваних реформ¹. В зв'язку з чим продовжувалася співпраця з місцевою елітою через надання їй пільг і привілеїв, а вона в свою чергу вміло захищала стабільність свого нового становища в конкретному регіоні й разом з тим імперії в цілому. Разом з тим уряд розпочав низку реформ, у тому числі у воєнній сфері. Безпосередньо все зазначене вплинуло й на становище козацького населення Південної та Лівобережної України.

Кінець 20-х років ХІХ ст. ознаменувався для колишніх запорожців створенням двох козацької військ. Сталося це під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. У травні 1828 р. стався перехід частини задунайських козаків Дунавецької Січі на чолі з отаманом Йосипом Гладким на бік російської армії (див. розділ другий). З них сформували Окреме Запорозьке військо. Воно відрізнялося від усіх інших військових формувань Російської імперії тим, що зберігало традиційний поділ на курені та право внутрішнього самоуправління. Бойовою одиницею новоствореного козацького формування став п'ятитисячний піший Дунайський полк, прикомандирований до Дунайської флотилії. Неслужиле задунайське населення Окремого Запорозького війська після карантинного терміну було передане у відомство Головного попечителя колоністів Південного краю генерал-лейтенанта Івана Інзова і перебувало спочатку в Добруджі, а згодом було переведене на тимчасові військові квартири у Таврійську та Катеринославську губернії. На 1830 р. Окреме Запорозьке військо — Дунайський козацький полк і неслужиле задунайське населення нараховувало 2306 осіб обох статей².

¹ Капелер А. Росія як поліетнічна імперія. — Львів, 2005. — С. 193, 196.

² Тут і далі детал. про історію Дунайського козацького полку і Азовського козацького війська див.: Маленко Л. М. Азовське козацьке військо. (1828- 1865 рр.). — Запоріжжя, 2000. — 513 с.

Протягом п'яти років Окреме Запорозьке військо залишалося без конкретного місця поселення, чітко визначених військових функцій та статусу. Тривалий пошук місцевості для поселення задунайців увінчався успіхом лише у 1831 р. Їм було запропоновано оселитися на Бердянській пустоші, що в Олександрівському повіті Катеринославської губернії. Саме сюди на початку 1832 р. було переведене Окреме Запорозьке військо і згідно з “Положенням про оселення запорозьких козаків у Новоросійському краї” реорганізоване за зразком інших іррегулярних козацьких формувань Російської імперії. З оселенням на узбережжі Азовського моря воно отримало назву — Азовське.

Майже одночасно з переходом задунайців Йосипа Гладкого в липні 1828 р. колишні чорноморські, усть-дунайські та задунайські козаки, які оселились в межиріччі Дністра і Дунаю після російсько-турецької війни 1806–1812 рр., і неодноразово подавали прохання та проекти відновити козацьке військо (про це йшлося в другому розділі), знов подали пропозиції щодо створення з них козацького війська. За допомогою начальника Бабадаської області генерал-майора Сергія Тучкова вони отримали дозвіл на формування двох Дунайських п'ятисотенних полків. Зараховувати до війська можна було лише тих зазначених козаків і волонтерів з греків, сербів, болгар, албанців, молдаван, волохів (служили в добровольчих частинах російської армії), які оселились в краї до початку російсько-турецької війни 1828–1829 рр. Після завершення воєнних дій Дунайські козацькі полки разом з неслужилим населенням в кількості 2912 осіб обох статей розмістили в Аккерманському повіті Південної Бессарабії.

Азовське і Дунайське війська були створені не заплановано Військовим міністерством Російської імперії в структурі іррегулярних формувань, одною із причин цього стала необхідність контролю над “неблагодійним” населенням з боку військового і цивільного відомств. Більшість населення під час формування Азовського і Дунайського військ становили запорозькі, задунайські, чорноморські групи, однак кількість їх в обох військових формуваннях була надто малою, щоб вони могли і надалі існувати як окремі військові з'єднання. Саме тому уряд протягом 1830–1840-х рр. поповнював козацьке населення за рахунок інших категорій. Так, до Азовського війська приєднали петровських міщан, новоспаських державних селян, липовансько-некрасівське населення із Добруджі, колишніх запорозьких козаків з Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній, “малоросійських козаків” із Чернігівської губернії. До Дунайського протягом

1830-х рр. приєднали волонтерів з болгар, сербів, греків, які брали участь у російсько-турецьких війнах кінця XVIII ст. — початку XIX ст. на боці Росії, дітей дворян і обер-офіцерських дітей Бессарабії й Херсонської губернії, селян переселенців Курської губернії, відставних солдатів, коронних циган Бессарабії. Включення останніх до структури козацького війська мало достатньо оригінальне пояснення з боку Військового відомства: цигани “за природою прихильні до коней і найкращі коновали та ковалі”, тому вони будуть добрим поповненням у військо. Розширення військового юрту відбувалось з приєднанням не лише населення, але й їхніх поселень з землею.

За ці роки Азовське військо збільшилося вдвічі і нараховувало у 1849 р. — 8748 осіб обох статей, а Дунайське — збільшилось майже в чотири рази і у 1840 р. становило 8213 осіб обох статей. В подальшому населення збільшувалось переважно за рахунок природного приросту, якому сприяв рівень добробуту, зокрема у азовських козаків. На кінець 1850-х років землі азовців були найзаселенішими у Катеринославській губернії. Незважаючи на зростання населення обидва війська і надалі залишалися найменшими козацькими формуваннями Російської імперії і на момент ліквідації війська азовців нараховувалося 10911 осіб, дунайців — 13151 особа³.

Разом із жителями до військ приєднувались і населені пункти, в яких вони проживали, чим уряд заощаджував державні кошти на створення нових адміністративних центрів. Так, на середину 40-х рр. XIX ст. територія Дунайського війська складалась з 10 станиць і хуторів, загальною площею майже 64 тисячі десятин землі, а для забезпечення необхідними ділянками офіцерів і козаків необхідно було не менш 105 тисяч десятин. Центр управління військом мав розміщуватися в найбільшій ст. Волонтирівка. Однак, через те, що в цій станиці не було необхідних приміщень, Військове правління до 1856 р. знаходилося в Аккермані. Після придбання с. Миколаївка-Новоросійська Правління переїхало до цієї станиці.

Територія Азовського війська складалась з 5 станиць і 60 хуторів з площею понад 74 тисячі десятин, за необхідної кількості понад 97 тисяч. Правління і штаб знаходились в ст. Микольській, а з 1838 р. — в ст. Петрівській. Це було дуже зручно. Тепер військовий центр зна-

³ Тут й далі детал. про Азовське та Дунайське козацькі війська див.: Бачинська О. А. Дунайське козацьке військо. 1828- 1868 рр. (До 170-річчя заснування). – Одеса: Астропринт, 1998. – 232 с.; Маленко Л. М. Азовське козацьке військо. (1828- 1865 рр.). – Запоріжжя, 2000. – 513 с.

ходився всього у 8 км від порту Бердянськ та узбережжя Азовського моря. Тут знаходились головний військовий собор на честь Св. Миколи, двір наказного отамана та військове парафіяльне училище, шпиталь і проживало близько 1900 осіб. Однак найбільшою станицею була Новоспасівська, де проживало близько трьох тисяч осіб, в ній розміщувалась поштова станція, базар та ін.

В адміністративному та військовому плані усі згадані війська повторювали устрій Донського та Чорноморського військ, незначна різниця була пов'язана з меншими масштабами в привілеях і чисельністю. Спочатку організації козацькі війська мали керуватися статутами та положеннями вже існуючих козацьких військ, а згодом їм надавалися окремі “Положення”, що регулювали військове управління, службу й різні сфери життя⁴. Для Азовського війська “Положення” існувало з 1832 р., а для Дунайського вводилось у 1844 р. За установленною в Російській імперії системою управління Азовське та Дунайське формування безпосередньо підпорядковувалося Новоросійському генерал-губернатору, як в цивільних справах, так і у військових, Бузьке військо у військових справах — військовому губернатору, у цивільних — цивільному губернському правлінню. Через генерал-губернатора вони підлягали Військовому міністерству. Питання, які не могли бути вирішені Військовим міністерством, передавалися до Сенату, а його рішення, апробовані імператором, набували сили закону.

Для внутрішнього цивільного та господарського управління у азовців запроваджувалась Військова Канцелярія, а у дунайців — Військове Правління, в яких головували наказні отамани. Військова Канцелярія і Правління вищезазначених військ, як органи внутрішнього управління військом, відали військовими, цивільними та військово-судовими справами. Штати Військової Канцелярії і Військового Правління відрізнялись лише своєю кількістю. До складу мали обов'язково входити: неодмінні особи, асесори, секретарі, канцелярські службовці. Цивільні судові справи розглядалися місцевими повітовими судами на загальних підставах. Для розгляду військових порушень скликалася спеціальна Комісія Військового суду з керівників війська. Канцеляріям підпорядковувались виборні станичні та хуторські правління військ⁵, медичний персонал, штат військових

⁴ ПСЗ РИ. II. – Т. VII. Отд. 1. 1832. – СПб., 1833. – С. 336–338; ПСЗ РИ. – II. – Т. XIX. Отд. 1. 1844. – СПб., 1845. – С. 847–868.

⁵ ПСЗ РИ. I. – Т. XXVIII. 1803. – СПб., 1830. – С. 589–596; Т. XXIX. 1807. – СПб., 1803. – С. 1219.

священиків, шпиталі, парафіяльні школи та училища. Щоб установити контроль над козацькими формуваннями, до військ були направлені офіцери регулярної армії.

Для підтвердження законності своєї влади наказні отамани, Військові Канцелярії, керівництво кожної станиці одержували уніфіковані з іншими козацькими військами печатки (див. ілюстрації). В Дунайському війську була ще й насека (булава). Остання була запозичена “зі старовинних козацьких звичаїв, і тепер вводилася як знак, що зобов’язував людей поважати суд і порядок” — зазначалось в примітках до “Положення про Дунайське козацьке військо”⁶.

Серед отаманів у 1830–1850-х років можна відзначити Азовського війська — генерал-майора Йосипа Гладкого і генерал-майора Костянтина Решитілова, Дунайського війська — генерал-майора Станіслава Василевського і генерал-майора Олександра Шостака.

Йосип Гладкий перебував на посаді отамана з 1832 р. до 1851 р. (до цього був отаманом Дунавецької Січі, його біографія подана у другому розділі). Він був “середнього зросту, дуже кріпенький, широкогрудий, натоптаний; лице йому округле, округла, неначе обточена, голова, вуса вниз по-запорозькі”⁷. Зарекомендував себе як суворий, спокійний та розсудливий отаман, який не забував дбати й про власні матеріальні інтереси. Козацьке населення було вдячно йому за повернення на батьківщину, опікуванням добробуту, розширенням військового земельного юрту, але до кінця життя Йосипа Гладкого, так й не забуло йому те, що після переходу в межі Росії, за Дунаєм було вирізано частину турецьких запорожців та їхніх родин.

Генерал-майори Станіслав Василевський та Олександр Шостак були типовими військовими першої половини ХІХ ст., що зробили непогану кар’єру. Вони не були пов’язані з козацьким минулим, мали достатні статки, майно, землі. Василевський, наприклад, походив з польських православних дворян, як зазначалося в його послужному списку, він був “досить гарних здібностей, дуже моральний та гарний господар”. Обидва отамани брали участь у російсько-турецьких війнах 1806–1812 рр., 1828–1829 рр., війні з Наполеоном і пов’язаних з нею кампаніях 1813–1814 рр. Перш ніж стати наказними отаманами Дунайського війська і Станіслав Василевський, і Олександр Шостак працювали одеськими поліцмейстерами та надовго запам’ятались одеситам своїми “здібностями”: перший — невтомною роботою і

⁶ РДВІА. – Ф. 4л. – Оп. 138. – Спр. 87. – Арк. 280.

⁷ Маленко Л. Азовське козацьке військо. 1828–1865 рр. – С. 65.

вдень, і вночі, — розкриттям кримінальної справи про вбивство архітектора Джовані Фраполі, установленням порядку на ринках, базарах, суспільних місцях. Другий — своєю “гарною, молодецькою фігурою, добротою, сердечною люб’язністю, ввічливим поведженням з публікою”, що чарувало усіх. Однак, дорікали йому одесити й козаки у двох слабкостях: любові до азартної карточної гри та полювання”⁸. Перебуваючи на посаді наказного отаман Дунайського війська Станіслав Василевський (1836–1846) і Олександр Шостак (1847–1854) намагалися всіляко поліпшити життя козаків: звертались до генерал-губернатора з проханням розширити територію війська за рахунок сусідніх територій, рибних ловів, лісів; розбудовую станиць і порядку в них, відкриттям шкіл, шпиталю тощо. Саме за часів їхнього керівництва було сформовано всі основні ланки управління у війську⁹. Члени Військового правління Дунайського війська, як і отамани, не змінювались на своїх посадах по декілька років і не були позбавленні таких вад, як свавілля і знущання над козаками.

Військове керівництво опікувалось усіма сторонами військового життя: виконанням законів, порядків, добробутом та безпекою осіб, майна, побутом, сімейно-шлюбними відносинами, чергами на службу, військовими підрозділами тощо.

Цікаво, що, навіть, при значній військовій регулі до козацьких військ намагались записатися державні і поміщицькі селян. Причини такого прагнення чітко висловив один з таких утікачів. Так, записавшись до Дунайського війська під чужим прізвищем, житель селища Дальник під Одесою Лаврентій Соколовський так пояснив свій вчинок. Він вважав, що “навіки залишиться вільним у козацькому званні і відведуть йому землю з усіма вигодами”. На думку Бессарабської казенної палати “з однієї лише уявної вільності пристати і записатися до козаків” вирішив у серпні 1828 р. селянин Іван Тищенко з села Гасан-Аспага Ізмаїльського повіту. Проте, незабаром вона ж уточнила, що суть цієї “вільності” полягала, перш за все, в переконанні: “як пристав вже до козаків, то використовувати його в громадських повинностях і вимагати казенних податків не мають права”¹⁰.

⁸ Из прошлого Одессы: сб. статей. — С. 65–72, 102, 272–280.

⁹ Бачинська О. Дунайські козаки в Одесі // Одеса-козацька. Наукові нариси. — [2-е вид. змінене та доповнене]. — Одеса: Фенікс, 2008. — С. 151–174.

¹⁰ ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 218. — Спр. 9 за 1828 р. — Арк. 169–170; Спр. 14 за 1828 р. — Арк. 46.

Новий рух серед селянського населення краю за включення до складу Дунайського війська мав місце в 30-ті роки XIX ст. Пов'язане це було зі значним погіршенням становища державних селян. Часті посухи та голод, епідемії холери, падіж худоби призвели до розорення селянського господарства. Накопичувались недоїмки, місцева адміністрація вимагала невідкладного розрахунку з казною. Розпочата в цей час ревізія-перепис породила чутки про посилення податкового гніту. Все це загострило соціальні протиріччя в селі. Намагання “покозачитись” відбивало спроби селян позбавитися від тяжких податків і зборів, сваволі земської влади.

На початку цей рух охопив селища Татарбунарської волості. У вересні 1834 р. серед її жителів поширились чутки, що “нібито на прийняття казенних поселен в козацьке звання надійшов від вищого начальства наказ”. Селяни почали натовпами з'являтися до командирів Дунайських полків з вимогами записати їх до козаків і виключити з податкового реєстру”.

На 1835 р. до цього руху підключилися також селяни багатьох сіл Аккерманського повіту, в тому числі Тудорово, Коркмази, Гура-Роша, Каплани, Молдавка, Карагасани, Ганкишла, Слободзея-Гасени, Раскаци. Значну роль в розвитку цього руху відіграв урядник ст. Старокозачої Баранов, який “роз’їджаючи дністровськими селищами, схилив мешканців до погодження на вступ до Дунайського війська”. Селяни відмовлялись сплачувати податки і відбувати різні повинності. Подолати цей рух до “козацтва” адміністрації вдалося лише в кінці року.

Керівництво Азовського війська також зіткнулось з утікачами відразу по оселенню в Катеринославській губернії. У березні 1832 р. місцева адміністрація повідомляла, що в місцях розташування війська заарештовано понад 300 утікачів. Поліція неодноразово звертала увагу Військової канцелярії на те, що козаки переховували утікачів. Так, за це були заарештовані і ув'язнені козаки брати Яків і Степан Воловики, Іван Назаров, Євген Харченко та ін.¹¹ Однак у Азовському війську спостерігаємо й інші процеси, де різномірні в соціальному плані елементи, які його створювали, зокрема, міщани так і не сприйняли козацьких традицій, і не бажали з іншими азовцями переселитися на Кубань до чорноморців у 60-ті роки XIX ст.¹² У 1833 р. Азовському війську знов відбувались заворушення через неврожай та

¹¹ Маленко Л. Азовське козацьке військо. 1828- 1865 рр. – С. 52- 65.

¹² Там само. – С. 127,136.

утиски старшини. Старшині удалось приборкати це незадоволення. Частина керівників заворушення втекла до Чорноморського війська, а частина була заарештована і відправлена до Одеси і Херсона.

Військовий устрій Азовського та Дунайського козацьких військ визначався за принципом інших козацьких військ Російської імперії, зокрема Донського й Чорноморського. Вони утворювались як збройна допомога армії і значна кількість козаків в них вже мала військову підготовку та бойовий досвід. Нечисленність Азовського та Дунайського козацьких військ, порівняно з іншими військами імперії не завадила їм брати участь майже в усіх війнах, що вела Російська імперія наприкінці 30–50-х років XIX ст. Під час бойових дій порушувалась козацька традиція воювати окремими бойовими одиницями, замість цього їх розпорощували по різних військових частинах російської армії.

Військова служба поділялася на внутрішню та польову. Польова служба полягала переважно в охороні кордонів держави. Строк служби козакам установлювався в 30 років: 25 — польова і 5 — внутрішня. Штаб- і обер-офіцери служили 25 років. З 1866 року строки служби у дунайців були скорочені: 15 років — польова і 7 років — внутрішня.

Структура частин козацьких військ змінювалась в залежності від завдань служби. Майбутнє Азовське військо брало участь як Окреме Запорозьке військо у російсько-турецькій війні 1828–1829 рр. Козаки як окремий Дунайський полк служили у Дунайській флотилії, брали участь у здобутті фортеці Ісакача тощо.

Розселення Азовського війська у Катиренославській губернії на віддаленій від кордонів і осередків бойових дій території дуже ускладнювало виконання азовцями такого роду служби. На перших етапах існування цього козацького формування наказний отаман Йосип Гладкий неодноразово порушував питання перед керівництвом про залучення козаків на військову службу для того, щоб запобігти “байдикуванню”, “бешкетуванню” і “пятикам”¹³. У 1837 р. із азовських козаків для охорони східного узбережжя Чорного моря з метою припинення зв’язків турецьких контрабандистів з гірськими народами Кавказу формувалось 10 патрульних команд по 20 чоловік кожна. Для патрулювання азовськими морськими командами чорноморського узбережжя були збудовані баркаси особливої конструкції — на зразок мальтійських човнів. У 1845 р. азовські команди поділялись на два

¹³ Маленко Л. Азовське козацьке військо. 1828- 1865 рр. – С. 66- 67.

відділення і мали патрулювати чітко визначені ділянки східного узбережжя Чорного моря. Для несення служби у військових установах та по війську азовці формували окрему команду, а також у 1862 р. ще одну паромну команду для служби на переправі через гирло Берди. Як писав історик Прокопій Короленко “Азовці на гребних човнах з давних-давен були відмінними моряками. Їх не лякали ні темні ночі на хвилях моря, ні жажливі морські буруни... При вмілому лавіруванні страшенні морські вали не покривали азовців, великий досвід старих запорожців та вміння їх передавати свою самовіддану хоробрість і відвагу всім іншим молодим козакам допомагали їм боротися і з сердитим морем, і з озброєним ворогом. Звичним поглядом вони здалеку помічали ледь помітну точку, з якої потім зростали контрабандні човни, що рідко не потрапляли до рук козаків”¹⁴. Лише ця служба і підтримувала козацький дух і відвагу, а ще сиві запорожці пригадували свої молодецькі роки. Все інше нагадувало більш “невеличкий повіт з цивільним населенням ніж самостійне козацьке військо, а тим паче Січ”¹⁵.

Дунайське військо складалося з початку формування з п'яти-сотенних кінного та пішого полку, а згодом з двох шостисотенних кінних полків. Постійно в строю повинно перебувати не більше третини служилого складу війська. Змінювали його один раз за три роки в квітні місяці. На діючу службу мали брати одночасно не більше третини служилих козаків, але в строю весь час знаходилося близько половини. В дійсності, у зв'язку з нестачею козаків до комплекту в полках, цей порядок у Дунайському війську, як і інших військах, систематично порушувався. В 1858 р. у зв'язку з цим Військове правління відзначало: “військо майже ніколи не могло відпускати зі служби і половини своїх людей для влаштування свого господарства, знаходячись в постійних відрядженнях”. Полки дунайців несли внутрішню і кордонну службу на території Бессарабії і Херсонської губернії, тримати залоги в містах Одеса, Ізмаїл, Аккерман. Виконували козаки й інші завдання: 1828–1830-х рр. входили до складу протичумних, протихолерних карантинів у Бессарабії, Одесі; 1831 р. — несли охоронну службу в Балтському повіті Подільської губернії через повстання в Польщі. Цікавий випадок, трапився з козаками під час несення цієї охоронної служби: дві сотні кінного

¹⁴ Короленко П. Азовці // Невичерпні джерела пам'яті: зб. наук. статей, матеріалів і републікацій. Т. II: Задунайська Січ. – Одеса, 1998. – С. 240.

¹⁵ Там само. – С. 235.

полку дунайців несли охорону кордону в Херсонській губернії по р. Кодима, чотири сотні — з іншого боку річки, тобто в Подільській губернії. В липні 1831 р. п'ятеро козаків виїхали до містечко Криве озеро на чолі з сотником Василем Пироговим для обшуку в будинку вільнопрактикуючого лікаря за підозрою у листуванні з “польськими повстанцями”. Козаки нічого у лікаря Онкіля не знайшли, крім спирту, і на добрячому підпитку виїхали до місця дислокації. По дорозі один з козаків впав з коня у річку і втопився. Інший козак, який кинувся його спасати, втопив свого коня. Внаслідок цього інциденту керівництво записало, що втратило одну бойову одиницю (козака і коня) і заборонило їздити козакам “на подібні розслідування” без відповідних структур поліції¹⁶.

У 1833 р. частини війська перебували у Молдавії та Волощині через кризу в Османській імперії. Кінний полк у складі російського допоміжного сухопутного загону був відправлений на допомогу Османській імперії, яка воювала проти єгипетського паші Мухаммеда Алі. Розміщувався загін на території князівств Молдавії та Волощини і, вразі необхідності, повинен був перейти Дунай та йти до Константинополя. Цей похід було відкладено, але дунайський козацький полк залишався нести службу в м. Бухаресті, а також в особистому конвої уповноваженого намісника Молдавії та Волощини генерала Павла Кисельова. Звідки він повернувся до Бессарабії влітку 1834 р., з подякою та схваленням за службу.

З 1847 по 1856 роки чотири сотні дунайців входили до складу Окремого Кавказького корпусу. Вони перебували у фортеці Грозній, брали участь у боях на лівому фланзі Кавказької лінії.

Одним із випробувань для Азовських і Дунайських полків стала Кримська війна 1853–1856 рр. Як зазначалося в літературі XIX ст.: “Найбільша тяжкість війни припала на козацькі війська”. Десять козацьких військ Російської імперії виставили 75% штатного складу козаків, за три роки їх військовий контингент збільшився на 78 582 особи. Лише в Дунайському війську чисельність тих, хто мобілізувався зросла на 2 017 осіб, якщо в січні 1853 р. один служилий припадав на 7,7 осіб усього чоловічого населення війська, то в січні 1856 р. — на 2,2¹⁷.

¹⁶ ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 218. — Спр. 4 за 1831 р. — Арк 91-91зв.

¹⁷ Підраховано за даними: Исторический очерк деятельности военного управления в России в первое 25-летие царствования Александра II. 1855- 1880. — СПб., 1879. — Т. I. — С. 319, 324- 327.

У період Кримської війни в Дунайському війську був сформований полк № 3, що проіснував до її закінчення. Козаки несли аванпостну службу на Дунаї і вздовж чорноморського узбережжя до Дніпра; входили до складу гарнізонів Ізмаїла, Тульчі; здійснювали наскоки на турецькі позиції на Дунаї в районі островів дельти і на Бабадаг; відзначилась в боях кінноракетна батарея дунайців. Козаки полку № 2 захищали Одесу 10–11 квітня 1854 р. від нападу англо-французької ескадри, брали в полон екіпаж англійського фрегата “Тигр”. У 1856 р. у зв’язку з відходом від Росії придунайської частини Бессарабії Дунайське військо несло кордонну службу на лінії Болград-Татарбунари і далі по Чорноморському узбережжю й було перейменовано в Новоросійське¹⁸.

Зауважимо, що саме під час війни над дунайськими козаками нависла “примара” перетворення на військових поселенців. У 1855 р. під час Кримської війни 1853–1855 рр. очікувалось оголошення Австрією війни Росії і вторгнення ворожих військ у Бессарабію, де знаходились козацькі станиці Дунайського війська. Військове правління Дунайського війська почало підготовку до евакуації козаків за Буг у села Херсонського військового поселення. Командування тримало в таємниці намір оселити дунайців у Новоросійському військовому поселенні, де вже були підготовлені місця для оселення родин дунайських козаків. Наказний отаман Іван Гангардт у бесіді з головнокомандуючим Південної армії Михайлом Горчаковим зазначив, що “козаки жахаються і самої назви військового поселення; якщо б вони уявили, що їх намагаються повернути в регулярне військо — вони б усі повтікали. — Куди? За Дунай!”¹⁹. На захист дунайців став наказний отаман, який змалював жакливу картину в разі їхнього переселення, адже 12% родин були на межі виживання, інші мали досить скромне господарство і в разі переселення їм загрожувало повне розорення: “родини ці зовсім розорені більшою частиною через постої і переходи військ, а також через відрядження господарів на Кавказ, де вони служили значно більше визначеного Височайшим положенням строку і, де багато з них вже померло від хвороб, або вбиті в діях проти горців, не мають ніяких коштів придбати вози і волів, а в разі необхідності (переселення. — *О. Б.*) змушені були б йти з малолітніми дітьми пішки та нести свою одежу і хліб на собі”²⁰. Переселення так і не відбулося. А роз-

¹⁸ Бачинська О. А. Дунайське козацьке військо. 1828–1868 рр. – С. 73–96.

¹⁹ Там само. – С. 101–102.

²⁰ КУ “Ізмаїльський архів”. – Ф. 755. – Оп. 1. – Спр. 145. – Арк. 889.

повідуючи про історію Дунайського війська, він же писав з гордістю: “Плем’я козаків злилося в єдине тіло, отримало військовий розвиток і дух, що не поступався духові Кавказького лінійного війська. Наскочки на Бабадаг і безперервне зняття кордонів за Дунаєм; молодецький склад та відвага ракетної команди в князівствах, вперте відстоювання лісових вантажів при Коблевій, молодецькі джигитовання при фортеці Грозній, щоденні перестрілки в гирлі, на островах Леті і Четал та інших узбережжях доказують, що військо Дунайське необхідне”. Далі він підкреслював, що бойові заслуги дунайців високо оцінювали граф Михайло Воронцов, один з командуючих військами на Кавказі генерал-ад’ютант Микола Рєд, командуючий військами на Дунаї генерал-лейтенант Олександр Лідерс, командуючий військами в межиріччі Дністра і Бугу барон Дмитро Остен-Сакен, командир Дунайського відділу генерал Олександр Ушаков²¹.

Азовське військо в роки Кримської війни виставило на службу 1920 козаків, практично все доросле чоловіче населення. Був сформований морський і піший батальйони, що охороняли узбережжя Азовського моря. Після війни військові підрозділи азовців продовжували на човнах патрулювати східне узбережжя Чорного моря. Чисельність команд їх збільшується до 26-ти.

Служба Азовського та Дунайського військ була гідно оцінена. За період свого існування вони були нагороджені прапорами та грамотами. Першого прапора формування майбутнього Азовського війська отримало 6 грудня 1831 року “за хоробрість і завзяття, виявлені при переправі через Дунай 27 травня 1828 року” (див. ілюстрації). 1 липня 1844 р. воно було нагороджене прапором “за хоробрість і завзяття при переправі через Дунай російських військ в 1828 р., постійну відданість і відмінну службу”. За Кримську війну Азовське козацьке військо отримало Георгіївський прапор з надписом: “За хоробрість і зразкову службу у війні проти французів, англійців і турків у 1853, 1854, 1855, 1856 рр.”. За мужність та героїзм дунайські полки № 1 і 2 були нагороджені штандартами “За хоробрість”, а також отримали права та привілеї армії. Крім цих прапорів кожна сотня мала сотенні значки (малі штандарти).

На початку створення козацьких військ уніфікованої форми не існувало, козаки носили традиційну для себе одягу. Згодом після змін та уніфікації козаки отримали форму за зразком Війська Донського з

²¹ КУ “Ізмаїльський архів”. – Ф. 755. – Оп. 1. – Спр. 157. – Арк. 17.

іншими кольорами. Азовські — куртки темно-сині з малиною ля-мівкою і темно-сині шаровари, літні куртки — малинового кольору; дунайські — куртки та шаровари темно-сині зі світло-синіми обля-мівками і лампасами. Однак повної відповідності обмундирування, озброєння зі стандартами, так само як у чорноморців довгий час не вдавалося досягти²². Полковник Вейс, який інспектував у вересні 1855 р. Дунайське козацьке військо, зазначав, що “зброя не однако-ва і несправна, зокрема рушниці різного калібру та системи; набої не підходять за розміром дул, шаблі деякі коротші, інші довші і ширші, у деяких клинкі спаяні та ефеси розхиталися, одяг й амуніція неод-номанітні і не підігнані як слід”²³. Після такого висновку були вжиті заходи до поліпшення обмундирування, заміни кремінної та різно-каліберної зброї на нову ударну. Для ремонту озброєння військом наймався майстер з-за кордону.

Рівень економічного розвитку особливо Азовського та Дунайсь-кого військ, форми і методи господарювання, продовжували історич-ні традиції козацтва Півдня України. Приєднання до військ нових земель і жителів сусідніх населених пунктів стимулювало розвиток козацьких господарств, звертало увагу задунайців на переваги міс-цевості та окремих галузей виробництва. Наближеність військових земель до морських портів, особливо азовських, жвава торгівля нав-колишнього населення переконали їх у перевагах відведеної їм під по-селення території. Господарство козацьких військ було поділено, як і в інших, на військове та власне козацьке. Основними галузями ста-ли землеробство, тваринництво і суміжні з ними сфери. У кожному з військ ці напрямки господарської діяльності визначались особливос-тями територій і традицій регіону оселення. Так, азовці не займалися вівчарством, а у дунайців вівці складали 25,5% від усього поголів'я худоби. Це було пов'язане, в першу чергу, обмеженою кількістю па-совиць в Азовському війську. І навпаки успіхи азовців у хліборобстві були визнані не лише місцевими жителями, а й на найвищому рівні (Радою Імператорського товариства сільського господарства Півден-ної Росії) і, навіть, за кордоном — на Лондонській Всесвітній виставці виробів сільського господарства та промисловості в 1851 р. В той час у дунайців розвиток хліборобства можна визнати як посередній через загально низький рівень агрокультури, який посилювався стихійни-ми лихами та довготривалою військовою службою козака-господаря.

²² Маленко Л. М. Азовське козацьке військо. 1828- 1865 рр. – С. 72- 74.

²³ ДАОО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 13- 14, 22- 23, 26.

У азовців, дунайців були поширені найрізноманітніші промисли: рибальство, виготовлення черепиці та цегли, ремонт сільськогосподарських знарядь праці та ін. Однак промисли у козацькому формуванні не мали товарного напрямку. Вони були зорієнтовані на задоволення потреб козаків та війська. Особливе значення для їхнього економічного розвитку мала торгівля. В межах військ велася періодична, стаціонарна та відкупна торгівля.

В процесі господарювання козаки показали не лише свою економічну життєздатність, а й створили господарства, які сміливо могли конкурувати з господарствами державних селян та іноземних колоністів.

Соціальний склад військ протягом усього періоду їхнього існування був досить неоднорідний. До складу козацького війська входили представники значної кількості станових категорій Російської імперії: офіцери дворянського походження, особи духовного звання, козаки, державні та поміщицькі селяни, міщани та ін. Різні соціальні категорії населення визначали мету перебування у військах баченням своїх перспектив. Безперечно мав значення і традиційний психологічний стереотип прагнення до “козацької волі”, що звільняла від феодално-бюрократичного гноблення місцевої адміністрації, але це був не єдиний і не головний чинник. Далеко не всі зуміли здійснити свої надії. З перших років існування козацького формування в Приазов’ї задунайська старшина, отримавши офіцерські звання, зосередила в своїх руках значну кількість майна та нерухомості, надіялася значно більшими, ніж козаки, земельними ділянками. Зокрема, рядові козаки мали отримувати по 30 дес. землі, а реально їх ділянки становили від 10 до 7 дес. землі, що визначалось як “пропорція досить недостатня для хліборобства і сінокосу”. Але значна частина бузького та дунайського козацтва не могла скористатися навіть цією землею через нестачу робочої худоби і реманенту. В Азовському війську ситуація, хоча й була дещо кращою, але не набагато. Козаки користувались ділянками від 15 до 8 дес.

Військова адміністрація постійно зверталась до урядових установ з проектами збільшення військового земельного юрту, але не завжди адміністрація йшла їм на зустріч. Разом з тим незаможним козацьким родинам військова адміністрація надавала матеріальну і грошову допомогу і таким чином сприяла поліпшенню становища збіднілих родин. Однак не в усіх формуваннях це вдавалось зробити. Так, постійне піклування наказного отамана Азовського війська про такі ро-

дини мало позитивні наслідки — розорених козацьких господарств у війську не було. Але в Дунайському війську у 1855 р. наказний отаман Іван Гангардт писав, що козаки “ледь мають хліб навіть у врожайний рік. Однак ця бідність перетворюються у справжні злидні, коли трапляються посухи, сарана, пошесті або довге перебування господаря на службі”. Таких козацьких господарств нараховувалось майже 12%. Додаткові побори з боку військової канцелярії на утримання пошто-вих станцій, обмундирування тощо призводило до розорення козацьких господарств. Внаслідок такої ситуації військова адміністрація, наприклад, Бузького війська змушена була створювати спеціальні “військові хутори”, де велось хліборобство лише на користь війська і неімущих козаків”²⁴. Незважаючи на це, основу військ становили козаки середнього рівня статку. Їх господарства і визначали рівень добробуту козацького формування. Саме вони забезпечували загальновійськовий добробут, влаштовували станичне життя, вели прибуткове господарство і були тим середньостатистичним козацтвом, яке й визначало сутність та інтереси війська.

Заможна верхівка використовувала в своїх господарствах найману працю сіроми, орендувала ділянки у козаків неспроможних їх обробити. Проте господарства були неспроможні використати всієї кількості вільної робочої сили. Частина збіднілих верств козацтва наймалась у вільний від служби час у господарства поміщиків і заможних колоністів.

Не виправдання сподівань значної кількості населення завести власне господарство і позбавитись феодального гноблення, довготривала служба викликала невдоволення своїм становищем незаможної частини козацтва. Найбільш характерними для війська формами протесту були втечі козаків зі служби, але інколи мали місце і відкриті форми опору. Такі тенденції спостерігаються в Азовському, Дунайському військах. Так, у Азовському війську втечі у Туреччину розпочались ще під час перебування на території Південної Бессарабії. До втеч були схильні козаки-задунайці, які залишили свої родини та майно в Туреччині, або просто втомились від невизначеності свого статусу протягом 1828–1831 рр. Так, у 1880-х роках, коли за Дунаєм побував український етнограф Федір Вовк, колишній козак Корній Білий розповів, що “приїздив від Гладкого людей набирати в азовські козаки пан Рачковський... Так ось і ми пішли... А як

²⁴ Хіоні І. Нові матеріали до історії Бузького козацького війська // Український історичний журнал. – 1966. – С. 80–81.

прийшли туди та як побачили, що там діється, — Так подумали та й знов сюди повтікали!.. а там же питаєте, що?.. Відомо що... в москалі (солдати) повернули...”²⁵. В Азовському війську найбільшу кількість цивільно-судових справ було порушено в 1837 р. — 21. Під слідством перебувало 27 осіб — за конокрадство, крадіжки, “підговори поміщицьких селян до втечі” тощо²⁶. Серед старшин, які привласнювали військові гроші, примушували працювати на себе рядових козаків, знущалися над ними, особливою жорстокістю відзначались осавул Іван Кодурський, хорунжий Савелій Меткий, зауряд-хорунжий, доглядач Нестор Чорноморченко. Цим самим сприяли втечам з війська.

У Дунайському війську особливо стурбувала адміністрацію втеча за Дунай в 1844 р. 38 козаків, викликана перевіркою прізвищ козаків, бо багато з них (переважно селяни-утікачі) потрапили до війська під чужим ім'ям. Для сприяння видачі утікачів Міністерство іноземних справ Росії навіть звернулось до турецької влади. Ця перевірка призвела до значних втеч з війська до Одеси, Ізмаїла і, навіть, за Дунай до Османської імперії. Так, той самий Корній Білий пригадавав: “А тоді ще раз перевірка була: генерал Василевський був над дунайськими козаками... ну, й перебирали всіх — хто панський був, так панам відправляли, голови голили наполовину, а хто стара людина, то і пів бороди голили. Багато тоді народу сюди, в Добруджу, перейшло... А я вже тоді був одружений: так забрав дружину, дітей та сюди і прийшов”. Корній Білий не погрішив проти істини, таке знущання за свідченням капітана корпусу жандармів Міцулі, було заподіяно за наказом наказного отамана Станіслава Василевського козакам Мартину Пилипчуку та Іллі Бедуненко²⁷.

У 1857–1858 рр., наприклад, у Військово-судовій комісії дунайців на розгляді знаходилось дев'ять справ про втечі козаків зі служби, в тому числі справа козака Самійла Тищенка, що втівав чотири рази і був засуджений до каторжних робіт та справи Максима Швачки і Григорія Фонарія за другу втечу. На кінець 1860-х рр. за всіма полками, станицями і хуторами Дунайського війська нараховувалось 255 утікачів.

²⁵ Кондратович Ф. Задунайская Сечь. — С. 143.

²⁶ Маленко Л. Азовське козацьке військо. 1828–1865 рр. — С. 53–54.

²⁷ История Молдавии: Документы и материалы. — Т. III: Положение крестьян и крестьянское движение в Бессарабии: 1812–1861 гг. Сб. документов и материалов. — Кишинев, 1969. — Ч. 2. — С. 270–272, 614.

У 40-х роках ХІХ ст. невдоволення службою, утисками, зловживаннями і гнобленням з боку старшини вилилися в рух за вихід з Дунайського війська. Особливої гостроти він набрав у 1842–1844 рр., коли козацька сірома відмовилася коритися військовій адміністрації нести службу і виконувати повинності, вимагаючи виключення з війська. Однією з причин цього було нехтування військовою адміністрацією способу життя і традицій циган. Подібного роду заворушення відбувалися у війську і в 1849 р., і в 1855 р. Одним з наслідків було виключення з Дунайського війська циган, які не осіли на військових землях та кочували по Бессарабії.

Козацькі війська були сформовані з досить різних, як в етнічному, так і в побутовому плані елементів. З одного боку, це продовжувало традиції колишньої Січі, куди приймалися незалежно від етнічної належності, соціального статусу тощо, а, з іншого, збільшенням подібних замкнутих військових формувань з незначною кількістю населення, яке не мало не лише козацьких, а й українських традицій і мало призвести до поступового “нівелювання” “ненадійних козацьких елементів”. Однак, незважаючи на поліетнічність військ, український елемент в них переважав. Зокрема, наказний отаман війська Станіслав Василевський писав: “незважаючи на те, що верстви Дунайського козацтва різноплеменні треба зазначити на користь в їхній владі: працьовитості та сталості. Більша частина людей їх — малоросіяни, працездатності яких почали наслідувати козаки-молдавани, греки і серби”²⁸. Характерні риси козацьких звичаїв простежуються в прізвиськах, домобудівництві, намогильних хрестах. Пов’язували з козацьким минулим і запорозькі зачіски, довгі вуса та зовнішній вигляд. Небажання станичників позбутися цих звичок дуже непокоїло військову адміністрацію. Ця “турбота” викликала навіть спеціальний наказ отамана Дунайського війська про зобов’язання підстригати волосся за “руським простонародним обычаем в кружок, усы и бороды не ниже рта” і заборону “палити люльки на вулицях”²⁹. Важливим моментом дотримання традиційної козацької культури був поділ на буденні і святкові дні, і ритуали, пов’язані з польовими роботами (їх скорочені варіанти або відсутність). Зберігалися “старі” звичаї сімейно-шлюбних відносин: “родини на довіру”, користувалися звичаєм, коли молодий викрадав наречену вразі відмови батьків погодитись на

²⁸ РДВІА. – Ф. 4л. – Оп. 138. – Спр. 87, ч. 3. – Арк. 10.

²⁹ ЦДДА України в м. Києві. – Ф. 245. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 4–5; Спр. 17. – Арк. 50–51 зв.

їхній шлюб тощо. Церква всіма заходами намагалася запобігти таким фактам³⁰.

Спостерігається серед населення козацьких військ, здебільшого козацького походження, свої особливості й гоноровості. Зокрема є свідчення, що, навіть, у 1880-х козаки не йшли слугувати при значній скруті свого господарства: “поденної праці соромилися: я, кажуть, урядник козацький, — приказний і кавалер ордена, мені служити та працювати в інших не вигідно й соромно і згодні скоріше терпіти скруту, ніж іти слугувати”³¹. Це підтверджується і серед козаків Лівобережної України (див. нижче).

Сприяло самоідентифікації збереження, по можливості, рідної мови у побуті та культурі. У побуті українське населення розмовляло українською мовою, але російська мова була офіційною для адміністрації, діловодства, церкви. Про це яскраво свідчать розповіді священників станиць зі змішаним населенням. Її знання беззастережно вимагалось від козаків для відбування служби. Військове правління вживало спеціальні заходи для її поширення. Так, наказний отаман генерал-майор Станіслав Василевський запросив до найбільш національної станиці Волонтирівка священника з Володимирівської губернії Олександра Оранського, щоб той відкрив для козацьких дітей школу “на сучо російському діалекті”.

Кажучи про життя у війську, не можна обійти поширене серед козаків пияцтво. Наказні отамани та священники усіх козацьких військ неодноразово звертали на це увагу, видавали відповідні розпорядження щодо ліквідації цієї звички та покарання офіцерів, які помічені у нетверезому стані, серед таких були Новгородов, Запорожан, Мунтянов, Валах, Романовський³². Один зі священників писав, що пристрасть до розгулу та пияцтва у козаків “є пристрасть видатна. Усі домашні розваги та свята супроводжуються великими пиятками”. Наприклад, за 10 років, з 1848 по 1858, у Дунайському війську під судом за пияцтво було 22 особи.

³⁰ Бачинська О. А. Дунайське козацьке військо. 1828–1868 рр. (До 170-річчя зашунання). – Одеса: Астропринт, 1998. – С. 183–195; Маленко Л. М. Риси традиційно-побутової культури козацького військового населення XIX ст. // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 2003. – № 7. – С. 261–263.

³¹ Бурьянов А. Историко-статистическое описание церкви и прихода селения Волонтировки, бывшей казачьей станицы Аккерманского уезда // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1877. – № 16. – С. 679.

³² ЦДДА України в м. Києві. – Ф. 245. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 84–84 зв.

Цікавим продовженням є в козацьких військах побутування традиції “не видачі з Січі” у азовців, на що звернула увагу Людмила Маленко³³. Подібне спостерігається і в дунайських козаків, як під час запису у полки, так і в період вищезгаданої “перебірки” 30-х років ХІХ ст. Внаслідок того, що “багато козаків поступили під чужими прізвисками та ім’ям” перевіряли і відновлювали їхні справжні прізвища. У багатьох козаків і у нелегального елемента, який ховався в станицях і сусідніх з ними селищах, ця перевірка викликала зрозуміле обґрунтоване занепокоєння. Серед них поповзли чутки про те, що утікачів будуть повертати колишнім господарям або на старе місце проживання, але жодного із 77 виявлених козаків така участь не спіткала³⁴.

Поповнення козацьких військ різними в соціальному, етнічному і побутовому плані елементів їх сумісне проживання, спільна трудова діяльність сприяли постійним контактам різних груп військового населення, їх взаємовпливам у побуті, звичаях, культурних традиціях. Сприяла таким явищам і поява нових традицій, пов’язаних із загальновійськовим життям і службою: регламентація внутрішнього життя козаків, планова забудова станиць, поширення нових форм землекористування, поява нових військових свят, уніфікація одягу і зовнішнього вигляду тощо. В таких умовах дотримуватись дідівських традицій ставало дедалі важко.

Отже, козацькі війська розташовані на території Південної України переживали більш-менш подібні сторінки у своєму розвитку, й вирішували майже однакові проблеми, пов’язані з військовим реформуванням, уніфікацією різних сфер життя і взагалі втягуванням їхнього населення у загальноросійські процеси. Для порівняння слід навести декілька тенденцій, що спостерігались у війську Чорноморському, яке перебувало вже не перший десяток років поза межами України. Протягом 1830–1840-х років Чорноморське військо пережило декілька адміністративно-територіальних перетворень. Останнє з них пов’язано з виданням 1 липня 1842 р. “Положення про Чорноморське козацьке військо”. З цього часу військо мало підпорядковуватись департаменту Військових поселень Військового міністерства. Військове управління перебувало у командира Окремого Кавказького корпусу і

³³ Маленко Л. М. Риси традиційно-побутової культури козацького військового населення ХІХ ст. – С. 260.

³⁴ ЦДДА України в м. Києві. – Ф. 245. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 1-4; Спр. 12. – Арк. 15, 22; Спр. 30. – Арк. 1-139.

командувача військ на Кавказькій лінії й у Чорномор'ї, який опікувався й цивільним управлінням.

У липні 1842 р. територія війська поділялась на Таманський, Катеринославський та Єйський округи. В кожному діяло окружне правління на чолі з земськими начальниками. Для військового управління створювались військові чергування, комісії військового суду і станичні начальства.

У 1840-х роках запровадили нове обмундирування для Чорноморського козацького війська темно-синього кольору за зразком лінійних козаків³⁵. Тоді на озброєння війську надавалась й уніфікована з російською армією зброя.

З 40-х років XIX ст. внаслідок захоплення російською армією значної території по р. Кубань поряд із назвами “запорозькі”, “чорноморські” та “донські” козаки починає використовуватися назва “кубанці”, яка автоматично переноситься на все козацтво кавказького регіону.

Протягом першої половини XIX ст. на Кубань централізовано переселено за розпорядженням уряду за різними даними від 100 до 120 тисяч козаків і селян з Харківської, Чернігівської, Полтавської губерній, задунайців й азовських козаків. Лише протягом 1801–1808 рр. — 5000, 1809–1811 рр. — 42258 (724 задунайців), 1820–1825 рр. — 53072, 1834–1845 рр. — 185, 1848–1849 рр. — 14218 осіб обох статей. Одночасно з офіційним відбувалось і стихійне народне переселення на Кубань, куди тікали від кріпацтва і рекрутчини поміщицькі та казенні селяни, військові поселенці³⁶. Уряд знав, що чорноморці приймають вихідців з різних станів і маргінальні елементи і у 1847 р. дозволив зараховувати до війська утікачів-бродяг як чоловічої, так і жіночої статі. До 1850 г. було прийнято до 15 тисяч подібного роду людей, а у 1857 р. уряд дозволив зарахувати “людей стороннього звання”³⁷. Пересе-

³⁵ Авраменко А. М., Фролов Б. Є., Чумаченко В. К. Козацьке військо на Кубані // Історія українського козацтва: Нариси: У 2-х т. / Ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. — К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. — Т. 2. — С. 389.

³⁶ Петренко Є. Д. Переселення козаків і селян України на Кубань (1792–1917): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1997. — С. 12–13; Петренко Є. Українське козацтво і Кубань // Київська старовина. — 1993. — № 1. — С. 117–118; Авраменко А. М., Фролов Б. Є., Чумаченко В. К. Козацьке військо на Кубані // Історія українського козацтва: Нариси: У 2-х т. / Ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. — К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. — Т. 2. — С. 373.

³⁷ Казачьи войска: Хроники гвардейских частей / Под ред. В. К. Шенка. — СПб., 1992. — С. 116 [Репринт].

ленців з українських земель поки землі не були розмежовані на нові курені, розміщували в північній і центральній частинах Чорномор'я, здебільшого, у старих куренях³⁸.

Як відзначають дослідники, склад Чорноморського війська був поліетнічним з переважанням українського елемента, дуже влучно було визначено, що чорноморці мають одне обличчя “малоросійське”, говорять українською мовою, що “добре збереглася” і “збереглися під їхньою військовою кавказькою оболонкою, риси малоросійської народності у манерах, звичаях, повір'ях, у побуті домашньому і громадському”³⁹.

Основним завданням війська продовжувала бути, й це природно, військова служба. За “Положенням” 1842 р. чорноморці зобов'язані було виставляти 12 кінних полків, 9 піших батальйонів, три кінно-артилерійські батареї, лейб-гвардії Чорноморський козацький дивізіон і гарнізонну артилерійську роту. Кінний полк збільшував свій склад до 867, з яких 750 становили козаки, до полку приєднували і 13 сурмачів. Дітей офіцерів записували на службу в 16 років, а дітей козаків — у 17 років. У 20 років їх приводили до присяги, а у 21 — переводили на польову службу. Офіцери служили 25 років, а козаки — 30 (25 років польова та 5 років внутрішня).

До 1847 р. в комплекті війська нараховувалось 22280 осіб. У 1859 р. змінювалась кількість стрійових частин на 9 кінних полків, 12 піших батальйонів і 3 артилерійські дивізіони, й всі розподілені на три черги відповідно по 3 кінні полки, 4 піші батальйони. Змінювався термін служби офіцерів до 22 років, а козаків до 25 років, з них 3 роки складала внутрішня служба. Весь тягар охорони кубанського кордону лягав на чорноморську козацьку піхоту і тут, як правило, служили найбідніші козаки.

На відміну від Кавказького Лінійного війська, яке спеціалізувалося, внаслідок географічного розміщення, на службі переважно в кінноті, і виробило тип першокласного вершника, чорноморці стали першокласними пластунами — в плавнях Кубані несли сторожову і розвідувальну службу проти кавказьких горців. Перші штатні команди пластунів з 96 осіб при кожному полку й батальйоні були

³⁸ Маленко Л. Кубанське козацтво // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Запоріжжя, 2002. – С. 278.

³⁹ Авраменко А. М., Фролов Б. Є., Чумаченко В. К. Козацьке військо на Кубані // Історія українського козацтва: Нариси: У 2-х т. / Ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – Т. 2. – С. 373.

утворені у 1842 р., а у 1870 р. піхотні батальйони перейменовані у пластунські.

Досить влучно схарактеризував пластуна-чорноморця Володимир Голобуцький: “Чорноморський пластун, що змінив у свій час запорозький жупан на черкеску і, що збрив у свій час по вслітню начальства запорізьку чуприну, сприйняв, зберігав і в нових військових умовах культивував видатні бойові якості запорізького сіромахи. Найманій робітник на козачому хуторі або рибальському заводі і найманець у полках був творцем і носієм бойової слави козацтва. У ньому, представнику трудового козацтва, тайлася не вичерпна сила мужності і бойової відваги. За його спиною, за цією живою загородою кубанського кордону проходило мирне господарське життя краю: пошарювалось скотарство, розвивалося землеробство, рибальство”.

До речі 12 липня 1828 р. група чорноморських козаків була направлена за розпорядженням начальника Головного штабу Івана Дібіча для формування нового Дунайського козацького війська в Південну Бессарабію. Серед них військовий старшина командир кінного полку Іван Герко, який у 1830 р. обійняв посаду командуючого Дунайським військом. Іван Герко походив із штаб-офіцерських дітей і був зарахований на службу у 1800 р., мав значний досвід служби, неодноразово брав участь у боях з “закубанським горним народом” та служив у прикордонному караулі в артилерійській кінній полуроті, Лейб-гвардії козацькому полку в Санкт-Петербурзі, був полімейстером в м. Катеринодарі, брав участь в облозі та штурмі турецької фортеці Анапа 1828 р.⁴⁰ На чолі Дунайського війська Іван Герко служив на прикордонній дунайській лінії протягом 1829–1830 рр., брав участь у приборканні епідемії чуми в Бессарабії, у 1833 р. перебував з кінним Дунайським полком у складі сухопутного загону на території Молдавського князівства для допомоги Туреччині.

Управління станицями новоствореного Дунайського війська також доручалось чорноморцям: сотникам Філату Заблоцькому, Івану Зайковському, Івану Мазану⁴¹. Прикомандировані чорноморські старшини були козацького походження, вони мали досвід бойових

⁴⁰ Йдеться про російсько-турецьку війну 1828–1829 р. По її завершенню за Андіанопольським миром 2(14)вересня 1829 р. фортеця Анапа відійшла до Російської імперії.

⁴¹ КУ “Ізмаїльський архів”. – Ф. 755. – Оп. 1. – Спр. 117. – Арк. 7-8; ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 218. – Спр. 4 за 1831 р. – Арк. 81; Оп. 214. – Спр. 1, ч. 1 за 1828 р. – Арк. 458–460.

дій на Кавказі та у війні 1812 р. з Наполеоном. Серед них осавул Данило Голобородько, хорунжі — Філат Заблоцький, Василь Пирогов, Потап Калесников, Максим Немиря, сотники — Прокіп Гудзя, Гнат Чернишов, Олександр Білий 7-й⁴². Перебували вони у Дунайському війську до 1832 р., потім були відправлені на місця попередньої служби. Замість них управління військом прийняла старшина Донського війська, однак вже з 40-х років XIX ст. Дунайське військо почало поповнювати старшинський склад власними кадрами, в тому числі козацького походження: Олександр Жантанов, Іван Толмачевський, Федір Пустовойтов, Євдоким Чернявський, Павло Куницький, Олексій Губенко та ін.⁴³

З початком заселення Кубані у Чорноморському війську виникає і розвивається військове і козацьке приватне господарство⁴⁴. Військове складало рибальські заводи, солепромисловість, згодом виникає цегляний, кінний заводи, суконна фабрика та військова друкарня. Між галузями приватного господарства протягом усього дореформеного періоду перше місце займало тваринництво — скотарство, конярство, вівчарство, а також рибальство. Скотарство продовжувало вестися “прадідівськими засобами”: тварини знаходилися на підніжному кормі, а взимку часто задовольнялися незначною кількістю заготованого сіна, що призводило до значної загибелі худоби. Переважала худоба чорноморської породи, перевезеної на Кубань із півдня. Розведення худоби, особливо скотарства і конярства, мало торговий характер і відповідно було зв'язане із ринком.

Землеробство виконувало допоміжну функцію і мало суто споживчий характер. У 1830 р. орні землі разом із садибами і вигонами складала лише 6,2% загальної площі землі. На 60-ті роки XIX ст. козак орав старим дідівським плугом, запрягаючи в нього чотири і навіть шість пар биків. Однак зазвичай один господар мав лише одну пару і змушений був об'єднуватися (“спрягатися”) з іншими господарями. За такою системою кожен господар отримував відповідно і свою частку врожаю. Якщо врахувати ще перебування козака — господаря на службі, наприклад, в період збирання врожаю, то не уникнути було найманців з внутрішніх губерній або виходило так, що один господар

⁴² ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 214. — Спр. 1, ч. 1 за 1828 р. — Арк. 458–467 зв.

⁴³ ЦДДА України в м. Києві, ф. 245. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 43 зв. — 55, Спр. 23. — Арк. 25–55 зв.; Оп. 3. — Спр. 117, арк. 35

⁴⁴ Детальніше про соціально-економічне становище чорноморських козаків див.: Голобуцький В. А. Черноморское казачество. — К.: АН УРСР, 1956. — 415 с.

сіяв, а збирала або дружина, або інший господар за частину врожаю⁴⁵. До 50-х рр. XIX ст. у війську припадало на одну людину в середньому 2,23 чверті зернових культур, що вважалось межею прожиткового рівня. З перших років поселення чорноморців на Кубані розвивалась торгівля з горцями. В 40-х рр. XIX ст. щорічно відбувалося близько 30 ярмарок.

Протягом першої половини XIX ст. спостерігається процес майнового та соціального розшарування, свідченням чого є розвиток хуторських господарств, чисельність яких постійно зростала. В Чорноморському війську продовжував існувати принцип заміни відбування козаками служби, що склалась ще в Новій Січі, але протягом першої половини він змінює свої форми. В той самий час військовий найом залишався досить розповсюдженим.

Складні умови економічного освоєння нових територій, численні повинності, утиски на службі та поза службою з боку офіцерів викликали відкриті (збройний опір) та пасивні (втечі) форми протесту в козацькому середовищі, зокрема в цей період найбільш значними у 1848–1849 рр.

Поповнення станиць українськими вихідцями посилювало зв'язок чорноморських козаків з Батьківщиною, сприяло розвитку традиційної матеріальної та духовної культури. Представники українського суспільства, такі як Тарас Шевченко, Микола Костомаров підтримували тісні зв'язки з кубанською інтелігенцією. Зокрема, Тарас Шевченка листувався з кубанським письменником, істориком, етнографом, наказним отаманом Азовського і Чорноморського козацьких військ Яковом Кухаренком. Останній був автором п'єси “Чорноморський побут на Кубані” (на її основі Микола Старицький та Микола Лисенко створили оперу “Чорноморці”), низки етнографічних нарисів та історичних записок про Чорноморське військо, в яких показав життя, характер і звичаї козацького населення Кубані. В середовищі чорноморців народжуються талановиті архітектори Іван і Єлисей Черніки, живописець Павло Шамрай⁴⁶.

Разом з вищезазначеними іррегулярними козацькими частинами підлягали реформуванню й інші на “козацькому становищі”, які здебільшого перетворювались на регулярні частини російської армії. Так, напередодні російсько-турецької війни 1828 – 1829 рр., з татар, які мали бойові відзнаки за минулу військову службу, було сформова-

⁴⁵ Голобуцкий В. А. Черноморское казачество. – К.: АН УРСР, 1956. – С. 269- 275.

⁴⁶ Орел В. Атаман Кухаренко и его друзья. – Краснодар, 1994. – 80 с.

но Лейб-Гвардії Кримсько-Татарський ескадрон, який зарахували до Лейб-Гвардії Козацького полку.

Цікавим є те, що ініціатива по відновленню служби колишніх кримсько-татарських полків (війська) командир Сімферопольського полку генерал-майор Кая бей Балатуков (про нього див. розділ перший). Він після розпуску полків, для того щоб їх не спіткала рекрутчина, вирішив подати прохання про створення постійної гвардійської частини з татар за прикладом Донського та Уральського козацьких військ, враховуючи бойові заслуги у війні з Наполеоном 1812 р.

В 1826 р. був підписаний відповідний наказ про формування Лейб-Гвардії Кримсько-Татарського ескадрону⁴⁷ (за іншими даними 20 липня 1827 р.). У складі цього полку ескадрон під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. брав участь в облозі Варни. Надалі ескадрон було розділено на чотири взводи. Одна частина ескадрону знаходилась при Лейб-Гвардії Козацькому полку на службі у С.-Петербурзі, а інша — у Криму. Нижчі чини ескадрону служили 15 років: спочатку один рік у Криму, а 4 роки — в С.-Петербурзі. Утримання та спорядження вояків відбувалось коштом кримських татар, які сплачували на це податок 17 коп. з людини на рік⁴⁸.

Під час Кримської війни 1853–1856 рр. частина Кримсько-Татарського ескадрону відбувала службу по узбережжю Балтійського моря, а частина знаходилась у загоні генерала Рижова, брала участь у бою на р. Чорній.

У 1859 р. постало питання про подальше реформування іррегулярних формувань Російської імперії. Розпочавши складати новий проєкт “Положення” Кримсько-Татарського ескадрону, комісія на чолі з наказним отаманом Дунайського (Новоросійського) війська генерал-майором Іваном Гангардтом зупинила свою роботу, через те, що більшість татар, з яких складався ескадрон, переїжджала до Османської імперії і це ставило під загрозу існування самого ескадрону⁴⁹. Врешті-решт, 26 травня 1863 р. ескадрон було ліквідовано, а замість нього в складі Власного Його Величності конвою сформовано команду Лейб-Гвардії Кримських татар. Надалі в складі різних формувань, під різними назвами Кримсько-Татарське військо проіснувало до почат-

⁴⁷ Масаев М. В. Исторические портреты генералов Кая бей Балатукова и Амет бей Хункалова // Культура народов Причерноморья. – 1999. – №10. – С. 84.

⁴⁸ Там само. – С. 85.

⁴⁹ ЦДДА України в м. Києві. – Ф. 245. – Оп. 2. – Спр. 63. – Арк. 114.

ку ХХ ст.⁵⁰ Брало участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр., виконувало іншу військову службу і зробило свій внесок у військову історію Криму й України.

Спроби реформування Грецького Албанського війська, а точніше колишнього Одеського і діючого Балаклавського Грецьких батальйонів, припадають на 1836 р., коли греків з с. Олександрівка разом з землею планували приєднати до Дунайського козацького війська. Однак в документах Дунайського війська відсутні відомості про прийняття греків у військо у 30-х роках ХІХ ст., за виключенням того, що окремі дунайці орендували в Олександрівці ділянки землі⁵¹. Ймовірно цей проект не був реалізований у повному обсязі, у зв'язку з тим, що селище знаходилось достатньо далеко від інших козацьких станиць, а самих греків, які бажали б перетворитися на козаків виявилось не так багато. Однак в складі Дунайського війська олександрівські греки в складі 62 родин служили добровольцями під час Кримської війни 1853–1856 рр. з обмундируванням, озброєнням та кіньми за власний рахунок. З них служили 50 осіб, серед яких Костянтин Стамакі, Митрофан Цицильяно, Іван Валсамакі, Еммануїл Кості, Епімах Лука, Семен Родостьяно, Дмитро Мавродімакі, Микола та Петро Родаті та ін.⁵² У 1854 р. з частини греків Балаклавського Грецького батальйону та інших балканських народів у Севастополі сформували “Леґіон імператора Миколи І”, що прослужив до 1856 р. У 1857 р. через підготовку військової та інших реформ Балаклавський Грецький батальйон був розформований, а у 1859 р. ліквідований. Серед командирів Балаклавського Грецького піхотного батальйону можна назвати підполковників Лікурґа Качоні, Матвія Манто, Георгія Сальті, Костянтина Цакні⁵³.

* * *

В 30-х роках ХІХ ст. на Лівобережній Україні завершується процес оформлення окремого стану “малоросійських козаків” і української козацької старшини в російське дворянство з подальшим включенням обох станів у соціальну структуру держави. Останні нарешті у 1835 р.

⁵⁰ Казачьи войска: Хроники гвардейских казачьих частей / Под ред. В. К. Шенк. – СПб., 1912. – С. 24; Крымский, конный Её Величества Государыни императрицы Александры Федоровны полк // ВЭ. – СПб., 1914. – Т. 14. – С. 334.

⁵¹ ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 245. – Оп. 3. – Спр. 27. – Арк. 1,6-8 зв., 40, 53; ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 218. – Спр. 1 за 1797 р., ч. 3а. – Арк. 50-73.

⁵² Там само. – Оп. 3. – Спр. 27. – Арк. 1,6,8 зв., 40.

⁵³ Встановлено за: Адрес-календарь // Новороссийский календарь за 1839–1859 рр.

отримали пояснення, які саме чини “старої малоросійської служби” могли отримувати спадкове і особисте дворянство, ті зі старшинських родів, що не змогли представити відповідних документів, переводились до козацької верстви⁵⁴. Цікавим прикладом, того, де застосовувала свої сили “визнана і невизнана” герольдією старшина дають списки керівного складу Дунайського і Азовського козацьких військ. Так, наприкінці 1830-х — 1850-х років заступником отамана дунайців був підполковник Петро Шкляревський (1790-?) з дворян Чернігівської губернії; командуючим Дунайським полком № 2 — осавулом Фелікс Богданович (1805-?) з дворян Полтавської губернії; командиром 5-ї сотні Дунайського полку №1 — осавул Василь Педашенко (1814 -?) з дворян Полтавської губернії не визнаних герольдією; урядником — Семен Салімовський (1800-?) з дворян Лохвицького повіту Полтавської губернії; в Азовському війську секретарем Військової канцелярії служив Дмитро Тимченко (1800 -?) з дворян Полтавської губернії та ін.⁵⁵

На початку 1830-х років уряд продовжив традицію використання козацтва як військової сили, вважаючи, що таким чином це регіональне соціальне середовище можна зберегти в інтересах Російської імперії. Під його безпосереднім керівництвом у 1831 р. було оперативно сформовано вісім “Малоросійських кінно-козацьких полків” для участі у припиненні польського повстання. Ці полки за зразком легкої кавалерії увійшли до резервної армії, яка мала прикривати тил діючої армії, охороняти шляхи сполучення та в разі появи повстанців ліквідувати їхні загони.

Спочатку всі вісім козацьких полків були направлені до Мінська у розпорядження головнокомандуючого резервною армією генерала від інфантерії графа Петра Толстого. Кожен полк складався з чотирьох дієвих і двох резервних ескадронів. Серед командирів були майор Курляндського драгунського полку Краснокутський, майор Олександрійського піхотного полку Бобохов, полковник Лейб-гвардії уланського полку Лизогуб, підполковник Інгерманландського гусарського полку Сакун, підполковник 2-го Українського уланського полку Гайворонський та ін.⁵⁶ Офіцерські посади в полках посіли виб-

⁵⁴ Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии // Киевская старина. — Т. LVII. — 1897, апрель. — С. 1-47.

⁵⁵ ЦДДАУ в м. Києві. — Ф. 245. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 2-10; Спр. 117. — Арк. 17; Оп. 3. — Спр. 84. Арк. 31; ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 214. — Спр. 1, ч. 2 за 1828 р. — Арк. 5-5 зв.; Оп. 218. — Спр. 2 за 1837 р. — Арк. 4-7.

⁵⁶ Стоянов Ф. Служба Малоросійських кінних козацьких полків на початку 30-х рр. XIX ст. // Південний архів: зб. наук. пр.: Історичні науки. — Херсон, 2005. — Вип. 19. — С. 25-35.

рані з середовища дворян Лівобережної України відставні офіцери, а також державні чиновники, які отримали офіцерське звання в залежності від чину цивільної служби. Для багатьох молодих дворян Полтавської і Чернігівської губерній, які не мали відповідної військової освіти, але прагнули розпочати престижну військову кар'єру, служба в іррегулярних козацьких полках була слушною нагодою це зробити.

Малоросійський кінно-козацький полк загалом мав складатися з 1099 козаків і офіцерів. Це були чоловіки, переважно не одружені віком від 20 до 40 років. В 1831 р. до війська не набирали молодиків (від 16 років) та досить зрілих за віком козаків. У 1831 р. в обмундируванні та озброєнні козаків відбулися деякі зміни порівняно з 1812–1814 рр. З цього часу військова форма козаків зводилася до єдиного зразку і більше не відрізнялася між собою в залежності від губернії. Полтавські і Чернігівські козаки мали темно-зеленого кольору куртки з червоною випушкою на комірі й обшлагах, шаровари також темно-зелені з червоними лампасами (див. ілюстрації до розділу).

У серпні козацькі полки вирушили в похід до Північно-Західних губерній Російської імперії. Переважна більшість козацьких контингентів була розміщена на території Північно-Західних Російських губерній. Наприклад, 8-й Малоросійський полк увійшов до залоги Бобруйська, 5-й — розквартирувався в районі м. Білосток, 2-й — у м. Ковно. Козакам досить часто доводилося брати участь в операціях по оточенню і знешкодженню невеликих повстанських загонів та залишків розбитої польської армії, мали охороняти державний кордон по річці Неман, супроводжували й охороняли в'язнів та військовополонених⁵⁷.

Козацькі команди разом з поліцейськими і працівниками судових органів активно залучалися до організації облав, розшуків, допитів тих, хто співчував або допомагав повстанцям, брали участь в “екзекуціях для найбільш швидкого заохочення обивателів до сплати державних податків” тощо.

Полки впродовж 1832 р. залишалися на службі у різних повітах Курляндської, Віленської, Мінської губерній і в м. Мінськ: несли конвойну службу, охороняли і супроводжували до Росії інтернованих на території Пруссії повстанців, здійснювали рейди по населених пунктах з метою вилучення зброї у населення, розшукували призовників-дезертирів — білоруських і литовських юнаків, які намагалися уникнути рекрутчини.

⁵⁷ Стоянов Ф. Ф. Тимчасові козацькі формування Лівобережної України в XIX ст.: організація, склад, служба: Дис... канд. іст. наук. – Одеса, 2007. – С. 106–107.

Крім того, 1-й і 2-й Малоросійські козацькі полки продовжували свою службу як охоронці порядку та як допоміжні підрозділи митної варти у Віленській і Курляндській губерніях. Самим козакам до січня 1832 р. дозволялося вільно пересуватися по обидва боки кордону. Однак після того, як з'явилася підозра, що у возах з сіном із Польщі козаки можуть за хабарі самі провозити контрабанду, ризький військовий губернатор, генерал-лейтенант барон Матвій Пален заборонив під будь-яким приводом їм з'являтися на польському боці кордону.

У підрозділах спостерігається несвоєчасна поставка харчів, фуражу для коней та ін., висока смертність через погане медичне обслуговування, замерзання через нестачу теплої одежі. В зв'язку з цим, ймовірно, маємо скарги жителів на козацькі загони, які безцеремонно ставилися до місцевих жителів, а інколи вчиняли й протиправні дії. Так, через це 30 листопада 1831 р. командир 2-го полку майор Бобохов звертався до командира 1-го полку майора Краснокутського: "...козаки ввіреного вашому високоблагородію полку, що розташовані на кордоні річки Неман, вимагають від господарів, у яких квартируються, поставлення їм свічок, соломи, дров, круп, картоплі... крім того забирають силою для коней фураж, ...за який розраховуються не за домовленістю, а на свій розсуд, а також безцеремонно залучають для різних потреб обивательські підводи без будь-якої, навіть мінімальної, винагороди. В усіх вищезгаданих діях головним ініціатором виступає корнет... Дяченко"⁵⁸. Бобохов нагадував своєму колезі, що нижні чини повинні задовольнятися лише приварком разом з господарями і не мають права вимагати від них більшого.

В полках спостерігались випадки порушення дисципліни з боку козаків і офіцерів, особливо через пияцтво. Наприклад, козак 2-го ескадрону 1-го Малоросійського полку Яким Нарва 29 жовтня 1831 р., "вийшовши на кордон в караул, залишив його, поїхав в корчму і там, залишивши свого коня й амуніцію [без нагляду] став пиячити". В такому стані на другий день Нарва був знайдений козаком Бульбехою. Останній забрав у Якіма зброю, а верхового коня відвів в місце розквартирування ескадрону. Однак козак продовжував пиячити й повернувся на службу лише через місяць⁵⁹.

У січні 1832 р. козаки та офіцери відпускалися по домівках, але за умови, що у разі потреби знову стати на військову службу. Офіцерам

⁵⁸ Стоянов Ф. Ф. Тимчасові козацькі формування Лівобережної України в ХІХ ст.: організація, склад, служба: Дис.... канд. іст. наук. – Одеса, 2007. – С. 108.

⁵⁹ ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 1284. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 121.

заборонялося виїздити за межі Полтавської і Чернігівської губерній без дозволу генерал-губернатора, а козаки ставали на особливий адміністративний облік у земських судах. Козакам дозволялось залишати собі військові мундири, за умови збереження їх у належному вигляді до майбутньої служби.

Козакам після завершення служби були надані пільги: земля закріплювалася довічно з правом продажу, узаконювалось право торгівлі спиртними напоями, скасовувалися недоїмки, зменшився оброчний податок — податок, який накладався на козаків, приблизно дорівнював податкові від державних селян (за винятком земельної ренти), але військова служба обмежувалась 15 роками з розрахунку п'ять осіб з кожної тисячі осіб на рік, що складало близько 2800–2500 козаків.

Генерал-губернатор Микола Репнін-Волконський намагався закріпити цей успіх, створивши постійні козацькі військові формування, і, навіть, звернувся до уряду з проектом відродження українського козацтва, детально обґрунтовуючи його корисність для держави, але складений ним проект не зацікавив урядовців⁶⁰. Причини залишались ті ж самі: значні державні витрати на військо і не бажання місцевої еліти переглядати земельний форд. Після отримання офіційної відмови від уряду на пропозицію збереження в малоросійських козацьких полків, розчарований генерал-губернатор зустрівся з козаками одного з полків в Лубнах. Вишикуваних в шеренги козаків він запитав де вони бажають служити. Після довгої паузи, яка була викликана таким несподівано відвертим запитанням, один з рядових сказав, що в козаках. Репнін-Волконський відповів: “Ех, ти!... в козаках!... заборонено в козаках”⁶¹. Саме з його ім'ям дослідники пов'язують оформлення завершився процес формування з колишніх козаків Гетьманщини та вихідців з інших верств населення специфічного стану малоросійських козаків, що проходив на фоні складних соціальних зрушень⁶².

Вже у жовтні-листопаді 1832 р. частина Малоросійських кінно-козацьких полків (шість із восьми) зазнала переформування. На їх основі були створені два легко-кінні полки для продовження служби й оселення

⁶⁰ Кухарук О. Формування стану “малоросійських козаків” наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // Чорноморська минувшина: Записки відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: зб. наук. пр. – Вип. 2. – Одеса, 2007. – С. 74–75.

⁶¹ Шандра В. С. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856: функції, структура, архів. – К., 2001. – С. 134.

⁶² Кухарук О. Формування стану “малоросійських козаків” наприкінці XVIII – на початку XIX ст. – С. 75.

на Кавказьку Лінію козаків. Вони заснували станиці Владикавказького і Горського полків — Архонська, Ардонська, Пришибська, Урухська, переселилися в станиці — Олександрівську, Андронівську, Владикавказьку, Котляревську, Миколаївську, Приблизну, Змійську, Прохолодну, Солдатську та ін. В 1839 р. другий сформований Малоросійський полк був перейменований у Владикавказький, а у 1842 р. до нього приєднали перший полк і зарахували їх до Кавказького Лінійного козацького війська⁶³. За списками на 1845 р. в Владикавказькому козацькому лінійному полку нараховувалось 1072 чоловік, всього оселених 655 родин. На цей рік полк мав понад 58 тисяч десятин землі. Керівниками полків на Кавказі стали колишні командири малоросійських полків полковники: Олександр Ращевський, Іван Стоцький, Василь Шостак та ін. Як твердять дослідники саме тут у Тверській області малоземельні українські козаки отримали достатню кількість родючої землі, привілеї тощо⁶⁴.

Частина особового складу полків, яка не переселялась, увійшла до регулярних армійських і гвардійських кавалерійських частин. Інші полки (два із восьми) були розподілені між підрозділами митної варти — козаки служили в Ізмайльському, Скуляньскоу, Юрбурзькому, Радзивілівському та Одеському митних округах. Розформуванням Полтавських і Чернігівських полків було покладено кінець сподіванням “малоросійських козаків” на створення постійного війська в Лівобережній Україні; козаки продовжили захищати інтереси імперії вже в складі інших іррегулярних та регулярних частинах російської армії.

У 1834 р. була створена Головна господарська контора для малоросійських козаків. Вона займалася справами козацьких землеволодінь, оподаткування, призову до війська та еміграції. На місцевому рівні козаки могли навіть обирати деяких чиновників того департаменту. Сучасник відзначав, що “...у них тепер не має числа начальників: члени земського суду, члени контор, волосні урядники усі один перед одним гноблять та кривдять козаків”. Наприклад, з 14 тисяч козаків, які проживали в Попеченській та Мглинській сотнях Мглинського повіту було незаконно стягнуто понад 10 тисяч крб.⁶⁵

⁶³ Казачьи войска: Хроники гвардейских частей / Под. ред. В. К. Шенка. – СПб., 1992. – С. 176 [Репринт].

⁶⁴ Дзагалов А. Формирование и переселение “малороссийских казачьих полков” на территорию Терской области. Сопоставление и сравнительный анализ архивных сведений // Український історичний збірник. – 2007. – Вип. 10. – С. 88–103, 105.

⁶⁵ Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / АН УССР. Ин-т истории, Отв. ред. Е. И. Луговая. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 72.

Предводитель дворянства Полтавської губернії Іван Капніст у доповіді до міністра внутрішніх справ графа Олександра Строганова в 1841 р. зазначав, що в 20–30-х роках XIX ст. стягнення податків з “малоросійських козаків” супроводжувалося численними зловживаннями і жорстокістю. “Рухоме майно, худоба, вівці і, нарешті, одяг поселян продавалися з публічного торгу на базарах і ярмарках, а самих поселян піддавали жорстоким тілесних покаранням. Протягом цього жакливого часу бідність козаків досягла такої межі, що на дев’ять господарів припадала одна пара волів, а землі лишалось не більше 2 десятин на особу; виникло і поступово збільшилось число козаків цілком безземельних...”⁶⁶ Це породжувало серед українського козацтва незадоволення своїм становищем і створювало в його середовищі дух колективного протесту і підносило гордість за своє минуле. Так, у 1835 р. козацтво рішуче виступило проти формування з їх представників солдатських, а не козацьких полків. Повстання козаків було жорстоко придушено, а керівники — забиті шпіцрутенами⁶⁷.

До причин зубожіння новий генерал-губернатор Василь Левашов відносив, в тому числі і витрати козаків під час формування козацьких полків 1812 р. і 1831 р.: після війни 1812 р. уряд позбавив козацький стан права на торгівлю сіллю, бо устанавлювався на неї високий акцизний збір. До того ж, з козаків стягнуто було нові податки, що потягло за собою зростання недоїмок. Він пропонував свій вихід із ситуації погіршення матеріальної забезпеченості козацького стану: переселити всіх малоземельних козаків, згідно з ухвалою громад, на відведені урядом землі. Переселенські витрати мали б покладатися на заможних козаків, які в майбутньому вже не сплачували б недоїмки за зубожілих. Таким чином потрібно було скасувати кругову поруку, яка мала позитивний результат лише для тих селян, які мали громадську колективну власність, а козаки в Лівобережній Україні здавна володіли кожен своєю землею на індивідуальних началах⁶⁸. Через таку ситуацію неодноразово селяни, а разом з ними й частина козаків переселялись в інші райони імперії. Через виконання одного з таких проєктів вихідці з

⁶⁶ Стоянов Ф. Ф. Тимчасові козацькі формування Лівобережної України в XIX ст.: організація, склад, служба: Дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2007. – С. 94.

⁶⁷ Там само. – С. 95.

⁶⁸ Стоянов Ф. Служба Малоросійських кінних козацьких полків на початку 30-х рр. XIX ст. – С. 25– 35.

“малоросійських губерній” разом з “харківськими поселенцями” з 1832 р. оселялись в районі Анапи у так зване “Закубанське поселення”, наприкінці 40-х вони були зараховані до Чорноморського козацького війська⁶⁹.

З 1837 р. козаків підпорядковували Міністерству державного майна, яке контролювало державних селян (до цього часу вони підлягали різним структурам, що зайвий раз свідчить про не визначеність їхнього статусу — Київському генерал-губернатору, Міністерству фінансів, Департаменту військових поселень, Військовому міністерству). Однак це не означало злиття козаків з державними селянами, вони залишили за собою права землеволодіння, пільгові податки та військову службу. Як твердять дослідники перебування під однією юрисдикцією з державними селянами перекреслювало всі питання особливого козацького статусу. Для імперської влади козаки стали особливою групою державних селян, що передбачалось зробити ще з 1802 р.⁷⁰ Відчуття спільного козацького походження і станової особливості посилені бойовими традиціями — те важливе, що також відрізняло козаків від державних селян, разом з тим могло створювати певну небезпеку для російської влади. Посилювало соціальну напругу і незадоволення тим, що влада не відзначила як слід заслуг козацтва перед державою, зокрема і в земельному питанні. На 1839 р. безземельними вважались 39 тисяч сімей (105 тисяч козаків чоловічої статі)⁷¹. Так, земельна ділянка козаків Чернігівської губернії на 40-ві роки ХІХ ст. сягала від однієї десятини до 4,3 десятин, що вважалось менше мінімальної норми. При цьому слід врахувати і те, що в губернії лише 1/3 орних земель вважалась родючими, 2/3 — з низькою урожайністю і доходність землі в середньому забезпечувала витрати лише 60%. Надалі ситуація ще більш погіршилась і за даними місцевих палат Державного майна в 1850-х роках середня ділянка державних селян складала у Чернігівській губернії 2,5 десятин на ревізку особу, а в Полтавській — 2,7 десятин⁷².

⁶⁹ Сазонова С. Е. Поселение выходцев из Малороссийских губерний в Закубанском крае в первой половине XIX в. // Козацька спадщина. — Дніпропетровськ, 2008. — Вип. 4. — С. 117-150.

⁷⁰ Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830 рр.: Втягнення козаків до імперського соціального організму. — С. 171.

⁷¹ Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. — К., 1959. — С. 25.

⁷² Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. — М., Л.: АН СССР, 1958. — Т. 2. — С. 403.

Указ 1845 р., роз'яснюючи права українських козаків Лівобережної України, вже чітко проводив межу між землями спадковими і тими, що придбані на основі попередніх царських дозволів. Так, перші на- завжди закріплялись за козацьким станом. Їх можна було продавати і передавати у спадок лише козакам; землями, що були придбані у інших станів, можна було вільно розпоряджатися без будь-яких обмежень⁷³. У 40–50-х роках XIX ст. “малоросійські козаки” продовжували користуватися низкою станових пільг і прав, що були визнані державними законами. Юридично було оформлено і регламентовано право вільного винокуріння зі сплатою мита. Термін військової служби для рекрутів залишився 15 років.

Вирішити складну ситуацію зі зростаючим малоземеллям уряд вважав можливим переселенням козаків і селян в інші губернії, зокрема в півдennі. Так, у 1844 р. для того щоб забезпечити мінімальною 5-десятиною ділянкою землі потрібно висилити 184600 козаків і селян Полтавської та 92857 козаків і селян Чернігівської губерній⁷⁴. В цілому за підрахунками дослідників лише на Кубань за розпорядженням російського уряду протягом 1809–1849 рр., було організовано переселення 108934 особи обох статей козацького стану Лівобережної України. Міграції на Кубань з Полтавської і Чернігівської губерній ініційовані урядом були значно масштабніші, ніж стихійні народні переселення. Якщо врахувати, що у 1850 р. козацька група складала 82,9% в Полтавській і 64,9% в Чернігівській губернії від державних селян⁷⁵, то переселення зачепило більшість козацьких родин.

Кількість козацького населення на території Лівобережної України у XIX ст.

Губернії	1813	1850	на 1860–ті
Чернігівська	166396	199168	210478
Полтавська	294509	350030	385137
Всього	460905	549198	595615

Таблиця складена за даними: Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / АН УССР. Ин-т истории; Отв. ред. Е. И. Луговая. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 12; Памятная книжка Черниговской губернии на 1862 г. — Чернигов, 1862. — С. 81–81; Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 г. — Полтава, 1865. — С. 125–126.

⁷³ ПСЗ РИ. II. – Т. XX. 1845. – СПб., 1846. – № 18789. – С. 253–254.

⁷⁴ Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – С. 58–62.

⁷⁵ Підраховано за даними: Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – С. 12.

Щоб дати вихід войовничому козацькому духу та енергії народних низів, російська влада спрямовувала козацтво не лише на переселення, але й на боротьбу з зовнішніми ворогами, виступаючи співучасником і керманічем цього процесу. Так, вже під час Кримської війни 1853–1855 рр. виконуючи положення про держане ополчення від 7 травня 1855 р. про формування козацьких кавалерійських полків малоросійський генерал-губернатор Сергій Кокошкін мав сформувати два — з козаків Чернігівської губернії і чотири — з Полтавської кінних семисотенних козацьких полків. Вони одержали, як і раніше, загальну назву Малоросійські. Полкових командирів призначав імператор за поданням генерал-губернатора, а останній набував звання корпусного командира і “главнозаведуючого” полками. Одна тисяча козаків виставляла до полків 12 осіб. Серед них були й такі, що служили у Малоросійських полках на початку 1830-х років і в регулярних армійських частинах.

Обмундирування та утримання козаків здійснювалось за кошти громади. На час служби козаки звільнялись від сплати податків. Крім козаків до полків залучались державні і поміщицькі селяни, з яких формувалось ополчення ратників. У суспільній думці по-різному трактувалось бажання населення вступати до полків, деякі звертали увагу на активну участь козаків і селян і “зростання патріотизму”, а деякі навпаки не вбачали у населення особливого натхнення⁷⁶. Так чи інакше, проіснувавши майже рік, Малоросійські полки були розформовані 5 квітня 1856 р.

Залучення на військову службу в Малоросійські кінно-козацькі полки у першій половині XIX ст.

Роки	Кількість полків	Кількість козаків (без офіцерів)	Відсоток (%) від усіх чоловіків Чернігівської і Полтавської губернії
1812-1814	15	18000	4- 4,5
1831-1832	8	6912	1,3- 1,5
1855-1856	6	5875	1- 1,2

Аналізуючи та порівнюючи козацький контингент, що був залучений у 1831–1832 рр. і 1855–1856 рр., дослідники відзначають, що зросла частка старших від 30 років з 12% до 20,5%. Однак більшість

⁷⁶ Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802– 1856: функції, структура, архів. – К., 2001. – С. 199.

продовжували складати чоловіки 21–30 років — 50–54%. Збільшилась кількість одружених козаків з 23 до 50%. Кількість добровольців при цьому скоротилась з 45 до 15–20%⁷⁷. Серед прізвищ козаків, що служили у 1831–1832 рр. та 1855–1856 рр. є достатньо чудернацькі, які можливо були колись прізвиськами — Михайло та Стефан Кикало, Федір Булава, Тимофій Сіроштан, Василь Химочка, Степан Нелюба, Мойсей Голокіз, Павло Сивокінь, Терентій Рябокінь, Іван Невливаха, Клементій Дуля та ін.⁷⁸

Одночасно з російським урядом скористатися “схильністю” “козацтва” до військової служби вирішив один із супротивників Росії в Кримській війні — Османська імперія. Мова йде про сформоване суспільним діячем, польським письменником, який проживав з 1841 р. у Стамбулі, Михайлом (Міхаль) Чайковським “Оттоманського козацького війська”. Михайло Чайковський відомий ще під ім’ям Чайки і Садик-паші (Мехмед Садик-паша), по-матері походив з гетьманського роду Брюховецьких, спрямував свою діяльність на підготовку в Україні антиросійського повстання і відновлення Гетьманщини. Ще у 1831 р. він сформував два козацькі загоны на чолі яких брав участь у так званому польському повстанні, після чого був проголошений “небажаною” персоною в Російській імперії⁷⁹. Перед початком Кримської війни Михайло Чайковський, який вже встиг прийняти іслам, розпочав формування на території Добруджі в Османській імперії козацьких полків. Дослідники по-різному визначають їхній склад: поляки, колишні запорозькі козаки, що залишились в Добруджі після ліквідації Задунайської Січі, некрасівці, що не перейшли до Росії, або не переселились в глибину османських територій, татари, ногайці, молдавани, угорці та ін. Усі вони об’єднані назвою “добруджанські козаки”⁸⁰. Так чи інакше, але створення війська було підтверджено фірманом султана Абдул-Меджіда в 1853 р. “Оттоманське військо” нараховувало 1400 вояків і складалось із двох полків. Першим командував сам Садик-паша, другий очолював його товариш Владислав Замоїський. Вони

⁷⁷ Стоянов Ф. Ф. Тимчасові козацькі формування Лівобережної України в ХІХ ст.: організація, склад, служба: Дис. ... канд. іст. наук. — Одеса, 2007. — С. 149, 191.

⁷⁸ Там само. — Додаток В: Список №1–5.

⁷⁹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — К., 1994. — Т. 1. — С. 251–263.

⁸⁰ Турченко Ф. Г. Чайковський М. // Українське козацтво: Мала енциклопедія. — Запоріжжя, 2002. — С. 532; Пригарін О. А. “Козацтво в Туреччині” М. Чайківського як джерело вивчення козацьких формувань в Оттоманській Порті середини ХІХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. ХІІІ. — Запоріжжя: Прем’єр, 2001. — С. 17–28 та ін.

офіційно в османо-турецьких документах обидва йменувались “Kazak Alayı kumandanı” — “Командир козацьких офіцерів”⁸¹. Офіцерський склад очолювали, здебільшого, поляки-ветерани повстання 1831 р. і друзі Михайла Чайковського з України. Військо воювало на території Подунав’я й увійшло до Бухаресту, коли його залишили російські війська. Боездатність полків чітко оцінив французький полковник Діє, що перебував під Сілістрією при турецькій армії: “Втім, іррегулярна кіннота, що знаходилася під командою Садик-паші (Чайковський), являла собою такий набір, що її насилу можна було порівняти з башибузуками”⁸². Проіснував цей козацький підрозділ до початку 1870-х років у складі регулярної турецької армії⁸³ (Білет про звільнення одного з козаків Дмитра Тошева, добровольця №2 полку Оттоманського війська доданий в ілюстраціях до розділу⁸⁴).

Зробимо припущення, що в цьому війську кількість колишніх задунайських запорожців могла бути достатньо обмеженою, якщо не відсутньою. І не тому, що, як зазначають дослідники, “козаки” (в Добруджі Османської імперії) як “ідентичність не була вже актуальною для більшості населення: українське козацтво після ліквідації Задунайської Січі перейшло на бік Росії, а основна маса росіян козаків-некрасівців або вступила також, або пішла у глибину Османської імперії”⁸⁵. На обмежену кількість задунайців в “Оттоманському війську” добруджанських козаків наводять декілька моментів: по-перше, розповідь самого Садик-паші, в якій він пояснює, з кого складались “добруджанські козаки”: “Обмаль серед них було Липован — були то найманці Цигани, Волохи, євреї навіть і бродяги різних народів, яких не хотіли приймати навіть до Запорозької Січі” (“Bardzo mało między niemi było Lipowanów — byli to najemnicy Cyganie, Wolochy, zydzi nawet i brodiaki roznnych narodów, ktorych niechciano przyjąć nawet do zaporozkiej Siczy”⁸⁶. В подальшо-

⁸¹ BOA. – Fon adı:A}DVN. – Dosya № 121. – Gömlek № 25; Dosya № 79. – Gömlek № 17; Dosya № 79. – Gömlek № 82 тощо.

⁸² Зайончковский А. М. Восточная война. 1853- 1856. – СПб., 1912. – Т. 2. – С. 290.

⁸³ Турченко Ф. Г. Чайковський М. // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Запоріжжя, 2002. – С. 532.

⁸⁴ НБ “Св. Св. Кирил и Методий”. ОАК. – №8/8.

⁸⁵ Прігарін О. А. На кордонах імперій: погляди М. С. Чайковського (Мехмед Садик-паші) на формування козацького населення Добруджі // Козацька спадщина. – Дніпропетровськ, 2008. – Вип. 4. – С. 130.

⁸⁶ Маємо інший опублікований не зовсім коректний переклад: “Дуже мало між ними було Липован – зате були найманці Цигани, Волохи, щоб навіть і бурлаки різних

му тексті опублікованих спогадів Михайла Чайковського також не згадуються задунайські козаки, як провідна частина його козацьких полків; по-друге, у відомих спогадах самих задунайців, не зафіксувався факт служби в цьому війську⁸⁷, на відміну від некрасівців і липован⁸⁸; по-третє, у 1840–1850-х роках в Османській імперії “старих” запорожців майже не залишалось через вихід частини до Росії, або через віковий фактор. Ті ж, які ототожнювали себе з представниками колишнього задунайського козацтва цілком легально служили в складі турецької армії або займались господарською діяльністю, і не потребували зміни свого становища через вступ до “Оттоманського війська”. Проте дані факти потребують ще подальших досліджень. Зауважимо, що створене військове формування не уникло тих різноманітних порушень дисципліни та зловживань, що й описані вище козацькі частини в Російській імперії. Так, знаємо про “прояви непокори” командирам, неякісне харчування козаків, пияцтво, хвороби тощо⁸⁹.

Достатньо цікавим є те, що Михайло Чайковський записав свідчення задунайських козаків у Добруджі в 1840-х роках ХІХ ст. Названі ним інформатори — Семен Безверхий, останній курінний отаман Платнірівського куреня (?), який проживав у с. Сеймени, Степан Заремба, останній осавул Задунайської Січі (?), який проживав у с. Караорман, запорожець Завільський з с. Дунавець та колишній кошовий отаман Василь Смик (?), який проживав у с. Каліка⁹⁰. Їхні свідчення, багато в чому є міфологізованими, легендарними і навіть не лише для професійних вчених, що вже відзначалось дослідниками ХІХ — 20-х років ХХ ст. (Федір Вовк, Олександр Рябінін-Скляревський та ін.). Більше того вони є певною мірою тенденційними, адже зображують задунайців, здебільшого, в постійних пиятиках, непорядних й анти-

народів, які випадково приїхали на запорозьку Січ”. Див.: Прігарін О. А. На кордоні імперій: погляди М. С. Чайковського (Мехмед Садик Паші) на формування козацького населення Добруджі // *Козацька спадщина*. – Дніпропетровськ, 2008. – Вип. 4. – С. 133.

⁸⁷ Дет. див. роботи Ф. Вовка, О. Рябініна-Скляревського та ін.

⁸⁸ Прігарін О. А. “Козацтво в Туреччині” М. Чайківського як джерело вивчення козацьких формувань в Оттоманській Порті середини ХІХ ст. // *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. – Вип. ХІІІ. – Запоріжжя: Прем’єр, 2001. – С. 17–28.

⁸⁹ НБ “Св. Св. Кирил и Методий”. ОАК. – №8/1, 8/22, 8/31, 8/32; Kenderova S. *L’hospital pour pauvres et emigrants a Toultscha // Enjeux politiques, economiques et militaires en mer noire* (XIV – XXI s.). – Braila, 2007. – P. 554.

⁹⁰ *Kozaczyna w Turcyi*. Paryz: w drukarni L. Martinet. – Pariz, 1857. – С. 21–47.

моральних діяч⁹¹. На таку оцінку, могло вплинути спілкування Садик-паші з керівниками некрасівських козаків. Адже з ними він був знайомий раніше, деякі з них увійшли до “Оттоманського козацького війська”⁹². Однак, незважаючи на все це, інформація зібрана Михайлом Чайковським, є одним з небагатьох джерел, що оповідає про життя дунайських козаків у 1840-х роках XIX ст.

Таким чином, усі вищезазначені козацькі формування виникли під час назрівання чергового військово-політичного конфлікту і брали активну участь в усіх війнах, які проводила російська імперія протягом першої половини XIX ст., як на європейському, так і на кавказькому театрі бойових дій. Офіцери і нижні чини були нагороджені орденами і медалями, підвищенні в званнях, зрівняні в правах і привілеях з армійськими чинами, загальновійськові нагороди визначались наданням полкам георгіївських і простих штандартів, срібних труб тощо.

В першій половині XIX ст. українське козацтво складало значний прошарок українського суспільства, мало власні особливі права і привілеї. Виникнення більшості козацьких формувань, як і попередній період останньої чверті XVIII ст., стало можливим внаслідок збігу інтересів, з одного боку, влади, яка, в такий спосіб, збільшувала військові контингенти й знімала соціальну напругу в регіонах проживання козацтва; з іншого, — інтересів самих козаків, адже за військову службу вони сподівались отримати певні привілеї та пільги.

Створення південноукраїнських іррегулярних військових козацьких частин відбувалось на дещо інших засадах ніж у XVIII ст. і кожне з них — Азовське і Дунайське (Новоросійське) пройшло два етапи в своєму розвитку. На першому — козацьке населення військ зберігало традиції управління і життя попередніх часів, що може вказувати на не визначеність політики російського уряду до цих формувань. Створювались вони в першу чергу з політичних і воєнних міркувань, а згодом починався розгляд їх використання і влаштування через те, що об’єктивно військова структура Росії потребувала подібних формувань лише тимчасово, а не на постійній основі. На цьому ж етапі війська штучно поповнювались за рахунок категорій населення не козацького, що було пов’язане з необхідністю збільшення служилого складу, зменшення і поступового

⁹¹ Kozaczyna w Turcyi. Paryz: w drukami L. Martinet. – Pariz, 1857. – С. 21– 47, 59– 62.

⁹² Прігарін О. А. “Козацтво в Туреччині” М. Чайківського як джерело вивчення козацьких формувань в Оттоманській Порті середини XIX ст. – С. 17– 28.

“розмивання” козацького елементу. На другому етапі, усі козацькі війська отримували спеціальні “Положення”, які узаконювали їх існування і регламентували усі сфери життя та діяльності козацького населення і в більшості брали за зразок організаційні засади Війська Донського та Чорноморського. На цьому етапі створювались окремі адміністративно-територіальні одиниці, проводилась уніфікація військової та управлінської структур, обмундирування та озброєння, системи повинностей й організації господарства, змінювались системи ціннісних орієнтацій, світогляду населення, вироблялись спільні загальновійськові традиції життя.

Лівобережне козацтво проживало в дещо інших правових і юридичних умовах ніж козацьке населення півдня. Політика російського уряду визначалась постійними змінами їхньої системи повинностей й оподаткування в залежності від держаних потреб, зокрема, у поповненні армії боездатними контингентами напередодні і під час проведення численних війн. Опір в обмеженні козаків в правах врешті-решт завершилися формуванням у них і вихідців з інших верств населення специфічного стану “малоросійських козаків”. Існування цього стану вважається дослідниками одним з чинників збереження “малоросійської ідентичності”, незважаючи на те, що “будь-яка спроба відновити козацтво як вільне воїнство старої України зазнавала поразки через спротив імперії та економічний занепад самого козацтва”⁹³.

Затишшя перед бурєю

Друга половина XIX ст. пов’язана з проведенням на території всієї Російської імперії реформаційних процесів 60–70-х рр., що мали перетворити суспільство на безстанове. Реформи торкнулись усіх сфер життя й усіх верств населення, і звичайно, не обійшли вони й українське козацтво. Особливого значення для цієї верстви населення набула підготовка і проведення двох реформ — селянської і військової. Наслідком їх стала ліквідація останніх козацьких іррегулярних формувань на Півдні України, поступове злиття козацтва з іншими верствами суспільства (принаймні офіційно), часткове збереження козацького світогляду та звичаїв на території Наддніпрянської Украї-

⁹³ Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика, 2004. – С. 163.

ни і за межами сучасних українських територій у вигляді Кубанського козацького війська.

Маніфест і “Положення про селян, які перебували в кріпацтві” 19 лютого 1861 р. звільняли їх від особистої залежності і мали регулювати подальші поземельні відносини. За поміщиками закріплювалось право власності на всі належні їм землі. Селянам виділялись садиби й польові ділянки, за які вони повинні були внести викуп. Норми ділянок установлювались залежно від місцевості й якості землі. Там, де земля давала низькі прибутки розміри ділянок були вищі, на місцевості з високими прибутками — нижчі. До переходу селян на викуп вони перебували в тимчасово зобов’язаному стані, виконували повинності на користь поміщика. В губерніях Лівобережної України діяло спеціально розроблене “Малоросійське положення”, за яким кріпакам, в тому числі і козацького походження, земля надавалась усій громаді і потім закріплювалась у сімейне спадкове користування. Установлювалось три види ділянок: піші, садибні, додаткові, за кожний з яких селяни мали нести особливу повинність. Першими наділялись усі селяни відповідно до установлених для кожної місцевості розмірів. При складанні “Малоросійського положення” редакційні комісії змушені були зважати на значну кількість малоземельних і безземельних селян, що децю збільшувало обсяг ділянок, якими наділялись усі селяни. Однак це не вирішило складну ситуацію і питома вага збезземелених селян і козаків зросла протягом впровадження реформи з 17,6 до 20,8%. Так, наприклад, у Полтавській губернії за визначеним положенням вищий розмір пішої ділянки визначався чотирма десятинами, але реально більшість колишніх кріпаків одержала в середньому лише 1,7 десятин, в деяких поміщицьких маєтках губернії селяни втратили понад 47% землі, якою вони користувались раніше. В середньому ж селяни Лівобережної України втратили до 28% їх дореформеного надільного землеволодіння. Не запровадження умов реформи призводило до селянського опору і заворушень. Так, наприклад в 1861 р. в Полтавській губернії вони охопили поміщицькі маєтки в 11 повітах, а в 1863 р. в Чернігівській — 44 маєтки⁹⁴. Зокрема, самі селяни описали суть того, що відбувалося таким чином: “Да в панів, звісно, сама краща земля нарізана: тим-то й родить краще нашої! Чом панам не жити, як

⁹⁴ Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. – С. 98, 102, 103, 136– 137.

до їх усі гори одійшли, а в нас — низи, да солонці, да куп'є, да місця, де вовки тільки виплоджуються!”⁹⁵.

Дещо в іншому становищі перебували “малоросійські козаки” і державні селяни. На основі “Загального положення” для поміщицьких селян наказом 24 листопада 1866 р. установлювались загальні основи поземельного устрою державних селян. Згідно з цим наказом усі землі та угіддя державних селян, залишаючись власністю держави, закріплювались за громадами в безстрокове общинне чи подвірне користування, за що селяни повинні були вносити до казни щорічний платіж під назвою “державної оброчної податі”. Наказ передбачав перегляд через 20 років (у 1886 р.) розмірів у бік їх збільшення в міру зростання доходів земельних ділянок. Громадам або окремим господарям надавалось право звільнитися від оброчної податі або її частини, для чого вони повинні були внести до казни капітал, відсотки з якого дорівнювали б сумі оброчної податі. Внаслідок проведення селянської реформи становище козаків виявилось кращим за становище козаків–колишніх кріпаків. Державні селяни отримали майже вдвічі більшу ділянку землі ніж колишні кріпаки, і сплачували меншу кількість платежів. Так, в Чернігівській губернії платежі з колишніх кріпаків перевищували платежі з колишніх державних селян на 10%, в Полтавській — 45–47%⁹⁶. Внаслідок проведення селянської реформи на території Лівобережної України виникло так зване аграрне перенаселення. Надлишок сільського населення, яке розорялись й убожіло, ставав зайвим на селі, але в той самий час досить слабо вбирався промисловістю. Так, надлишок робочої сили на селі серед дорослого чоловічого населення в Полтавській губернії склав 28,8%, в Чернігівській — 34,5%. Для того щоб зменшити соціальну напругу, що склалась внаслідок такої ситуації, уряд вдався знов до переселенської політики. Переселення, як і раніше, проходило як офіційно, тобто централізовано, так і самовільно. Селяни виїжджали тепер не лише на Кубань, але й в Сибір і Середню Азію. Протягом 1861–1902 рр. лише з Полтавської губернії виїхало 350 тисяч осіб, з Чернігівської губернії протягом 1888–1897 рр. за офіційними даними виїхало понад 21 тис. козаків, що становило 37,5% від усіх інших переселенців, при цьому найбільша імміграція спостерігалась у 1892–1897 рр. (Цікаво що, за 10 років (1888–1897) приїхало до Чер-

⁹⁵ Русов А. Нежинский уезд. Статистико-экономическое описание с проектами оценки недвижимых имуществ уезда. — К., 1880. — С. XIII.

⁹⁶ Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. — С. 126.

нігівської губернії лише 73 козаки)⁹⁷. За 20 років (1886–1905 рр.) з Лівобережної України до Сибіру переселилось 77,35% усіх переселенців з України, деяка частина, не влаштувавшись на цих землях, повернулась назад⁹⁸.

Незважаючи на значну кількість переселенців у лівобережних губерніях залишалась численна група “малоросійських козаків”. У 1862 р. вони становили 33% від усіх жителів Чернігівської губернії і 65% від державних селян губернії, у Полтавській — відповідно 46% і 88%. Працездатного, активного у соціально-господарському плані населення з 18 до 60 років в даній групі нараховувалось 48,7%. Характерною особливістю козацького населення було також те, що кількість жінок перевищувала кількість чоловіків — 51,8% і 48,2% відповідно⁹⁹. Пояснення даному факту може бути надано лише відходом значної кількості чоловічого населення на заробітки в інші губернії внаслідок малоземелля і неприбутковості господарства (про що йшлося вище). Один із сучасників залишив нам досить цікаву характеристику господарювання козаків Чернігівської губернії в 1860–ті рр.: “Населення Чернігівської губернії не відрізняється схильністю до промислової діяльності. Самий головний і повсякденний промисел — це хліборобство, але і воно ведеться рутинно, без уведення будь-яких удосконалень, крім деяких поміщицьких мастків, в яких можна зустріти незначні корисні нововведення... Крім того, жителі північних повітів, як малоземельні державні селяни і козаки всієї взагалі губернії йдуть щорічно, під час покосів, значними партіями на заробітки, переважно на Дон, а заможні чумакують, тобто займаються візництвом на волонних підводах своєї і чужої поклажі”¹⁰⁰.

Зауважимо, що серед лівобережного козацтва зустрічались і найзаможніші представники. Згадаймо відому родину Терещенків, які походили з козаків-торговців м. Глухова. На початок ХХ ст. у шістьох із дев’яти українських губерній їм належало понад 150 тисяч десятин, цукрові і лісопильні заводи, суконна фабрика, гуральні.

⁹⁷ Відомості Казенної палати про виключення з жителів Чернігівської губернії за 1888–1897 рр. — С. 8–10.

⁹⁸ Теплицький В. П. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні. — С. 98, 102, 103, 136–137.

⁹⁹ Підраховано автором за даними: Памятная книжка Черниговской губернии на 1862 г. — Чернигов, 1862. — С. 80–81; Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 г. — Полтава, 1865. — С. 125–126

¹⁰⁰ Гудима Е. Краткое географическое описание Черниговской губернии // Памятная книжка Черниговской губернии на 1862 г. — Чернигов, 1862. — С. 368, 371.

**Козацьке населення Чернігівської і Полтавської губерній.
Друга половина XIX ст.**

№ п/п	Чернігівська губернія. 1862 р.				
	Повіти	Чол.	Жін.	Всього	%
1.	Борзненський	26823	29163	55986	12,8
2.	Глухівський	12175	13188	25363	5,8
3.	Городницький	7981	8696	16677	3,8
4.	Козелецький	19229	21189	40418	9,3
5.	Конотопський	19866	21375	41241	9,4
6.	Кролевецький	18447	20083	38530	8,8
7.	Мглинський	15045	15802	30847	7,1
8.	Ніжинський	22048	24043	46091	10,6
9.	Новгород-Сіверський	6785	7424	14209	3,3
10.	Новозибківський	3528	3558	7086	1,6
11.	Остерський	10551	11436	21987	5,0
12.	Сосницький	18433	19390	37823	8,7
13.	Стародубський	12298	13148	25446	5,8
14.	Суразький	2069	2184	4253	0,9
15.	Чернігівський	15133	15689	30822	7,1
	Всього	210411	226368	436779	100

Таблицю складено і підраховано автором за даними: Памятная книжка Черниговской губернии на 1862 г. — Чернигов, 1862. — С. 409—410.

Кількість козацького населення змінювалась протягом другої половини XIX ст. Так, у 1858 р. вона складала 436 661 або 29,7%, то у 1894 р. — 591 350 осіб, що складало вже 25,29% від населення Чернігівської губернії¹⁰¹. На таку кількість населення припадало близько 115 975 дворів (30,2%). На 100 чоловіків було в середньому 103 жінки¹⁰².

При цьому на кінець XIX ст. найбільша кількість козаків проживала, здебільшого, у південних повітах губернії: Сосницький — 38,8%, Ніжинський — 39,6%, Конотопський — 41,8%, Кролевецький — 46,4%, Козелецький — 49,5% Борзненський — 54%, в усіх цих повітах разом близько 40%. Ці повіти були найбільш густо заселеними. Анклавно козаки складали понад 30–40% в деяких районах Остерського,

¹⁰¹ Русов А. Описание Черниговской губернии. — Чернигов, 1898. — Т. 1. — С. 51, 52.

¹⁰² Там само. — Чернигов, 1899. — Т. 2. — С. 8.

Мглинського, Новгород-Сіверського, Городнянського та Чернігівського повітів¹⁰³.

№ п/п	Полтавська губернія. 1873 р.				
	Повіти	Чол.	Жін.	Всього	%
1.	Полтавський	40546	41857	82403	8,1
2.	Гадяцький	40836	42134	82970	8,1
3.	Зіньківський	36307	36398	72705	7,1
4.	Золотоношенський	53580	54462	108042	10,5
5.	Кобелякський	11874	13236	25110	2,5
6.	Костянтиноградський	3967	4244	8211	0,8
7.	Кременчуцький	37610	40214	77824	7,6
8.	Лохвицький	27521	28606	56127	5,5
9.	Лубенський	24208	23556	47764	4,7
10.	Миргородський	33583	35242	68825	6,7
11.	Переяславський	45094	47129	92223	9,0
12.	Пирятинський	34360	34224	68584	6,7
13.	Прилуцький	46660	47104	93764	9,1
14.	Роменський	36165	36955	73120	7,1
15.	Хорольський	33417	34326	67743	6,6
	Всього	505728	519687	1025415	100

Враховано козацьке населення позаштатних міст Градижськ і Глинськ.

Таблицю складено і підраховано автором за даними: Памятная книжка Полтавской губернии за 1874 г. — Полтава, 1875. — С. 209—210.

Вже протягом 1882–1889 рр. козацьке населення складало 984784 особи обох статей, 496433 чоловіків та 488351 жінок, що становило 46,3% сільського населення губернії¹⁰⁴. При цьому кількість жінок продовжувала перевищувати кількість чоловіків і цей показник в цій категорії населення був вищий ніж в середньому по губернії — на 100 чоловіків — 97,5–98,5 жінок. Активна в соціально-економічному, репродуктивному віці група від 18 до 59 років у чоловіків складала 47,8%, а у жінок 51,1%, що було вищим за інші групи сільського населення. Козацькі господарства склали більшість — 176 400 (46,4%), в той час як у селян власників — 148 779 (39,1%), міщан — 10 351 (2,7%), державних селян 2 590 (0,7%). На одне господарство припада-

¹⁰³ Карта Черниговской губернии с обозначением отношения казаков к общему числу населения; Карта Черниговской губернии с обозначением густоты населения // Русов А. Описание Черниговской губернии. — Чернигов, 1899. — Т. 2.

¹⁰⁴ Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882–1889 гг. — Полтава, 1900. — Вып. 2. — С. 4,11,13.

ло в середньому у козаків 5,6 осіб обох статей, селян власників — 5,5, державних селян 5,5, міщан — 5,1. З точки зору економічної користі господарства слід дізнатися й про те, яке співвідношення було в родинях між дорослими та дітьми, а також між виробниками та споживачами.

**Кількість чоловіків і жінок на 100 господарств у Полтавській губернії
у 1882–1889 рр.**

	Козаки		Селяни власники		Державні селяни		Міщани	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
До 7 років	68,4	68,2	67,8	68,4	69,3	73,0	63,4	62,1
7- 13	42,9	31,1	42,0	30,8	43,3	32,5	42,5	30,0
14- 17	23,4	23,3	23,0	34,9	21,6	25,1	20,7	22,5
18- 54	135,3	142,4	133,3	32,5	132,5	141,7	121,1	126,1
55 й вище	13,3	13,6	14,7	30,0	13,2	14,6	10,8	12,8

Складено за даними: Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882–1889 гг. — Полтава, 1900. — Вып. 2.

**Кількість виробників та споживачів у Полтавській губернії
у 1882–1889 рр.**

	Козаки		Селяни власники		Державні селяни		Міщани	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
Споживачі	28,9	29,4	29,4	30,4	29,5	30,6	28,7	29,4
Виробники	71,1	70,6	70,6	69,6	70,5	69,4	71,3	70,6

Складено за даними: Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882–1889 гг. — Полтава, 1900. — Вып. 2.

Таким чином найбільш вигідне економічне становище в зазначені роки зберігалось за міщанами Полтавської губернії. Розглянемо в яких населених пунктах проживали родини “малоросійських козаків”, їх кількісні та складові характеристики.

Серед населених пунктів Чернігівської губернії (враховано як адміністративні одиниці), що визначені як лише козацькі існували окремі хутори, де проживали від 1 до 4 осіб, наприклад, хутори козаків Ветра та Деревинського Козелецького повіту, Деренова та Брилевича Кролевецького повіту, Кошевного Мглинського повіту, Фоміна Новгород-Сіверського повіту. Існували набагато більші села, як то Гусавка Чернігівського повіту, де проживало 296 осіб, Ксензовка Кролевецького повіту — 575 осіб, Ліски Козелецького повіту — 707,

Алтинівка Кролевецького повіту — 1 797 осіб, тут знаходились сільське та волосне управління, ярмарок, базари, парафіяльне училище, дві церкви¹⁰⁵. В Полтавській губернії серед таких хуторів, сіл і містечок можна назвати хутори: Прісковата Могила Кременчуцького повіту, де проживало 10 осіб, Бельмасов та Нечепоренків Зінківського повіту — 16 і 33 особи відповідно, Нелюбівка та Непійновські Полтавської губернії — 30 та 98, в той час як містечка Белики та Царичанка Кобелякського повіту мали 4 861 і 2 571 особу, в першому знаходилась церква, волосне та сільське управління, чотири ярмарки, парафіяльне училище, в другому — чотири церкви, п'ять ярмарків, воскобойня, базар¹⁰⁶.

Населені пункти Чернігівської і Полтавської губерній*. 60-ті роки XIX ст.

№ п/п	Чернігівська губернія				
	Повіти	Населені пункти (міста, містечка, хутори, села)			Відсоток населених пунктів із зазначенням “козацькі”
		козацькі	спільні (козацькі, приватні, казенні)	Всього	
1.	Борзненський	9	43	175	31,7
2.	Глухівський	27	37	279	26,7
3.	Городницький	7	58	267	24,3
4.	Козелецький	40	37	190	40,5
5.	Конотопський	3	-	186	3,5
6.	Кролевецький	24	13	244	15
7.	Мглинський	38	42	398	20
8.	Ніжинський	5	12	123	13,8
9.	Новгород-Сіверський	17	29	240	19
10.	Новозибківський	6	20	218	12
11.	Остерський	21	53	185	40
12.	Сосницький	49	49	252	38,8
13.	Стародубський	16	98	359	31,7
14.	Суразький	3	4	282	8,5
15.	Чернігівський	7	63	275	17,2
	Всього	272	558	3673	22

¹⁰⁵ Списки населенных мест Российской империи. Черниговская губерния. - СПб., 1866. - С. 62-67, 79.

¹⁰⁶ Списки населенных мест Российской империи. Полтавская губерния. По сведениям 1859 г. - СПб., 1862. - С. 29, 32, 62, 87, 121.

№ п/п	Полтавська губернія				
	Повіти	Населені пункти (міста, містечка, хутори, села)			Відсоток населених пунктів із зазначенням “козацький”
		козацькі	спільні (козацькі, приватні, казенні)	Всього	
1.	Полтавський	124	9	435	30,5
2.	Гадяцький	27	41	338	20
3.	Зіньківський	97	17	391	29
4.	Золотоношенський	3	22	199	12,5
5.	Кобелякський	209	10	621	35
6.	Костянтиноградський	-	-	312	-
7.	Кременчуцький	20	28	242	20
8.	Лохвицький	8	70	192	40,6
9.	Лубенський	14	56	157	44,5
10.	Миргородський	64	40	218	48
11.	Переяславський	7	79	145	59
12.	Пирятинський	2	18	192	10,5
13.	Прилуцький	10	51	219	27,8
14.	Роменський	31	-	599	5
15.	Хорольський	51	37	258	34
	Всього	667	478	4518	25,3

* *Враховані адміністративні одиниці. Складено автором за даними: Списки населенных мест Российской империи. Черниговская губерния. — СПб., 1866; Списки населенных мест Российской империи. Полтавская губерния. По сведениям 1859 г. — СПб., 1862.*

Здебільшого населення проживало в населених пунктах, які визначались як козацькі, або козацько-селянські. Серед них Гусавка, Боромики, Стасі, Жуковка, Овдівка, Салтиковка, Стасі Чернігівського повіту, Носівка Ніжинського повіту Чернігівської губернії. Характерною рисою останнього є те, що Носівка була сотенним містечком і козаки залишили в ній старий поділ на курені (райони): Рожевцева, Боришовцева, Зубкова, Калініна, Краткова, Спаський, Вербовський. Як бачимо, ці назви не нагадують звичні нам назви куренів у Запорозькій Січі, а скоріш за все вони відбивають історію заселення даного населеного пункту¹⁰⁷. На 1860-ті рр. у Носівці проживало 1458 козацьких родин, з яких 180 (12,3%) були заможними, 452 (31%) — се-

¹⁰⁷ Списки населенных мест Российской империи. Полтавская губерния. По сведениям 1859 г. — СПб., 1862. — С. 384; Черниговская губерния. — СПб., 1866. — С. 133.

редняками, 601 (41,2) — бідняками і 225 (15,4%) — “бездомниками”¹⁰⁸. Подібні назви районів спостерігаємо і в с. Локотки Глухівського повіту Чернігівської губернії, але без зазначення, що це є “курени” — Романівка, Колодківка, Соломківка, Гузівка — їхні назви походили від прізвищ козаків, які заселяли першими ці райони — Романки, Колодки, Гузи, Соломки¹⁰⁹.

Яке ж побутове життя та світогляд мало козацьке населення в цих населених пунктах? Спробуємо навести окремі штрихи та характеристики. Проживаючи разом з селянами козацьке населення чітко відрізнялось від нього, в тому числі збереженням власних традицій. Таку характерну особливість помітив священник с. Вишенок Кролевецького повіту Чернігівської губернії, де в 1869 р. проживало 1150 колишніх селян-кріпаків княгині Долгорукої, 612 козаків, міщан, солдатів та ін.: “Дивна різниця між козаком і селянином. Перший, зберігаючи за собою хвалькуватий гонор, насилу піддається впливу часу та освітнього начала; розважний, стриманий в домашньому житті, чесний. Селянин, особливо молодий, з бажанням йде на зустріч усьому новому, кмітливий, франт, марнотратний. В багатьох випадках виявляє навіть деякого роду витонченість життя, наприклад, вживання самовара, цигарок та ін.”¹¹⁰. Зберігалась різниця і у самосвідомості самих козаків. Зокрема, у 1905 р. священник Євтимій Єфремов с. Середняки Гадяцького повіту Полтавської губернії писав, що парафіяни “просто говорять: “ми мужики” — це колишні кріпаки, “ми козаки” — це колишні реєстрові козаки”¹¹¹. Це засвідчив й священник Микола Пірський містечка Переволочна Кобелякського повіту Полтавської губернії, коли зауважує, що навіть при дуже скрутному становищі у господарстві в “услужение” наймались не часто через “властиву обивателям містечка козацьку гордість, яка не дозволяє їм йти у батраки”¹¹².

Саме цих козаків останній раз уряд закликав на військову службу під час польського повстання 1863–1864 рр., коли були організовані три Малоросійські кінні козацькі полки — 1-й і 2-й Полтавські та

¹⁰⁸ Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / АН УССР. Ин-т истории; Отв. ред. Е. И. Луговая. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 79.

¹⁰⁹ Записки Черниговского губернского статистического комитета. Кн. 1. — Чернигов, 1866. — С. 155–157.

¹¹⁰ Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1875. — №2. — С. 64–65.

¹¹¹ Полтавские епархиальные ведомости. — 1905. — №25, ч. неофиц. — С. 926.

¹¹² Там само. — 1893. — № 14, ч. неофиц. — С. 548.

3-й Чернігівський. Кожен полк мав складатися з 7-ми сотень: шести основних (дієвих) і однієї резервної. Загальна чисельність особового складу мала становити 1075 чоловік. У кожній сотні нараховувалося по 125 козаків. На посаді командира Чернігівського полку перебував полковник Рахубович, 1-го Полтавського — полковник Кардашевський, 2-го Полтавського — полковник Ерделі¹¹³.

Козацькі громади повинні були забезпечити полки обмундируванням: сукняними куртками (жупанами), шароварами, чорними овечими шапками з сукняним верхом і кушаками червоного кольору в 1-му Полтавському полку, синього кольору — в 2-му Полтавському полку, світло-зеленого — у Чернігівському полку. Козакам дозволялося носити свою звичайну зачіску, вуси і бороди¹¹⁴.

Відповідальність за створення полків повністю належала до компетенції Міністерства Державного майна. В Полтавській і Чернігівській губерніях формуванням полків займалися губернські палати Державного майна, які до виступу полків з території зазначених губерній забезпечували їх продовольством і фуражем. На офіцерські посади запрошувалися особи “всіх вільних станів” — в першу чергу ті, що перебували в запасі, або служили в Малоросійських козацьких полках у 1855 р.

У полку лише приблизно кожен п'ятий був добровольцем, що значно менше ніж у попередні часи. Серед них Яків Борщенко, Трохим Ухало, Євдоким Нечитайло, Кузьма Казка (останній, до речі був відсторонений від служби “через тупість і безтолковість”), Давид Свістун, Іван Кішка, Осип Солодовник, Дмитро Білоручко та ін.¹¹⁵

Близько 5% козаків служили ще у полках під час Кримської війни 1853-1856 рр. Порівняно з попередніми прикладами залучення козаків Полтавської і Чернігівської губерній до збройних сил, у 1863–1864 рр. збільшилось юнаків від 16 до 20 років та козаків зрілого віку — від 42 до 50 років — 20%, 74 % служилих були у віці від 21 до 30 років. Одружені складали 61,5%. При формуванні полків використовували й так званий військовий найом, коли заможні козаки виставляли замість себе на службу іншого з необхідним обмундируванням та

¹¹³ Стоянов Ф. Ф. Тимчасові козацькі формування Лівобережної України в ХІХ ст.: організація, склад, служба: Дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2007. – С. 170.

¹¹⁴ Там само. – С. 168.

¹¹⁵ Підраховано автором за даними: ЦДДА України в м. Києві. – Ф. 1946. – Оп. 1. – Спр. 93. – Арк. 140

амуніцією. Таких козаків-наймитів у полках нараховувалося не більше 3–5 %¹¹⁶.

Козацькі полки протягом зими 1864 р. перебували на квартирах поблизу Полтави і Чернігова. Навесні вони вирушили на місця дислокації у міста Києв та його передмістя, Тальне та Чуднів. Козаки охороняли кордон, об'єкти військово-промислового комплексу, виконували поліцейські функції та ін.¹¹⁷

Не були позбавлені Малоросійські полки й втеч зі служби. Наприклад, козак 1-ї сотні 2-го Полтавського полку поїхав отримувати сіно для своєї сотні та назад до служби не повернувся. Знайшли його лише через кілька місяців. Інший козак Полтавського полку 3-ї сотні Тит Кейбал відмовився виконати наказ про переведення у 4-ту сотню і відправився до корчми, де зчинив скандал і бійку. Навіть після того, як його привели до сотенного командира поручика Лисенка, він не заспокоївся і продовжував вести себе зухвало за що командир полку покарав 25 ударами різок¹¹⁸.

Після приборкання польського повстання полки спіткала така ж доля, як і всі попередні — їх спочатку розформували за положенням від 26 липня 1864 р., а потім ліквідували¹¹⁹. Рядові козаки звільнялися у відпустку. Офіцерам надавалося право або продовжувати службу в кавалерійських регулярних частинах армії, або на вибір стати “позаштатними чиновниками при канцелярії губернатора з виплатою зарплатні”.

Побутове та господарське життя козаків Лівобережної України мало достатньо багато загальних рис та особливостей. Зокрема, вже з кінця XIX — початку XX ст. починають розповсюджуватись у сільській місцевості міські традиції, мода та засоби життя. Характерними в цьому плані є свідчення священника с. Оболоння, який, зокрема, записав у 1901 р., що в “одежі жителів стало проглядатися в останній час франтівство, міські моди починають епідемічно впливати на молоде покоління”, а “очевидне франтівство та пристрасть до убрання ховають собою справжнє матеріальне становище нашого жителя — його бідноту. Веселий за виглядом, охайний та задоволений, він завжди

¹¹⁶ Стоянов Ф. Ф. Тимчасові козацькі формування Лівобережної України в XIX ст.: організація, склад, служба: Дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2007. – С. 169.

¹¹⁷ Там само. – С. 180–183.

¹¹⁸ Там само. – С. 173

¹¹⁹ Казачьи войска: Хроники гвардейских частей / Под. ред. В. К. Шенка. – СПб., 1992. – С. 35 [Репринт].

бідує”¹²⁰. Майже теж саме писав і священник Леонід Максимович с. Девтовки Конопотського повіту Чернігівської губернії у 1896 р., жителі якого в більшості були козаками: “Це видно з їх зовнішності, розмови, прізвища та козацького звання, за виключенням поміщицьких селян. Однак колишній малоросійський тип жителів за останні 30 років значно змінився... На сьогодні у вигляді та одежі чоловіків, хоча і збереглося чимало попередніх особливостей, характерних для малороса... але в усьому вже помітна якась суміш наслідувати міським жителям. Тепер бачиш чоловіка, то з зачіскою волосся в кружок, то з поділом по середині голови (голови вже не голять, як 30 років тому), то в колишніх простих брилях, то у міських картузах, то в гарних пояркових шляпах...”¹²¹

У житті козаків, втім як і в інших верств населення, мали місце різноманітні повір’я, забобони, і на думку священників зберігали їх, як правило, жінки. Так, святкували Коляду, Івана Купала тощо довіряли шептунам та ворожкам¹²², відомі вірування у відьом і мавок. Перші — відьми, за свідченням священника вже згаданого с. Оболоння “неморальні жінки похилого віку, які вміють обертатися на кішок, собак, займаються доінням чужих корів опівночі”, а другі, тобто мавки, “це душі немовлят, які померли нехрещеними”¹²³. Вірування у цих персонажів підтверджують й священники інших сіл. Крім зазначеного залишались повір’я, що не “можна шити на собі одержу, щоб не зашити свого розуму. На заході сонця жінки не виносили сміття з хати, щоб господарство не занепало”, негарними прикметами вважались “перехід дороги людині чорною кішкою, іншої людини з порожніми відрами”, а також народні звичаї на гарний вражай при засівах та інших польових роботах тощо¹²⁴. Залишались в селах й традиції так званих “вечорниць або “досвіток”, де молоді люди мали змогу краще познайомитись один з одним перш ніж обрати собі пару.

Одночасно маємо свідчення про достатньо шанобливе ставлення до церкви та її потреб. Так, козак Андрій Городницький з хутора Голтви Полтавського повіту пожертвував одну тисячу крб на будівництво

¹²⁰ Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1901. – №10. – С. 560.

¹²¹ Там само. – 1896. – №17. – С. 341.

¹²² Там само. – 1890. – №23, ч. неофиц. – С. 603; 1897. – № 1, ч. неофиц. – С. 21–22.

¹²³ Там само. – 1905. – №28, ч. офиц. – С. 1072.

¹²⁴ Там само. – 1901. – №11. – С. 399,401.

церкви¹²⁵. Козак Пантелеймон Федорина с. Федорівка Зіньківсько-го повіту купив для церкви два дзвони¹²⁶. Козачка Меланія Зимивцева подарувала землю для будівництва храму в с. Великі Кобелячки Кобеляцького повіту Полтавської губернії¹²⁷. В с. Жернокльонівка молодіжне товариство козаків з бажаючих вступити до його складу брали внесок 1 крб 30 коп. і купували на зібрані гроші необхідні для церкви речі. Подібні свідчення є і в інших повітах Полтавської та Чернігівської губерній¹²⁸.

В більшості випадків головним заняттям малоросійських козаків було землеробство. Однак через мізерні ділянки козаки неспроможні були прогодувати родину і шукали інші джерела заробітку для годування родини. Зокрема, у так званому “відхідному промислі”, ремеслах та візництві. Так, один із сучасників писав, що козаки “працьовиті, бережливі, люблять свою землю, і не лише найбідніші, але й заможні відмовляють собі в усьому, для того щоб заощадити на купівлю землі. Для більшості жителів купівля землі є заповітна мрія, здійснити яку вони намагаються будь-якими засобами, що від них залежать... багато бідняків майже щорічно відправляються на заробітки в південні губернії, але й там за неврожаю, а також через значну кількість робітників часто не знаходять собі роботи й витративши свої власні кошти, повертаються додому без нічого”¹²⁹. Одночасно “відхідний промисел” погіршував становище і місцевих землевласників через те, що вони “залишаються без робочих рук у важливий період жнив”¹³⁰. Інший сучасник залишив нам такий опис наслідків подібних промислів у 1901 р.: “Відхідний промисел” полягав у тому, що групи людей “відправляються до Одеси, Кишинєва для виготовлення цегли; деякі йдуть до степових губерній (Херсонської, Катеринославської, Таврійської), де випасають худобу й обробляють землю;

¹²⁵ Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1890. – №23, ч. неофиц. – С. 845– 848.

¹²⁶ Там само. – 1893. – №5, ч. неофиц. – С. 133– 138.

¹²⁷ Там само. – 1896. – №14, ч. неофиц. – С. 431– 437.

¹²⁸ Там само. – 1900. – №22, ч. офиц. – С. 507– 512; 1901. – С. 23– 24, ч. офиц. – С. 1001; 1902. – №31, ч. неофиц. – С. 1307– 1320; 1908. – №19, ч. офиц. – С. 345; 1912. – №1, ч. офиц. – С. 12; 1913. – №1, ч. офиц. – С. 15– 20; 1914. – №1, ч. офиц. – С. 7; №2, ч. офиц. – С. 142– 143; Черниговские епархиальные известия. – 1861. – №5. – С. 54; №8. – С. 92 тощо.

¹²⁹ Прибавление к Черниговским епархиальным ведомостям. – 1896. – №17. – С. 875.

¹³⁰ Пирский Н. Историко-статистический очерк с. Ханделеевки, Кобеляцкого уезда // Полтавские епархиальные ведомости. – 1897. – №1, ч. неофиц. – С. 18.

багато хто проживає там цілі десятиріччя, забувають про родину та звикають до нового місця, заводять нову оселю та назавжди залишаються там жити. Останнім часом, там, на півдні, з'явилися вигідні заробітки на кам'яновугільних шахтах, і тому потягнулись туди найкращі, міцні молоді сили віком від 18 до 30 років, там вони заробляють значні кошти (25—30 крб на місяць)", однак, повертаючись, за спостереженням священика, "ті, хто провів декілька років на шахтах стають лінивими та неспроможними до землеробської праці, слабкими здоров'ям, блідими, кволими і зі схильністю до легеневої чахотки, та надають не допомогу батькам, а лише один клопіт"¹³¹. Наслідком таких промислів, на думку деяких священиків, стало і розповсюдження "неморальної поведінки" серед парафіян, а саме: "Крім пияцтва помітна значна розпуста серед молоді. Не строго дотримуються заповіді про цнотливість, і в одній лише нашій парафії щорічно народжуються 5—12 незаконних дітей. Це є наслідком відходу на заробітки, де молодь проживає разом без усілякого "нагляду", а також сприяє щорічній службі на тютюнових плантаціях у місцевих економіях, на які щорічно наймаються визначена кількість молодих хлопців і дівчат"¹³².

Важливим моментом у процесі "вписування" малоросійських козаків у загальноімперське життя було розповсюдження російської мови. Проблемність її вживання відзначали місцеві керівники шкіл та училищ, навіть, до початку ХХ ст. Так, у звіті про стан Чернігівського духовного училища у 1870—1871 н. р. читаємо "російська мова, сама по собі достатньо складна для ґрунтовного вивчення", однак вивчення її ще більше ускладнюється для "учнів-малоросів, які звикли з дитинства вживати малоруську мову, а також тим, що діти часто вступають до училища з батьківського дому без будь-якої підготовки з російської мови"¹³³. За свідченням 1901 р. священика П. Соломахи в с. Оболоння Кролевецького повіту Чернігівського повіту населення, яке складалось з колишніх кріпаків і на третину з козаків, розмовляло "спотвореною мовою, що являла мішанину малоросійської з польською та слов'янською"¹³⁴.

¹³¹ Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1901. – №10. – С. 344.

¹³² Коваленко Г. Рождество-Богородичская церковь м. Варвы Лохвицкого уезда (Историко-статистические сведения по церковным документам) // Полтавские епархиальные ведомости. – 1900. – №22, ч. неофиц. – С. 603–604.

¹³³ Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1873. – № 15. – С. 248.

¹³⁴ Там само. – 1901. – №10. – С. 341.

Козаки активно залучались до освітнього процесу, хоча цей рух й не охоплював абсолютно усіх. Так, у 1876 р. козак Андрій Дріжда купив на власний кошт дім для відкриття сільського народного училища, сплатив за опалення та платню вчителям. Училище було назване на його честь — Андріївським. Козаки с. Харківець Галяцького повіту вирішили відкрити церковнопарафіяльну школу через те, що “впевнилися в необхідності грамотності”¹³⁵. Козак Іов Черевко надав свій будинок для відкриття школи грамоти в хут. Худолівка Хорольського повіту Полтавської губернії, де навчалось 19 хлопчиків¹³⁶. Козак Афанасій Півень пожертвував 15 крб на придбання шкільного обладнання в с. Козло-Ольшанка Полтавського повіту¹³⁷. Деякі козаки за необхідності самі викладали в школах. Зокрема, козак Павло Яценко спочатку сам закінчив школу в с. Милорадівка Полтавського повіту, а потім залишився там викладачем¹³⁸. Обов’язки вчителів у школах грамоти брали на себе козацькі діти, які закінчили курси церковнопарафіяльних шкіл — Павло Пипко в хуторі Цикалівка, Сава Безпалько у хуторі Мостовому Хорольського повіту¹³⁹, Гнат Павленко у містечку Омельник Кременчуцького повіту Полтавської губернії¹⁴⁰.

Як відомо початок ХХ ст. позначився революційними подіями. На них жваво відгукнулось й козацьке населення Лівобережної України. Зокрема, це позначилось і на ставленні до церкви. Наприклад, у промові архієпископа Полтавського та Переяславського Назарія, під час відвідувань с. Диканьки Полтавської губернії у 1911 р. йшлося про те, що “в церкві парафіян було не багато, можливо через те, що це був робочий день, а можливо позначились печальні наслідки 1905–1906 рр., коли антицерковна та революційна пропаганда мала особливе місце в с. Диканька та сильно вплинула на населення, довела його до відкритих бунтів та майже не відвідування храму усіма парафіянами, навіть, у Великі церковні свята та нехристиянської їхньої поведінки”¹⁴¹.

На території Південної України козацькі війська були пов’язані безпосередньо з проведенням військової реформи. Необхідність її проведення стало наслідком поразки Російської імперії в Кримській війні 1853–1856 рр., переходом на нові форми комплектування

¹³⁵ Полтавские епархиальные ведомости. – 1876. – №2, ч. офиц. – С. 44.

¹³⁶ Там само. – 1896. – №1, ч. офиц. – С. 21– 22.

¹³⁷ Там само. – 1890. – №1, ч. офиц. – С. 16.

¹³⁸ Там само. – 1890. – №4, ч. офиц. – С. 145.

¹³⁹ Там само. – 1896. – №1, ч. офиц. – С. 23.

¹⁴⁰ Там само. – 1896. – №3, ч. офиц. – С. 92.

¹⁴¹ Там само. – 1911. – №27, ч. неофиц. – С. 1924– 1928.

армії зв'язку, проведення селянської реформи, з переходом в армію так званого “буржуазного типу”. Військовий міністр Росії Дмитро Мілютін низкою заходів 1860-х років підготував військову реформу 1874 р., за якою вводилась загальна військова повинність усього чоловічого населення країни з 20-ти років без різниці у станах. Зокрема, фактичним скороченням терміну служби, переглядом рекрутського статуту, новою структурою військового міністерства, створенням нових військових округів тощо. Проведені заходи не могли не торкнутися іррегулярних козацьких формувань, що продовжували своє існування на південноукраїнських землях. На початок 60-х рр. XIX ст. в строю Азовського війська перебувало — 36 офіцерів і 1569 нижніх чинів (14,7% від усього населення, 35% від осіб чоловічої статі), з них на дійсній службі — 38% і 62% — у відпустках. В Дунайському (Новоросійському) — 33 офіцери і 2169 нижніх чинів (17% від усього населення, 31% від осіб чоловічої статі), з на дійсній службі 32%, а інші у відпустках¹⁴². Порівняно з іншими іррегулярними формуваннями вони вважались не численними. Тривале перебування козаків на службі ускладнювало ефективне господарювання і призводило до значних збитків, як у військовому, так і в козацькому господарстві, а разом з цим у необхідності виділяти кошти на утримання війська з державної казни. Досить чітко визначав це наказний отаман Новоросійського війська генерал-майор Іван Гангардт: “Взагалі одна третина війська повинна була бути на службі, а дві третини в своїх домах. Але військо майже ніколи не могло відпускати і половини своїх людей для улаштування їхнього господарства, знаходячись в постійних відрядженнях, так що сільська власність їх, незважаючи на обіцяні пільги, була завжди в самому бідному становищі”, тому “прибутки війська мізерні, відкуп у чужих руках, промислів не може бути за родом служби та нестатком козаків, — одне джерело підтримки — казна”¹⁴³. Ситуація загострювалась і через незадоволення поміщиків перебуванням козацьких військ на сусідніх з ними територіях Катеринославської губернії та Бессарабської області. Масові козацькі рухи на південь також переконували в необхідності ліквідувати козацькі з'єднання або переселити в регіони, де можна було б використати військовий і господарський досвід (зокрема, азовців).

¹⁴² Підраховано автором за даними: Маленко Л. Азовське козацьке військо. (1828-1865 рр.). — Запоріжжя, 2000. — С. 76-77, 86; Бачинська О. Дунайське козацьке військо. 1828-1868 рр. — Одеса, 1998. — С. 27, 77.

¹⁴³ ДАОО. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 13.

Внаслідок цього Військове міністерство мало переглянути Положення усіх козацьких військ. Для цього при новоросійському та бессарабському генерал-губернаторові була сформована Комісія під керівництвом генерал-майора Івана Гангардта, депутатом від Новоросійського війська був осавул Береговий. Комісія мала розробити за два роки нові Положення про Новоросійське, Азовське козацькі війська та Кримсько-татарський ескадрон.

Нове Положення про Новоросійське військо було складено вже в січні 1860 р. Івана Гангардт вважав, що “для спрощення бюрократичних форм, успіху адміністрації і скорочення витрат по управлінню слід замінити Військове правління на протє Військове чергування. Військо ж одержить економію в 1 500 крб на рік на “необхідні” потреби. За проектом безпосередньо управління здійснював наказний отаман, але не через Військове правління, а через Військове чергування. Воно складалося з чергового штаб-офіцера, військового контролера, скарбника, чиновника особливих доручень і 12 писарів. Усього 16 осіб. Канцелярія Військового чергування формувалась з трьох відділів: військового, судово-поліцейського, виконавчого і господарського. При Чергуванні мали бути також землемір та ветеринарний лікар. Обов’язки чергового штаб-офіцера встановлювались такі ж, як і для начальника штабу й чергового штаб-офіцера Війська Донського.

При чергуванні започатковувалась Комісія Військового суду. Постійним презусом ставав черговий штаб-офіцер, ассорами — офіцери, що служать в полках. Крім того, при Військовому чергуванні вводився мировий суд. В управлінні залишалися станичні правління. Проте проект не був затверджений і вже у 1862 р. Іван Гангардт був направлений на Кавказ для підготовки місць і організації переселення бажаючих із Новоросійського та Азовського козацьких військ у західні передгір’я Кавказу, зокрема територію між річками Пшишемі, Лезі та Адагумом.

Неодноразово згаданий вище наказний отаман генерал-майор Іван Гангардт (бл. 1808—?) достатньо доброзичливо ставився до козацтва. Вважаємо за потрібне в загальних рисах навести його біографію через його значну роль в історії більшості іррегулярних формувань Південної України. Іван Єгорович був людиною освіченою, з військовим і бойовим досвідом. Він походив з дворян Курської губернії і пройшов шлях від унтер-офіцера до генерал-майора. Брав участь у військових діях під час повстання в Польщі 1830—1831 рр. У 1832 р. він був переведений до Генерального штабу і з цього часу займався

зібранням відомостей для квартирування військ у різних губерніях Росії, складав військово-статистичні описи Мінської, Київської, Лівляндської та Курляндської губерній. У 1843 р. був відряджений керівником для навчання зйомки офіцерів і топографів Генерального штабу, а у 1844 р. став помічником начальника топографічної зйомки Подільської губернії, у 1847 р. — начальником межування земель Кавказької області.

В 1854 р. Іван Гангардт став наказним отаманом Дунайського війська. Він відразу ретельно взявся за справу впорядкування життя козаків. Спочатку, у 1855 р., скориставшись зацікавленістю командування Південної армії в розширенні військових контингентів, він вирішив збільшити земельний фонд дунайців, якого було недостатньо для нормального ведення господарства. Запропонований ним проєкт передбачав передачу війську “шаганських, вилковських та інших прибережних з островами в гирлі Дунаю” земель, що давало змогу на думку Івана Гангардта, звільнити казну від допомоги козакам, сприяти “процвітанню” війська і дозволяло поставити армії “п’ять бравих полків” та “піщу міліцію”. Проте командуючий Південною армією Михайло Горчаков заявив, що цього “запорожці не варті”. Через п’ять років Іван Гангардт знов звернувся з подібним проєктом збільшення землі, мотивуючи це тим, що інакше козаки “ніколи не вийдуть з бідності”, але й ця його пропозиція була відхилена. Тоді Іван Гангардт вирішив переселити козаків з густонаселених станиць в малозаселені, таким чином перерозподілити земельні ділянки, тому що у війську нерівномірно розподілявся земельний фонд між станицями.

За “Положенням про Дунайське козацьке військо” 1844 р. передбачалося відкриття станичних шкіл і військового училища. Через те, що військо не мало відповідного приміщення для останнього, справу було відкладено. Поновив питання про відкриття училища Іван Гангардт. У 1861 р. училище було відкрито в Аккермані і він склав для нього навчальну програму, передав у бібліотеку власне зібрання літератури і наочних посібників, які привіз з Лондона, Парижа, Лейпцига. Серед іншого тут були підручники, енциклопедії, глобуси, астрономічні, географічні, топонімічні карти, мікроскопи, барометри, електричний телеграф тощо. Бібліотекою училища могли користуватися також усі бажаючі.

Однак не можна й перебільшувати його позитивного ставлення до дунайських козаків. Як і за інших наказних отаманів, за Івана Гангардта козаки продовжували тікати зі своїх полків через свавіл-

ля офіцерів й зловживання старшини. В даному контексті наведемо одну справу, що розглядалась Військово-судовою комісією війська у 1864 р. і пов'язана з козаком Іваном Дулжерем, який втік з охорони молдавського кордону. До цього часу він вважався відмінним козаком; брав участь в бойових діях на Кавказі та під час Кримської війни, за що отримав медаль на Андріївській стрічці, мав нашивки за бездоганну десятирічну службу. Проте, заступивши на службу в 1861 р., за два роки він не отримав жодної відпустки, через що сорочка на ньому майже “згнила”. Як козак з 20-річним стажем Дулжер знав, що сотенний командир Петрашевський не додавав козакам провіанту. Командир чинив йому різні утиски та причипки, іноді навіть “соромні”. Таємно відпросившись у старшого на кордоні до родичів переодягтися, Дулжер “підгуляв” в шинку, де його знайшли і взяли під арешт. Він вважав, що командир віддасть його під суд і тому втік. У Кишиневі записався під ім'ям Семена Доброжана в рекрути. Так, він служив в Херсоні два роки, а потім втік до Миколаєва, де й був затриманий. Подібне зробив і козак Дунайського полку № 1 Степан Деревницький, який в 1865 р. втік вже втретє. Перейшов до Молдавії, де записався під ім'ям Степана Новженка в рекрути. За вироком Військово-судової комісії обох було засуджено до шести років у арестантські роти¹⁴⁴.

Саме Івану Гангардту випало реалізувати ліквідацію двох останніх козацьких військ на території України — Азовського й Дунайського. Вже у 1866 р. командуючий військами Одеського військового округу генерал-ад'ютант Павло Коцебу повідомляв Військове міністерство про те, що “Новоросійське військо за малочисельністю служилого складу не може виконувати свої обов'язки, виставляючи лише один полк замість двох, і лише за допомогою постійного надання коштів для бойового знаряддя, і краще буде його (військо) розпустити”¹⁴⁵.

Відповідними “Положеннями” протягом 60-х рр. ХІХ ст. Азовське (1862 р.) і Дунайське (Новоросійське) (1868 р.) війська ліквідувались. Вони стали останніми козацькими формуваннями на території України. Козацьке населення, яке залишалось на місцях,

¹⁴⁴ НА РМ. – Ф. 1048. – Оп. 1. – Спр. 150. – Арк. 128-141; Спр. 25. – Арк. 123-259 зв.

¹⁴⁵ Столетие Военного Министерства. – СПб., 1902. – Т. XI. – Ч. 1. – С. 364–365; Исторический очерк деятельности военного управления в России в первое 25-летие царствования Александра II. 1855–1880. – СПб., 1879. – Т. III. – С. 226.

переводилось до цивільних відомств: рядові — до категорії державних селян (азовці) і селян-власників (дунайці), а офіцери — до дворянства. При ліквідації Дунайського війська нижні чини отримали значно менші ділянки ніж вони користувались раніше, або навіть залишились без землі, що в подальшому самим негативним чином позначилась на землеволодінні колишніх козаків¹⁴⁶. Офіцери були наділені, крім належних ділянок на військовій землі (від 100 до 200 десятин), ще й 41 ділянкою на території колишнього Азовського війська¹⁴⁷. До речі зазначимо, що колишні дунайці зберігали в пам'яті своє козацьке минуле протягом усієї другої половини ХІХ ст., використовуючи назву “колишні козаки Новоросійського війська” в офіційних заявах, скаргах, клопотаннях¹⁴⁸. Під час поповнення штучно створених козацьких військ Примор'я, зокрема, Амурського, протягом 1875—180-х рр. частина козаків з колишнього Новоросійського війська оселилась на його землях¹⁴⁹. Принагідно відзначимо, що тут також проживала й значна кількість козаків Лівобережної України.

На відміну від Дунайського війська — Азовське в обов'язковому порядку, перш ніж бути ліквідованим, мало бути переселене в Кубанську область до чорноморців. У Кубанську область переселилися в повному складі жителі тих станиць, які були засновані вихідцями із-за Дунаю. З переселенням на Кубань задунайці та їх нащадки пов'язували надії зберегти право та привілеї козацького стану. Протягом 1862—1866 рр. фактично переселилося 1 088 родин, що становило 48% населення Азовського війська¹⁵⁰. Разом з ними уряд переселив ще понад дві тисячі державних козаків і селян з Лівобережної України. Це стало останньою хвилею ініційованого державою руху козаків з України на Кубань в землі Чорноморського війська. До речі, саме Чорноморське військо на цей час було також реорганізоване і мало іншу назву. З наближенням до завершення військової кампанії на Кавказі 19 листопада 1860 р. вийшов наказ про утворення на основі Чорноморського козацького війська та Кавказького лінійного війська нового формування — Кубанського

¹⁴⁶ ДАОО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1543. — Арк. 24-26 зв.

¹⁴⁷ Комунальна установа “Ізмаїльський архів”. — Ф. 755. — Оп. 1 — Спр. 204. — Арк. 147- 147 зв.

¹⁴⁸ Див. детальніше: ДАОО. — Ф. 5. — Оп. 1 — Спр. 1540, 1543, 1551 та інші.

¹⁴⁹ Каляндрук Т. Загадки козацьких характерників. — Львів, 2006. — С. 96.

¹⁵⁰ Козацтво на Півдні Україні. Кінець ХVІІІ- ХІХ ст. — Одеса: Друк, 2000. — С. 143.

козацького війська (фактично наказ набував чинності з 16 вересня 1861 р.), головне завдання якого полягало в колонізації краю та охороні внутрішнього порядку. Військове управління і несення служби в Кубанському війську визначалось принципом інших козацьких військ Російської імперії. Об'єднане військо мало у своєму складі 22 кінні полки, 3 ескадрони, 13 піших батальйонів і 5 батареї. Протягом другої половини XIX ст. військова структура Кубанського війська змінювалась. У 1882 р. вийшло нове положення про військову службу кубанців. Згідно з ним військо виставляло на службу в мирний час два ескадрони конвою Його Величності, 10 кінних полків і один дивізіон, два пластунських батальйони, п'ять кінно-артилерійських батареї, у воєнний час крім цих ще 20 кінних і чотири пластунських батальйони¹⁵¹. До речі, дослідники вважають, що наприкінці XIX — початку XX ст. бойова підготовка козаків суттєво відрізнялась від узагальнених вимог для підготовки російської та західноєвропейської кінноти, і за різноманітністю бойових прийомів, і часом, що приділявся для вишколу¹⁵². Незважаючи на це особливістю Кубанського війська залишалась відносно висока чисельність піших частин. І хоча обидва війська були злиті в одне козацьке формування вони продовжували зберігати свої особливості і навіть поглиблювати їх. Як наслідок, на початку XX ст. існувало чотири частини Кубанського війська: Чорноморія, Стара Лінія, Лабінська (Нова) лінія та Закубанья.

Внаслідок ліквідації кріпацтва і розвитком капіталістичних відносин в українських землях спостерігається скорочення земельних ділянок землі, які не відповідали потребам козацьких і селянських родин, зменшуються території пасовиськ за рахунок збільшення орних земель, зростаючі ціни на землю не давали можливості більшості населення її купувати, заробітки вже не давали значної підтримки господарствам. Все це підштовхувало переселення козаків і селян з України в інші губернії Російської імперії, зокрема, в Кубанську і Чорноморську області. В закубанських станицях Західного Кавказу швидке заселення розпочалось у 1862 р., дозволялась приватна власність на землю і поселення осіб не козацького стану

¹⁵¹ Казачи войска: Хроники гвардейских частей / Под ред. В. К. Шенка. – СПб., 1992. – С. 128 [Репринт].

¹⁵² Задунайський В. В. Бойова підготовка європейської кінноти та козаків (кінець XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2004. – Вип. VIII. – С. 135–141.

на військових землях. Це дало поштовх для масового переселення на Кубань. Протягом 1876–1793 рр. лише з Полтавської губернії переселилось близько 28 тисяч осіб обох статей, з яких більша половина були козаками, а за переписом 1897 р. в Кубанській області з усіх переселенців з України 36% склали жителі Лівобережної України¹⁵³.

Переселення відбувалось не лише на зазначені вище території, але й на землі Терського козацького війська, які вже були відомі козакам і селянам — мігрантам з попередніх переселень. При цьому дослідники відзначають, що з 1861 по 1880 рр. міграції у Терську область мали поодинокий характер і стримувались мінімальним інтересом в цьому уряді. Натомість з 1880 по 1904 рр. відзначається активний масовий рух на Терек зумовлений нестачею земельного фонду на Кубані й у Ставропольській губернії, дешевою ціною на землю в Терській області, збільшенням урядових витрат на переселення, ухваленням основних переселенських законів та ін. Більшість переселенців на Терек у цей період були вихідцями з Харківської, Чернігівської та Полтавської губерній і довго зберігали свою ідентичність¹⁵⁴.

Протягом другої половини XIX — початку XX ст. типові загально військові статuti сприяли впровадженню у свідомість козацького населення державних юридичних норм і правовідносин, які раніше ґрунтувались на звичаєвому праві. Останньому сприяла і поява у козацького населення таких форм соціальних, суспільних і господарських організацій, як товариства, кооперативи, громадські об'єднання, в яких основну роль відігравали загальнодержавні закони¹⁵⁵.

Переселення українських козаків і селян на землі Кубанського війська, перетворювало їх на регіон з розвиненим сільським господарством, переробною промисловістю і торгівлею. Одночасно наявність значної кількості переселенців загострювала соціально-економічні протиріччя між ними і місцевим козацьким населенням та обумовила поступове формування відмінностей в їх політичних орієнтаціях

¹⁵³ Петренко Є. Д. Переселення козаків і селян України на Кубань (1792- 1917): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. – С. 16- 17.

¹⁵⁴ Дзагалов А. Переселення українських козаків і селян на Терек (1832- 1904 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2009. – С. 15- 18.

¹⁵⁵ Невская Т. А. Особенности менталитета славянского населения Северного Кавказа в XIX – начале XX ст. // Вторые Кубанские литературно-исторические чтения. – Краснодар, 2000. – С. 100- 105.

на початку XX ст.: переселенці підтримували соціалістів, які ставили вирішення аграрного питання на перше місце, а козаки — партію кадетів і вимагали надати землю іногороднім за межами Кубані з загальнодержавного фонду. Ці протиріччя заважали національному об'єднанню українського населення і гостро вибухнули під час революції 1917 р.¹⁵⁶

Протягом XVIII — початку XX ст. чорноморці, а згодом і кубанці, всупереч заходам уряду зберігали свої традиції, звичаї, козацькі реліквії (різницю з Покровської церкви Нової Січі, Євангеліє 1759, іконостас та бібліотеку Межигірського монастиря), українську мову. У 50-рр. XIX ст. у Чорномор'ї вже з'являється своя інтелігенція козацького походження, представники якої вивчали історію України та українського козацтва — Прокопій Короленко, Федір Щербина, талановитий організатор освітньої та виховної справи на Кубані М. Поночовний. Населення Кубані продовжує підтримувати активні зв'язки з представниками української інтелігенції: на початку XX ст. на Кубані було започатковано товариство “Просвіта”, розпочинає викладацьку діяльність і одночасно збирає народні пісні, які ще залишились в пам'яті козацтва, вчений-етнограф, видатний український диригент Олександр Кошиць, організують свою роботу члени Революційної української партії — Степан Ерастов, Іван Ротар.

Таким чином, в другій половині XIX ст. відбулась ліквідація останніх козацьких іррегулярних формувань на території Південної України. Для російської влади стало зрозумілим те, що козацьке населення Лівобережної України достатньо підконтрольне і широкомасштабні хвилювання, які могли б призвести до зміни в соціально-політичній системі держави і які не можна було б подолати, більше не загрожують. Внаслідок цього козацтво було поступово “вписане” в загальноросійську суспільну структуру шляхом об'єднання з іншими різними верствами населення. Разом з тим це сприяло відродженню зацікавленості своїм минулим, вивченню історії козацтва, зберіганню сімейних документів, архівів тощо, адже тепер це мало протиставити козаків з представниками інших категорій населення, якщо не в офіційних структурах, то хоча б повсякденному житті.

¹⁵⁶ Невская Т. А. Особенности менталитета славянского населения Северного Кавказа в XIX – начале XX ст. // Вторые Кубанские литературно-исторические чтения. – Краснодар, 2000. – С. 19– 21.

Отримала, оформлення свого стану й козацька старшина, що перетворюється на дворянство. Отже, відтепер як зазначають дослідники “єдине, що відрізняло українську еліту, походило з минулого України” і “залишилась тільки ностальгія за власним окремим минулим”¹⁵⁷.

Попри всі соціально-економічні трансформації ХІХ ст. козацтво зуміло зберегти в пам’яті власні традиції, які стали “при нагоді” вже в бурхливих подіях першої чверті ХХ ст.

¹⁵⁷ Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика, 2004. – С. 164.

Протягом кінця XVIII–XIX ст. (після ліквідації автономії Гетьманщини і Запорозької Січі) в українських землях проживала значна кількість населення, яка пов'язувала своє існування з козацьким минулим, традиціями і звичаями в господарюванні, світогляді, побуті. З 1770-х рр. ці носії козацьких традицій намагаються адаптуватися до нових політичних і соціально-економічних реалій в складі різних держав. Так, до 1820-х рр. намагання трансформувати козацтво без соціальних вибухів і протестів в Російській імперії вимагало від урядових структур виважених компромісних рішень, що проявлялись у різних формах: зміні адміністративної системи; організації тимчасових, не завжди визначених за статусом і майбутнім козацьких військ, що давали козакам зберегти традиції колишніх запорожців (як зрозуміло лише ззовні); перетворенні частини козаків на військових поселенців, військові ополчення; масові переселення та ін. Всі ці заходи не давали можливості остаточно розв'язати “козацьку проблему” відразу, а лише утримували її під контролем через довгі інколи болісні для козацького населення перетворення. Поступово відбувається трансформація козацької служби: від активних військових завдань до внутрішніх охоронно-патрульних і поліцейських функцій. Зі свого боку, козацьке населення намагалося зберегти або поновити організаційні засади свого життя, якщо вже не в формах, характерних для середини XVIII ст., то хоча б в тих варіантах, які склались протягом 1770-х — середини 1790-х рр.

Одночасно, протягом 1770–1820-х рр. задунайське “турецьке” козацтво пройшло шлях від існування окремих розпорощених невизначених за статусом груп, до інституалізації та оформлення об'єднуючого центру Січі, отримало досвід перебування в складі воєнізованих частин Османської й Австрійської імперій, окреслило основні місця свого проживання. Російська імперія намагаючись припинити перебування запорожців на території Османської імперії, використовувала різноманітні заходи (“приватні запрошення”, оголошення амністій, надання пільг і привілеїв, тим, хто погоджувався повернутися, створення штучних козацьких формувань, які лише зовнішньо нагадували Запорозьке Військо), що не давали значного

ефекту. Головними причинами переходу задунайського населення в межі Російської імперії у 1828 р. стали переважно причини соціально-економічного характеру, які визначили кризу Дунавецької Січі, що, в тому числі, проявилася в трансформації козацьких традицій та звичаїв, зміні відношення самих задунайців до політики Росії.

З 1830-х рр. внаслідок реформувань воєнних структур Російської імперії існування українського козацтва характеризувалося уніфікацією південноукраїнських козацьких військ через “Положення” на зразок Війська Донського, лівобережного козацтва через ліквідацію особливостей регіонального управління та збереження деяких привілеїв, і врешті з 1860-х рр. ліквідацією останніх козацьких іррегулярних формувань на півдні України, поступовим злиттям козацтва з іншими верствами суспільства, частковим збереженням козацького світогляду на території Наддніпрянської України і за межами сучасних українських територій.

Існування козацького середовища та спільного для різних соціальних прошарків населення козацького минулого, його своєрідності сприяло відродженню зацікавленості своїм минулим, вивченню історії козацтва, збиранню сімейних документів, архівів тощо, і попри всі соціально-економічні трансформації козацтво зуміло зберегти в пам’яті власні традиції, які стали “при нагоді” вже в бурхливих подіях першої чверті ХХ ст.

*A*fter liquidation of Autonomy of Get'manschina (in 1764) and Zaporiz'ka Sich (1775) in the Ukrainian there lands lived substantial amount of population which concern its existence to cossack traditions in manage, world view and way of life. The presented book is devoted to transformations of cossack life at the end of the XVIII–XIX centuries, that is in “after cossack days”. The new documents from the archives of Ukraine, Turkey, Bulgaria, Russia, Moldova are attracted to this book, and which became a base for an author's point of view to the proper processes.

In this book the division into the periods of the cossacks history in the borders of the Russian and Ottoman empires is proposed, it is certain social and legal principles of cossacks existence in these states. The attempts of adaptation of cossack layer to the new political at socioeconomic realities in the 70's–90's of XVIII century were characterized by the aspiration to reestablish cossack Sich in the Ottoman empire and by the origin of artificial irregular troops in the Russian empire. The last have to control the moods of “uneasy” population and at the same time to retain (sometimes only outwardly) traditions of the Zaporozhian cossacks. To the 1820's structural changes happened with cossack environment, type of cossack service was transformed from active military tasks to the internal protective, patrol and police functions.

“Turkish” Zadunaysk cossacks passed a way from the separate nebulized groups with indefinite status, to legalization and registration of the uniting centre of Sichi, the obtained the experience as a part of the military groups of the Ottoman and Austrian empires.

From 1830's as a result of reformations of military structures of the Russian empire the existence of Ukrainian cossacks was characterized by standardization of cossack troops as example of the Southern Ukraine as example of Army of Don, by liquidation of regional management of the left-bank cossacks and retain some of their privileges. Finally since 1860's the liquidation of cossack troops on the South of Ukraine, gradual confluence of cossacks with other layers of community and partial retaining of cossack consuetudes which took place “as chance offers” in the stormy events in the first quarter of XX century.

Перелік ілюстрацій

Розділ перший

На початку розділу: Чорноморський козак. Кінець XVIII ст.

- 1.1. Фрагмент “Подробной миллитерной карты по границе России с Турцией. Сочинена и гравирована при Собственном ЕИВ депо карт. Ч. 1 — 1800”// НБУ ім. В. Вернадського. ВК. — №12610.
- 1.2. Фрагменти “Carte de la Moldavie pour servir á l’Histoire militaire de la guerre entre les Russes et les Turcs. Levée par l’Etat major sous la direction de F. G. Bawr”. Кінець XVIII — початок XIX ст. // НБУ ім. В. Вернадського. ВК. — №8263, 6095.
- 1.3. Фрагменти “Carte de la Moldavie. De F. G. Bawr”. 1770 // НБУ ім. В. Вернадського. ВК. — №17484.
- 1.4. Фрагмент карти “Бессарабія, Молдавія, Волощина та частини земель, що належать цим країнам”. Початок XIX ст. // НА РМ. — № 16549/13.
- 1.5. Фрагмент карти “...тим місцям, де оселяються арнаути та сформований козацький полк, де до того ніякого селища не було// Хиони І. О. Бугские козаки и их борьба против феодально-крепостнического гнета (посл. четв. XVIII — перв. четв. XIX вв.): Дис. ... канд. ист. наук / Одес. гос. ун-т им. И. И. Мечникова. — Одесса, 1973. — С. 26а.
- 1.6. Штурм Очакова. 1788 р. Гравюра XVIII ст. Невідомий художник.
- 1.7. Варта чорноморських козаків на Кубані // Clarke E. D. Travels in various countries of Europe, Asia and Africa. — London, MDCCCXI. — С. 390.
- 1.8. Портрети покровителів і керівників козацьких формувань: Григорій Потьомкін (1739–1791) (невідомий художник); Микола Репнін-Волконський (1778–1845); Матвій Платов (1751–1818) (художник Т. Філіпс).
- 1.9. Кошові отамани Чорноморського козацького війська: Захарій Чепіга (1725–1797), Антон Головатий (1744–1797). Скульптор П. Кравченко // Експозиція Музею Одеського морського порту; Антон Головатий біля Неви (ескіз Т. Шевченка. 1843 р.).

- 1.10. Портрети покровителів і керівників козацьких формувань: Іван Краснов (1752–1812); Яків Лобанов-Ростовський (1760–1831); Віктор Скаржинський (1788–1861).
- 1.11. Офіцер і рядовий Чугуївської Конвойної козацької команди (1776–1790). Рядовий Чугуївської Конвойної козацької команди (1776–1790) // Тут і далі див.: Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. — Л., 1946. — Т. V. — № 762, 763; Тут і далі див.: Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.viskovatov.narod.ru>
- 1.12. Чугуївський козацький офіцер. (1774). Чугуївський козак. (1793–1796) // Там само. — Т. VI. — № 811, 815.
- 1.13. Катеринославський козак (1788–1789) // Там само. — Т. VI. — № 814.
- 1.14. Офіцер 1-го батальйону Грецького піхотного полку. (1779–1796) Унтер-офіцер та рядові 1-го батальйону Грецького піхотного полку. (1779–1796). Унтер-офіцер, рядовий та офіцер 2-го батальйону Грецького піхотного полку. (1779–1796) // Там само. — Т. VI. — № 816, 818, 819.
- 1.15. Офіцер Балаклавського Грецького піхотного батальйону. (1797–1801). Унтер-офіцер та рядовий Балаклавського Грецького піхотного батальйону. (1797–1830) // Там само. — Т. IX. — № 1210, 1211.
- 1.16. Козак та урядник Чорноморського козацького війська. (1816–1820) Урядник та обер-офіцер Чорноморської козацької артилерії. (1816–1820). Штаб-офіцер Чорноморського козацького війська. (1816–1820) // Там само. — Т. XVIII. — № 2447, 2448, 2450.
- 1.17. Офіцер і козак Чугуївського козацького полку. (1803–1808) // Там само. — Т. XVIII. — № 2458. Рядовий 1-го та офіцер 2-го Чугуївських полків. (1798–1800) // Там само. — Т. IX. — № 1200.
- 1.18. Офіцер Бузького козацького війська. (1803–1812). Козак та урядник Бузького козацького війська. (1803–1812) // Там само. — Т. XVIII. — № 2459, 2460.
- 1.19. Урядник Бузького козацького полку. (1812–1817) // Там само. — Т. XVIII. — № 2461.
- 1.20. Обер-офіцер і козак ескадрону херсонського поміщика Віктора Скаржинського (1812–1814) // Там само. — Т. XVIII. — № 2557.

- 1.21. Урядник 1-го та обер-офіцер 2-го Українських козацьких полків. (1812–1815). Обер-офіцер 1-го та урядник 4-го Українських козацьких полків. (1815–1817) // Там само. — Т. XVIII. — № 2464, 2466.
- 1.22. Козак 1-го Українського козацького полку. (1812–1815). Козак 3-го та обер-офіцер 4-го Українських козацьких полків. (1812–1815) // Там само. — Т. XVIII. — № 2463, 2465.
- 1.23. Рядовий 1-го Бузького уланського полку. (1817–1818). Рядовий та унтер-офіцер 2-го Бузького уланського полку. (1817–1818) Рядовий та унтер-офіцер 4-го Бузького уланського полку. (1817–1818) // Там само. — Т. XI. — № 1556, 1557, 1559.
- 1.24. Рядовий та офіцер 1-го Українського уланського полку. (1818–1819). Унтер-офіцер 2-го Українського уланського полку. (1818–1819) // Там само. — Т. XI. — № 1565, 1566.
- 1.25. Прапори Чорноморського козацького війська (надані 27 лютого 1788 р.) // Там само. — Т. VI. — № 886, 887, 888.
- 1.26. Прапори 1-го та 2-го Чугуївських козацьких полків (надані 10 серпня 1798 р.) // Там само. — Т. IX. — № 1268. Прапори Чорноморських козацьких полків. (1803). Прапори Бузьких козацьких полків. (1804). Прапори Ногайських полків. (1802). Прапор-значок ескадрону козаків херсонського поміщика Віктора Скаржинського. (1812) // Там само. — Т. XVIII. — № 2505, 2509, 2510, 2571.
- 1.27. Печатки козацьких військ кінця XVIII — початку XIX ст. Печатка Чорноморського козацького війська (1792). Печатка Бузького козацького війська (1807).

Розділ другий

На початку розділу: Задунайський запорожець // З української старовини. Альбом. — К., 1990. — С. 13.

- 2.1. Фрагмент карти “Маршрут від Гірсова до Карасу-Пазарджика і Варни. 1773 р.” // НБУ ім. В. Вернадського. ВК. — № 6335к.
- 2.2. Фрагмент карти Європи. Кінець XIX — 1915 р.
- 2.3. Фрагмент карти “Бессарабія, Молдавія, Волощина та частини земель, що належать цим країнам”. Початок XIX ст. // НА РМ. — № 16549/13.
- 2.4. Фрагмент “Карти театру війни в Європі”. Початок XIX ст. // НБУ ім. В. Вернадського. ВК. — № 13629.

- 2.5. Фрагмент карти Європи. Кінець XIX — 1914 р.
- 2.6. Карта запорозьких поселень за Дунаєм. 80-ті рр. XIX ст. // Кондратович Ф. Задунайська Січ: [По местным воспоминаниям и рассказам] // Киевская старина. — 1883. — №1. — С. 67.
- 2.7. План колишньої Дунавецької Січі, накреслений Ф. Вовком у 80-ті рр. XIX ст. // Кондратович Ф. Задунайська Січ: [По местным воспоминаниям и рассказам] // Киевская старина. — 1883. — №4. — С. 774.
- 2.8. Печатки Задунайської Січі та Усть-Дунайського Буджацького війська. Початок XIX ст.
- 2.9. Бунчуки. Палац Топкапи (Туреччина. Фото О. Бачинської, 2008 р.).
- 2.10. Білет — пропуск на заробітки Онуфрія Усатого козака Платнірівського куреня Задунайської Січі. 1816 р. Підписаний кошовим отаманом Михайлом Губою // ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 214. — Спр. 11 за 1816 р. — Арк. 150.
- 2.11. Білет на проїзд додому Сави Хомути козака Писарівського куреня Усть-Дунайського Буджацького війська. 1807 р., підписаний в. о. кошового отамана І. Підлесецьким // РДВІА. — Ф. МА. — Оп. 165, зв. 32. — Спр. 41, ч. 2. — Арк. 31.
- 2.12. Обмундирування та озброєння в збройних силах Австрійської імперії. Кінець XVIII ст. // Мільчев В. Запорожці на Військовому Кордоні Австрійської імперії. 1785-1790 рр. (дослідження та матеріали). — Запоріжжя: “Тандем-У”, 2007. — С. 66, 75.
- 2.13. Обмундирування та озброєння в збройних силах Османської імперії. Кінець XVIII — початок XIX ст. // Istočno pitanje na prijelazu stoljeća.
- 2.14. Фортеця Браїла. Кінець XVIII — початок XIX ст. // Военная энциклопедия. — СПб., 1912. — Т. 2.

Розділ третій

- 3.1. Обер-офіцер Чорноморського козацького війська. (1827–1838). Козак Чорноморського козацького війська. (1827–1835) // Тут і далі див.: Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. — Л., 1946. — Т. XXVI. — №1152, 1153; Тут і далі див.: Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.viskovatov.narod.ru>

- 3.2. Козак Малоросійських козацьких полків (1831–1838). Обер-офіцер Малоросійських козацьких полків. (1831–1838) // Там само. — Т. XXVIII, XXVII. — № 1278, 127.
- 3.3. Урядник Малоросійських козацьких полків. (1838–1842). Обер-офіцер Малоросійських кінних козацьких полків. (1855) // Там само. — Т. XXVII, XXIX — № 1280, 190.
- 3.4. Обер-офіцер Дунайського козацького війська. (1837–1838). Козак Дунайського козацького війська. (1837–1838) // Там само. — Т. XXVII. — № 1281, 1282.
- 3.5. Обер-офіцери Дунайського козацького війська. (1844–1845). Козак Дунайського козацького війська. (1844–1845) // Там само. — Т. XXVII. — № 1283, 1284.
- 3.6. Козак Дунайського козацького війська. (1845–1855). Піший козак Дунайського козацького війська на внутрішній службі. (1845–1855) // Там само. — Т. XXVII. — № 1286, 1287.
- 3.7. Козак Дунайського козацького війська. (1855). Обер-офіцер Дунайського козацького війська. (1845–1855) // Там само. — Т. XXVIII, XXVII. — № 123, 1288.
- 3.8. Штаб-офіцери Астраханського та Дунайського козацьких військ. (1855). Обер-офіцер Новоросійського (Дунайського) козацького війська. (1855) // Там само. — Т. XXVIII, XXXI. — № 110, 399.
- 3.9. Унтер-офіцер Балаклавського Грецького піхотного батальйону. (1830–1855). Обер-офіцер Балаклавського Грецького піхотного батальйону. (1830–1855). Рядовий та обер-офіцер Балаклавського Грецького піхотного батальйону. (1830–1855) // Там само. — Т. XXVII, XXIX. — № 1310, 1312, 270.
- 3.10. Козак Азовського козацького війська (1833–1838). Обер-офіцер Азовського козацького війська (1833–1838) // Там само. — Т. XXVII. — № 1289, 1290.
- 3.11. Штаб-офіцер Азовського козацького війська. (1838–1841). Козак Азовського козацького війська. (1841–1845) // Там само. — Т. XXVII. — № 1292, 1293.
- 3.12. Обер-офіцер Азовського козацького війська. (1841–1845). Козак Азовського козацького війська. (1845–1855) // Там само. — Т. XXVII. — № 1294, 1295.
- 3.13. Штаб-офіцер Азовського козацького війська. (1851). Обер-офіцер Азовського козацького війська. (1852–1855) // Там само. — Т. XXVII. — № 1296, 1297.

- 3.14. **Обер-офіцер Л.-Гв. Кримськотатарського ескадрону. (1827).**
Рядовий Л.-Гв. Кримськотатарського ескадрону. (1827–1830).
Рядовий Л.-Гв. Кримськотатарського ескадрону. (1827) // Там само. — Т. XXVII. — № 1298, 1299, 1301.
- 3.15. **Штаб-офіцер Л.-Гв. Кримськотатарського ескадрону. (1827–1838).**
Обер-офіцер Л.-Гв. Кримськотатарського ескадрону. (1838–1845).
Унтер-офіцер Л.-Гв. Кримськотатарського ескадрону. (1838–1845)// Там само. — Т. XXVII. — № 1302, 1304, 1305.
- 3.16. **Штаб-офіцер Л.-Гв. Кримськотатарського ескадрону. (1845–1855).**
Унтер-офіцер Л.-Гв. Кримськотатарського ескадрону. (1855).
Обер-офіцер Л.-Гв. Кримськотатарського ескадрону. (1855)// Там само. — Т. XXVII, XXVIII. — № 1308, 105, 117.
- 3.17. **Військове Правління Новоросійського (Дунайського) козацького війська. В центрі наказний отаман генерал-майор І. Є. Гангардт. (1858).**
Новоросійські козаки в парадних мундирах з прапорами. (1858) // Памятная книга Новороссийского (Дунайского) козацького войска. 1858 г. — ОДНБ ім. М. Горького. ВР.
- 3.18. **Козаки Новоросійського (Дунайського) козацького війська. С. Волонтирівка. 1869–1870 рр. // З особистої колекції С. Савченко.**
- 3.19. **Територія поселення Азовського козацького війська. (1839) // Маленко Л. М. Азовське козацьке військо. (1828–1865 рр.). — Запоріжжя, 2000.**
- 3.20. **Територія поселення Дунайського козацького війська. (1858) // Памятная книга Новороссийского (Дунайского) казацького войска. 1858 г. — ОДНБ ім. М. Горького. ВР.**
- 3.21. **Землі ст. Миколаївки Новоросійської, хут. Каїри та Костянтинівка Новоросійського (Дунайського) козацького війська. (1858) // Памятная книга Новороссийского (Дунайского) казацького войска. 1858 г. — ОДНБ ім. М. Горького. ВР.**
- 3.22. **Схема ст. Миколаївки Новоросійської Новоросійського (Дунайського) казацького війська. (1858).**
- 3.23. **Землі ст. Волонтирівка та хут. Фараонівка Новоросійського (Дунайського) козацького війська. (1858) //Памятная книга Новороссийского (Дунайского) казацького войска. 1858 г. — ОДНБ ім. М. Горького. ВР.**
- 3.24. **Землі ст. Акмангіт та Михайлівка Новоросійського (Дунайського) козацького війська. (1858) //Памятная книга Новороссийского (Дунайского) казацького войска. 1858 г. — ОДНБ ім. М. Горького. ВР.**

- 3.25. Землі ст. Старокозачя та хут. Петрівка Новоросійського (Дунайського) козацького війська. (1858) // Памятная книга Новоросійського (Дунайского) казачьего войска. 1858 г. — ОДНБ ім. М. Горького. ВР.
- 3.26. Хутір і сільська місцевість Лівобережної України. Друга половина XIX ст. // Живописная Россия. — Т. 5, ч. 1: Малороссия, Подолия, Волынь. — СПб.; М., 1897. — С. 10, 171.
- 3.27. Печатки кінця XIX — початку XX ст.
- 3.28. Карта розселення представників категорії “малоросійські козаки” в Полтавській губернії. Друга половина XIX ст. // Накреслено автором за даними: Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 г. — Полтава, 1865. — С. 126–126.
- 3.29. Карта розселення представників категорії “малоросійські козаки” в Чернігівській губернії. Друга половина XIX ст. // Накреслена автором за даними: Русов А. А. Описание Черниговской губернии. — Т. 1. — Чернигов, 1898. — №20.
- 3.30. Михайло Чайковський (Садик паша) // Kozaczyzna w Turcyi. — Paryz, 1857. — Р. 3.
- 3.31. Білет про звільнення козака Дмитра Тошева з с. Лока Дупнішко, що служив добровольцем № 2 полку Оттоманського війська. (1875) // НБ “Св. Св. Кирил и Методий”. ОАК. — №8/8.
- 3.32. Козак і козацький хлопчик на Кубані. Кінець XIX ст. // Russian Journey by Edna Dean Proctor. — The Cossack Country. — Boston, 1873. — Р. 197, 202, 214.

Іменний покажчик

- А. С. (Лазаревський Олександр Матвійович)** (1834–1902), історик, 132
- Абдула Ага**, командир Євпаторійського кінного полку (Кримсько-Татарського війська) (1808–?), капітан, 56
- Абдул-Какман**, командуючий турецькими військами (1809), паша, 123
- Абдул-Меджід** (1823–1861), султан Османської імперії (1839–1861), 182
- Авраменко Анатолій Михайлович**, історик, 166, 167
- Ададуров Вадим**, історик, 66, 67
- Адиль-Гірей**, буджацький хан, 80
- Албанець Василь**, задунайський запорожець, 111
- Анагнаті**, командир Албанського війська, майор, 28
- Андрієвський (рос. — Андриевский) Олексій Олександрович** (1845–1902), історик, 81
- Анжіко**, родини грецьких емігрантів до Російської імперії в кінці XVIII ст., 29
- Анцупов Іван Антонович** (1920–2004), історик, 70
- Аракчеєв Олексій Андрійович** (1769–1834), військовий міністр (1808–1810), голова Департаменту військових справ Державної Ради Російської імперії (з 1810), граф, генерал від артилерії, 47, 136
- Артемов Єфрем**, найманець з Ніжина, 86
- Атанасов Христіян**, історик, 132, 138
- Ахмет**, господар Сілістри, 138
- Ахмет-паша**, (Laz Aziz Ahmet Paşa, Ahmet Aра) (?–1818), назир фортеці Браїла, великий візир Османської імперії (1811–1812), 108, 118, 121, 122
- Ачкасов**, російський розвідник, підпоручик, 89
- Багалій Ольга Дмитрівна** (Багалій-Татарінова) (1889–1942), історик, 47, 49, 69
- Багачев Петро Семенович** (бл. 1772–?), казенний поселянин, переселенець з Полтавської губернії, 40
- Багачева Акилина** (рос. — Акулина) (бл. 1780–?), дружина Багачева Петра, 40
- Багачева Горпина** (рос. — Аграфена) (бл. 1808–?) дочка Багачева Петра, 40

- Багратіон Петро Іванович** (1765–1812), російський полководець, князь, генерал від інфантерії, 23, 27, 123
- Базилевський Данило**, значковий товариш Усть-Дунайського Буджацького козацького війська, 117
- Байда**, задунайський запорожець, 95
- Балатуков Адиль бей**, князь, 55
- Балатуков Кая бей (Кирило)**, командир Сімферопольського кінного полку (Кримсько-татарського війська) (1807–1814), генерал-майор, 55–57, 171
- Барактар Ахмет**, турецькопідданий, 120
- Бардін Л.**, осавул Чорноморського війська, 20
- Барклай де Толлі Михайло Богданович** (1761–1818), граф, згодом князь, російський полководець, генерал-від інфантерії, 26, 27, 45
- Басанський Гнат**, отаман задунайських запорожців (1792), 93
- Бахмат**, старшина задунайських запорожців, 100
- Бахмут**, кошовий отаман задунайський запорожців (бл. 1804–1806), 127, 128
- Бачинська Олена Анатоліївна**, 83, 95, 98, 111, 114, 123, 136, 149, 152, 157, 164, 202, 217
- Бачинський Анатолій Діомидович** (1933–1995), історик, 16, 23, 57, 77, 81, 89, 91, 93, 94, 96–98, 100, 102–105, 107, 109, 112, 114–116, 120, 121, 127, 130, 132, 136, 139
- Бачинські**, рід українських сотників, 59
- Баязет-бей**, командир Ногайського війська, 54
- Безбородько Олександр Андрійович** (1747–1799), князь, український старшина, дипломат, державний діяч Російської імперії, 15, 38, 39
- Безверхий Семен**, курінний отаман Платнірівського куреня (?) Дунавецької Січі, 184
- Безпалько Кирило**, задунайський запорожець, 111
- Безпалько Сава**, “малоросійський козак”, вчитель школи в хут. Московому Хорольського повіту, 201
- Береговий**, осавул Новоросійського (Дунайського) козацького війська, 203,
- Берлір**, полковник російської армії, 124
- Бехті-Гірей**, кримський хан, 98
- Бедуненко Ілля**, козак Дунайського козацького війська, 162
- Бейділлі (рос. — Бейдилли) Кемаль**, історик, 78
- Біла Софія**, дружина Білого Афанасія, 128
- Білецький Йосип**, задунайський запорожець, 126

- Білий Афанасій**, задунайський запорожець, 128
- Білий Гаврило** (бл. 1786–?), задунайський запорожець, син Білого Афанасія, 128
- Білий Данило**, писар задунайських запорожців (1806/1807), 109, 115
- Білий Іван** (бл. 1751–?), запорожець, чумак, 125
- Білий Йосип** див. **Український Йосип**
- Білий Корній**, козак Дунайського козацького війська, 161, 162
- Білий Олександр Павлович 7-й** (бл. 1799–?), сотник Чорноморського козацького війська, 169
- Білий Сава**, полковник, старшина Чорноморського козацького війська, 20
- Білий Сидір Гнатович** (1735–1788), кошовий отаман Війська вірних козаків (1788), 12, 21, 23, 24, 116
- Білоручко Дмитро**, козак Малоросійського кінного козацького полку (1860-ті), 196
- Білоусова (рос. — Белоусова) Лілія Григорівна**, історик, 51, 54
- Білуга Никифор**, наказний отаман задунайських запорожців (1821), 138
- Близунок Гаврило**, отаман задунайських запорожців (1782), 93
- Бобохов**, майор Олександрійського піхотного полку, командир 2-го Малоросійського кінного козацького полку (1830-ті), 173, 175
- Богданович Фелікс Руфинович** (1805–?), командуючим Дунайським козацьким полком № 2, осавул, 173
- Бойко Анатолій Васильович**, історик, 82, 90, 91, 94, 101
- Бойченко Яків** (бл. 1779–?), кріпак з Єлизаветградської округи, задунайський запорожець, 109
- Боплан Гійом Левассер де** (бл. 1600–1673), французький військовий інженер на службі польському уряду (1630–1648), 77
- Боровик Василь**, задунайський запорожець, 123
- Боршенко Яків**, козак Малоросійського кінного козацького полку (1860-ті), 196
- Брилевич**, козак, власник хутора в Кролевецькому повіті Чернігівської губернії, 192
- Бровко Степан**, задунайський запорожець, 111
- Брун Філіп (Пилип) Карлович** (1804–1880), історик, 73, 81
- Брюховецькі**, український старшинський рід, 182
- Бубушук Федір**, задунайський запорожець, 111
- Булава Федір**, козак Малоросійського кінного козацького полку, 182

- Булавін Кіндрат Опанасович** (бл. 1660–1708), донський козак, керівник козацького повстання в Росії (1707–1708), 102
- Булгаков Яків Іванович** (1743–1809), посланник Російської імперії в Константинополі (1781–1787), 94, 95
- Бульбеха**, козак Малоросійського кінного козацького полку (1831), 175
- Бурсак Федір Якович** (1750–1827), кошовий отаман Чорноморського козацького війська (1799–1816), 50
- Бурьянов Олександр**, священик с. Волонтирівка Аккерманського повіту Бессарабської області, 164
- Бучинський Іван**, значковий товариш Усть-Дунайського Буджацького козацького війська, 117
- Бучинський Фома (Хома)**, старшина Чорноморського козацького війська, кошовий отаман Усть-Дунайського Буджацького війська (липень–жовтень 1807), військовий старшина, 116
- Валах**, офіцер Дунайського козацького війська, 164
- Валсамакі Іван**, грецький доброволець в складі Дунайського козацького війська, 172
- Вальо Марія Андріївна**, філолог, 73
- Вареник Гаврило**, значковий товариш, служив у Чорноморському, Усть-Дунайському Буджацького та Дунайському козацьких військах, 115, 117, 134, 135
- Василевський Станіслав Тимофійович** (бл. 1784–1846), наказний отаман Дунайського козацького війська (1836–1846), генерал-майор, 151, 152, 162–164
- Вейс**, полковник, 159
- Великий Іван** (бл. 1752–?), задунайський запорожець, 91
- Веселий Іван**, задунайський запорожець, 111
- Ветр**, козак власник хутора в Козелецькому повіті Чернігівської губернії, 192
- Вешняков Олексій Андрійович** (?–1745), російський резидент у Константинополі (1742–1745), 86, 87
- Веліч Абдулла**, командир одного з дивізіонів Кримсько-Татарського війська (1784?), майор, 30
- Видашенко Микола**, задунайський запорожець, 111
- Височин Федір**, старшина задунайських запорожців, 100
- Віленські**, рід українських сотників, 59
- Вігт Іван (Ян) Йосипович** (1781–1840), військовий і державний діяч Російської імперії, очолював Бузьку уланську дивізію (з 1817), граф, генерал від кавалерії, 47, 68, 69

- Вовк (Волков) Федір Кіндратович** (псев. Кондратович, Лупулеску, Яструбель) (1847–1918), антрополог, етнограф, археолог, 103, 104, 106, 124–126, 129, 131, 138, 161, 162, 184, 217
- Воловик Степан**, козак, 153
- Воловик Яків**, козак, 153
- Волощук Гордій**, задунайський запорожець, 123
- Волховський Михайло**, колезький асесор, 34
- Воронцов Михайло Семенович** (1782–1856), новоросійський та бесарабський (з 1828) генерал-губернатор (1823–1854), граф, князь, генерал від інфантерії, генерал-фельдмаршал, 70, 141, 158
- Гавриїл**, митрополит, 124
- Гайворонський**, підполковник 2-го Українського уланського полку, командир 2-го Малоросійського кінного козацького полку (1831), 173
- Гайдабура (Майдабура) Трохим**, задунайський старшина, 112, 113, 118
- Гакет (Аке) Базальгар де** (1739–1815), учений, професор медико-хірургічного ліцею в Любляні та Львівському університеті, 73
- Галь Богдан Олександрович**, історик, 36
- Гангардт Іван Єгорович** (бл. 1808–?), наказний отаман Дунайського (Новоросійського) козацького війська (1854–1869), генерал-майор, 157, 171, 202–204, 219
- Ганжа**, турецький аян, 121
- Гард Тимофій**, задунайський запорожець, 123
- Гардовий (Кардовий) Яким**, кошовий отаман задунайських запорожців (1787–1791), 97, 98, 102, 127
- Гаркуша**, кошовий (похідний?) отаман задунайських запорожців (1798–1799), 104, 127
- Герасименко Козьма**, задунайський запорожець, 111
- Гервасій**, ієромонах, 115
- Герко Іван Федорович** (1791–?), військовий старшина Чорноморського козацького війська, командуючий Дунайським козацьким військом (1830–1833), командир кінного Дунайського козацького полку (1828–1836), 168
- Геродімато**, родини грецьких емігрантів до Російської імперії в кінці XVIII ст., 29
- Гладкий Йосип Михайлович (Бондар)** (?–1866), кошовий отаман Дунавецької Січі (1826–1828), наказний отаман Окремого Запорозького війська (1828–1832), Азовського козацького війська (1832–1851), генерал-майор, 137, 141, 142, 147, 148, 151, 154, 161

Глоба Василь, військовий осавул задунайських запорожців, 128

Глубененко Григорій, військовий писар (?) Війська вірних козаків, 23

Гнат (Гнат Чорний, Гнат Натура), кошовий отаман задунайських запорожців (1778), полковник, 92, 100

Годило Андрій, військовий товариш, 34

Голобородько Данило Іванович (1782–?), осавул Чорноморського та Дунайського козацьких військ, 169

Голобуцький Володимир Олексійович (1903–1993), історик, 18, 21, 22, 50, 52, 53, 81, 82, 107, 168, 169

Головатий Антін (Антон) Андрійович (1744–1797), кошовий отаман Чорноморського козацького війська (1797), 12, 20–22, 23–26, 214

Головатий Василь, див. Незамаївський Василь

Голоченко Василь (бл. 1780–?), державний селянин, задунайський запорожець, 122

Голокіз Мойсей, козак Малоросійського кінного козацького полку №1 (1850-ті), 182

Гончар Яків, старшина задунайських запорожців, 100

Гончарук Тарас Григорович, історик, 4, 12, 13, 24, 25, 27, 37, 38

Горб Семен, старшина задунайських запорожців, 100

Горб Яким, старшина задунайських запорожців, 93

Городницький Андрій, козак хут. Голтва Полтавського повіту, 198

Горчаков Михайло Дмитрович (1793–1861), російський військовий діяч, головнокомандувач військами на Дунаї та в Криму (Південної армії) (1853–1855), генерал від інфантерії, 157, 204

Грибовський Владислав Володимирович, історик, 54, 76, 78

Григорович Микола Іванович (1835–1889), історик, архівіст, 15, 39

Грисуновська Ганна (бл. 1751–?), мати Грисуновського Федора, 39

Грисуновський Федір (бл. 1776–?), казенний поселенин з Чернігівської губернії, 39

Громов Тимофій, задунайський запорожець, 111, 123

Грушницький Іван, найманець з Полтави, 86

Губа Іван, один із отаманів задунайських козаків, 113, 118

Губа Михайло, кошовий отаман Задунайської Січі (1816?, 1826?), один із отаманів Окремого Запорозького Війська (1828), 137, 217

Губа Онисим (бл. 1784–?), кріпак, чумак, задунайський запорожець Полтавського куреня, 109

Губа Степан, задунайський запорожець, 98

Губенко Олексій, старшина Дунайського козацького війська, 169

Губоглу Михайло (Guboglu Mihail), історик, 81, 218
Гудзя Прокопій Афанасійович (бл.1787 р.н.), сотник Чорноморського та Дунайського козацьких військ, 169
Гудима Е., 189
Гудович Андрій, бунчуковий товариш, 35
Гур'єв Дмитро Олександрович (1751–1825), граф, міністр фінансів Російської імперії (1810–1823), 68, 69
Гуржій Олександр Іванович, історик, 80, 85
Гусейн-Ефенді, тульчинський аян, драгоман при Задунайській Січі, 132
Гутарін Михайло, сотник, 91
Давиденко Денис Васильович (1784–1839), генерал-лейтенант, керівник партизанського загону 1812 р., поет, 46
Дама (Дамаж, Дамас Рожер) Роже де (1765–1823), французький офіцер, перебував з 1780-х рр. на російській службі, ад'ютант Г. Потьомкіна при штурмі Очакова 1788 р., граф, 25
Дашкевич Ярослав Романович, історик, 83
Дедичев, поміщик, 110
Деревинський, козак власник хутора в Козелецькому повіті Чернігівської губернії, 192
Деревицький Степан (Новженко Степан), козак Дунайського полку № 1, 205
Деренов, козак власник хутора в Козелецькому повіті Чернігівської губернії, 192
Дзагалов Анатолій Сосланбекович, історик, 177, 208
Димитров (болг. — Димитров) Страшимир, історик, 74
Дібіч Іван Іванович (Йоганн Карл Фрідріх Антон) (1785–1831), російський військовий діяч, генерал-фельдмаршал, граф, начальник Головного штабу (1823), 141,168
Діброва Микола, задунайський запорожець, 108, 123
Діє, полковник, 183
Дмитренко Іван Іванович (1860–?), історик, 19, 20, 53, 95, 98, 99, 116
Дмитрієв (болг. — Дмитриев) Павло Георгійович, історик, 76
Дмитрієв Антон, полковник, 30
Дмитрієв Афанасій, запорожець, зброяр (виробник шабель), 81
Добровольський Пилип, отаман Поповичевського куреня задунайських запорожців, 128, 134
Доброжан Семен див. **Дулжер Іван**
Долгорука Сидір, значковий товариш Усть-Дунайського Буджацького козацького війська, 118

- Долгорука, княгиня**, 195
- Домбровський Климент**, значковий товариш Усть-Дунайського Буд-
жаського козацького війська, 117
- Дошов Євстафій**, майор, 19
- Дріжда Андрій**, козак-меценат, 201
- Дружиніна Олена Йосафатівна** (1916–2000), історик, 61, 77, 79, 92
- Дружинін (рос. — Дружинин) Микола Михайлович** (1886–1986), істо-
рик, 179
- Дубина Семен**, кріпак, задунайський запорожець, 107
- Дубовенко Михайло**, кріпак, задунайський запорожець, 122
- Дубровін (рос. — Дубровин) Микола Федорович** (1837–1904), російсь-
кий військовий історик, 17, 37, 88, 92, 94, 95, 98
- Дубчак Григорій**, полковий хорунжий Чорноморського козацького
війська, 19
- Дулжер Іван (Доброжан Семен)**, козак Дунайського козацького війсь-
ка, 205
- Дуля Клементій**, козак Малоросійського кінного козацького полку
№5 (1850-ті), 182
- Дяченко Никифор**, запорожець, 85
- Дяченко**, корнет Малоросійського кінного козацького полку (1831), 175
- Дячук Леонтій Володимирович**, історик, 59
- Ерастов Степан Іванович** (1856/1857–1933), член Революційної ук-
раїнської партії, 209
- Ерделі**, полковник 2-го Полтавського полку Малоросійських кінних
козацьких полків (1863–1864), 196
- Ессен Іван Миколайович (Магнус Густав)** (1759–1813), командуючий
резервним корпусом Молдавської армії (1809), генерал-лейтенант,
123
- Євдокія**, мати Сербиненко Трохима, 128
- Єфремов Євтімій**, священник с. Середняки Гадяцького повіту Пол-
тавської губернії, 195
- Жантанов Олександр Павлович** (1843–?), хорунжий Дунайського ко-
зацького війська, 169
- Жерве Андрій**, російський консул в Яссах, 108
- Жечев Ніколай**, історик, 74
- Жоночук Мойсей** (бл. 1789–?), кріпак, усть-дунайський козак, залу-
найських запорожець, 110
- Заблоцький Філат Карпович** (1788–?), хорунжий Чорноморського та
Дунайського козацьких військ, 168, 169

Завільський, задунайський запорожець, 184
Завірюха Василь, задунайський запорожець, 114, 115
Загоровський Євген Олександрович (1885–1938), історик, 12
Задунайський Вадим Васильович, історик, 207
Зайковський Іван Трохимович (1773–?), хорунжий Чорноморського та Дунайського козацьких військ, 168
Зайончковський Андрій Медардович (1862–1926), військовий історик, генерал від інфантерії, 183
Замойський Владислав, командир другого полку Оттоманського війська добруджанських козаків, граф, 182
Запорожан, офіцер Дунайського козацького війська, 164
Заремба Степан, останній січовий осавул Запорозької Січі (?), 184
Заров Захарій, задунайський запорожець, 123
Засс Андрій Павлович (1753–1815), командуючий військами під Ізмаїлом (1809), начальник російських військ у Малій Волощині та Молдавії (1810–1811), барон, генерал-лейтенант, 124
Захарченко Іван, задунайський запорожець, 123
Зашук Олександр Йосипович (1828–1905), начальник штабів 13-ї та 32-ї піхотних дивізій, офіцер Генерального Штабу Російської імперії, 73
Звурський Григорій, значковий товариш Усть-Дунайського Буджацького козацького війська, 117
Зеленчук Валентин Степанович, історик, 70
Зимивцева Меланія, козачка с. Великі Кобелячки Кобеляцького повіту Полтавської губернії, 199
Зубов Платон Олександрович (1767–1822), російський державний діяч, генерал-губернатор Новоросійського краю, головнокомандуючий Чорноморським флотом, князь, 38, 42, 43
Ібрагім-паша, керівник турецької армії під Міссолунгою (1825–1826), 138
Іваниця, мешанин м. Хотин, 120
Іванко Іван, старшина задунайських запорожців, 100
Іванов Павло Андрійович (1860–1917/1918), історик, 91
Іловайський 5-й, генерал-майор, 56
Ільченко Яків, запорожець, 80
Ізов Іван Микитович (1768–1845), головний попечитель колоністів Південного краю Росії (з 1818), повноважний намісник Бессарабської області (з 1820), генерал від інфантерії, 136, 137, 147
Іспіланті Костянтин (1790–1816), господар Молдови (1799–1802) і Волощини (1802–1806), 120

- Іпсіланті Олександр** (1792–1828), генерал-майор російської армії, керівник таємного товариства “Філікі Етерія”, 138
- Ісаєв**, полковник, керівник частинами Донського козацького війська (1787–1791), 15
- Ісвалчук Яків**, задунайський запорожець, 111
- Ісханоглу Екмелєддін**, історик, 75, 78
- Йосип II** (1741–1790), імператор “Священної Римської імперії” (1765–1790), 96
- Кадигроб Василь**, бунчуковий товариш, 34
- Казка Кузьма**, козак Малоросійського кінного козацького полку (1860-ті), 196
- Калесников Потап** (бл. 1781–?), хорунжий Чорноморського та Дунайського козацьких військ, 169
- Калнишевський Петро Іванович** (1671–1803), кошовий отаман Запорозької Січі, державний, політичний і військовий діяч, 24, 88
- Каляндрук Тарас Богданович**, економіст, історик, 206
- Кальніболоцький Семен (Самійло)**, кошовий отаман задунайських козаків (1814), 123, 124, 127
- Каменський Микола Михайлович** (1778–1811), головнокомандуючий Молдавською армією на Дунаї (1810–1811), генерал от інфантерії, 118, 124
- Кандаурова Тетяна Миколаївна**, історик, 67
- Кандіоті**, родини грецьких емігрантів до Російської імперії в кінці XVIII ст., 29
- Кантакузен Микола Родіонович** (1763–1841), наказний отаман Бузького козацького війська (1806–1817), генерал-майор, 44, 45, 47, 113
- Кантемир Дмитро Костянтинович** (1673–1723), молдавський учений-енциклопедист і політичний діяч, з 1710 — молдавський господар, 73, 74
- Капінос Дмитро**, чорноморський та задунайський козак, 23, 98, 112
- Капінос Іван**, чорноморський та задунайський козак, 23, 98
- Капніст Василь Васильович** (1758–1823), письменник, український громадський діяч, 37
- Капніст Іван Васильович** (1794–1866), предводитель дворянства Полтавської губернії (1829–1842), 178
- Каппелер Андреас**, історик, 36, 147
- Кардашевський**, полковник 1-го Полтавського полку Малоросійських кінних козацьких полків (1863–1864), 196

Касперов Іван, командир 1-го Бузького козацького полку (1786), підполковник, 14

Катерина II (1729–1796), російська імператриця, 10, 12, 13, 21, 28, 29, 30, 58, 78, 92, 95, 99

Качоні Ламбро, старшина Албанського війська, полковник, 29

Качоні Лікурґ, командир Балаклавського Грецького піхотного батальйону, підполковник, 172

Каюк Світлана Миколаївна, історик, 83, 88–90, 92, 93, 96, 100, 105, 111

Кейбал Тит, козак Полтавського полку 3-ї сотні 2-го Полтавського полку (1860-ті), 197

Кикало Михайло, козак Малоросійського кінного козацького полку №1 (1830-ті), 182

Кикало Стефан, козак Малоросійського кінного козацького полку №1 (1830-ті), 182

Кисельов Павло Дмитрович (1788–1872), російський державний діяч намісник Молдавії та Волощини (1829–1834), генерал, 156, 179

Кіров Вадим Ігорович, кольорова вкладка

Кішка Іван, козак Малоросійського кінного козацького полку (1860-ті), 196

Кіятов Мустафа мурза, командир одного з дивізіонів (Кримсько-Татрського війська) (1784?), ротмістр, 30

Клеєман Ніколас, німецький купець, 74

Кльонов Євтіхій Карлович (Миронович?), елизаветаградський, одеський купець, 101, 102, 112, 126, 127

Князьков Юрій Петрович, історик, 82

Кобле Фома (Томас) Александрович (1761–1833 гг.), одеський комендант (1806–1815), генерал-майор, 116

Ковалевська Ольга, історик, кольорова вкладка

Коваленко Гавриїл, священник м. Варви Лохвицького повіту Полтавської губернії, 200

Коваль Гнат (Самійло/Дмитро), кошовий отаман задунайських козаків (1805/1806–1810?), 107–109, 112, 119, 127

Ковбасюк Самсон Михайлович, історик, 49

Когут Зенон, історик, 36, 179, 186, 210

Кодурський Іван, осавул Азовського козацького війська, 162

Кокастраті, родини грецьких емігрантів до Російської імперії в кінці XVIII ст., 29

- Кокоскін Сергій Олександрович** (1795/1796–1861), чернігівський, полтавський та харківський генерал-губернатор (1847–1856), генерал від інфантерії, 181
- Коленка (Колінка) Герасим**, запорожець, кошовий отаман задунайських запорожців (1787), 94, 97
- Коломієць Ананій**, задунайський запорожець, 91, 106, 124–126, 128
- Колубакін Петро Михайлович**, начальник Галацького військового загону, генерал-майор, 116, 119
- Кондратович Федір** див. Вовк Федір
- Кондратьєв Марко**, кошовий отаман Запорозької Січі (1748?), 86
- Концев Лук'ян**, задунайський запорожець, 128
- Концева Ірина**, дружина Концева Лук'яна, 128
- Концева Явдоха (рос. — Авдотья)** (бл. 1800–?), дочка Концева Лук'яна, дружина Білого Гаврило, 128
- Коралі Костянтин**, грецький волонтер на російській службі під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр., сержант, 29
- Коралі**, родини грецьких емігрантів до Російської імперії в кінці XVIII ст., 29
- Кордовський Костянтин**, військовий полковник Чорноморського козацького війська (1790–1791), 20, 21
- Корнилович Степан Іванович** (1772–1824), полковник Гвардейського Генерального штабу, керівник топографічної зйомки Бессарабії (1816–1823), генерал-майор, 74
- Корнієнко Олег**, історик, 32, 33
- Короленко Прокопій Петрович** (1834–1838), історик, 21, 22, 26, 53, 155, 209
- Костенко Іван**, запорозький козак, 86
- Костенко М.**, 20
- Кості Емануїл**, грецький доброволець в складі Дунайського козацького війська, 172
- Костомаров Микола Іванович** (1817–1885), історик, 170
- Котляревський Іван Петрович** (1769–1838), український письменник, громадський діяч, капітан, 65, 113
- Коцебу Павло Євстафійович** (1801–1884), новоросійський та бессарабський генерал-губернатор, командуючий військами Одеського військового округу (1862–1874), генерал-ад'ютант, 205
- Коциевский Олександр Семенович**, історик, 88
- Кочубинський Олександр Олександрович** (1845–1907), історик, 85
- Кошевний**, козак, власник хутора в Мглинському повіті Чернігівської губернії, 192

- Кошиць Олександр Антонович** (1875–1944), український композитор, диригент, вчений етнограф-фольклорист, педагог, засновник і керівник Української республіканської капели, 209
- Кравченко Петро**, скульптор, 214
- Краснов Іван Кузьмич** (1752–1812), наказний отаман Бузького козацького війська (1803–1806), генерал-майор, 44–46, 215
- Краснокутський**, командир Курляндського драгунського полку, 1-го Малоросійського кінного козацького полку (1830-ті), майор, 173, 175
- Кривий Гершко**, білгородський неводничий, 107
- Кривський Павло**, задунайський запорожець, 123
- Кримтайський Батир Ага Тамагул**, командир одного з дивізіонів Кримсько-Татарського війська (1784?), майор, 30
- Круковські**, рід українських сотників, 59
- Кулик Іван**, задунайський запорожець, 111
- Кулябка Григорій**, бунчуковий товариш, 34
- Куницький Павло**, офіцер Дунайського козацького війська, 169
- Куракін Олексій Борисович** (1759–1829), малоросійський генерал-губернатор, керівник Міністерства внутрішніх справ (1808–1810), 58, 60
- Кутузов Михайло Іларіонович** (1745–1813), російський полководець, генерал-фельдмаршал, граф, 26, 78
- Кухаренко Яків Герасимович** (1799–1862), наказний отаман Азовського (1851–1852) і Чорноморського (1852–1856) козацьких військ, генерал-майор, 170
- Кухарук Олександр Васильович**, історик, 4, 34, 36, 58, 61, 67, 140, 176
- Куцуба Дем'ян**, задунайський запорожець, 111
- Кучеренко Афанасій**, задунайський запорожець, 128
- Кучеренко Іван** (бл. 1789–?), задунайський запорожець, син Кучеренка Афанасія, 128
- Кучеренко Катерина**, дружина Кучеренка Афанасія, 128
- Кушнір В'ячеслав Григорович**, історик, 144
- Лазанська (рос. — Лазанская) Т. І.**, історик, 63, 177, 180, 195
- Ланжерон Олександр Федорович** (Людювик-Александр-Андре, граф де Ланжерон) (1763–1831), градоначальником Одеси (1815–1820), новоросійський генерал-губернатор (1815–1823), генерал від інфантерії, граф, 45, 51, 53, 55, 105, 111, 112, 116, 118, 120–122
- Ланський Василь Сергійович** (1762–1831), керівник Міністерства внутрішніх справ Російської імперії (1823–1827), 136

- Лата Григорій**, задунайський запорожець, 111
- Лаш**, командир тимчасових козацьких частин (1764–1774), майор, 33
- Лашенко Кристина Георгіївна**, історик, 82
- Левашов Василь Васильович** (1783–1848), чернігівський, полтавський та харківський генерал-губернатор (1835–1836), 178
- Левізі**, командир тимчасових козацьких частин (1764–1774), майор, 33
- Леп'явко Сергій Анатолійович**, історик, 83
- Леслей**, командир козацького полку, генерал-майор, 23
- Лизогуб**, полковник Лейб-гвардії уланського полку, командир Малоросійського кінного козацького полку (1830-ті), 173
- Лисенко Герасим**, полковий осавул Чорноморського козацького війська, 98
- Лисенко Микола Віталійович** (1842–1912), український композитор, основоположник, української класичної музики, 170
- Лисенко**, сотенний командир 2-го Полтавського козацького полку, поручик, 197
- Лисак-Рудницький Іван** (1919–1984), історик, політолог, публіцист, 182
- Литвинова Тетяна**, історик, 35
- Лідерс Олександр Миколайович** (1790–1874), командуючий відділами 5-го піхотного корпусу російських військ на Дунаї (1854), командуючий Південною, згодом Кримською арміями (1856), генерал-лейтенант, 158
- Лінь Шарль Жозеф де** (Charles-Joseph de Ligne) (1735–1814), австрійський фельдмаршал, принц, 31
- Лісаневич Григорій Іванович** (1756–1832) – російський військовий діяч, командир Чугуївського полку (1807–1817), 3-ї уланської дивізії (1817–1820), генерал-лейтенант, 49
- Лобанов-Ростовський Яків Іванович** (1760–1831), генерал-губернатор Малоросійської, губернії (1808–1816), князь, 51, 64, 215
- Лук'ян**, отаман Дядьківського куреня задунайських запорожців, 109, 128
- Лука Епімах**, грецький доброволець в складі Дунайського козацького війська, 172
- Любич Олександр Анатолійович**, 60
- Любомирський**, поміщик, 43
- Люк Жан де**, домініканський чернець, мандрівник, 77
- Люлька**, старшина задунайських запорожців, 100
- Лях**, старшина задунайських запорожців, 100

- Мавродімакі Дмитро**, грецький доброволець в складі Дунайського козацького війська, 172
- Мавроміхайлі**, родини грецьких емігрантів до Російської імперії в кінці XVIII ст., 29
- Мазан Іван Захарійович** (бл. 1796–?), хорунжий Чорноморського та Дунайського козацьких військ, 168
- Мазепа Іван Степанович** (бл. 1639–1709), гетьман України (1687–1709), 79, 84
- Майстренко Василь**, задунайський запорожець, 104, 122
- Максимович І.Ф.**, 37
- Максимович Леонід**, священник с. Дептовки Конотопського повіту Чернігівської губернії, 198
- Маленко Людмила Михайлівна**, історик, 41, 140, 142, 147, 149, 151, 153, 159, 162, 164, 165, 167, 202, 219
- Малко Трофим**, задунайський запорожець, 111
- Мамайський**, командир Євпаторійського полку (Кримсько-татарського війська) (?–1814), майор, 56
- Манто Матвій Панасович**, командир Балаклавського Грецького піхотного батальйону, підполковник, 172
- Мармарікі**, родини грецьких емігрантів до Російської імперії в кінці XVIII ст., 29
- Масаєв Михайло Володимирович**, історик, 31, 56, 171
- Масловський Дмитро Федорович** (1848–1894), військовий історик, генерал-майор, 78, 94
- Матвєєв Григорій Кіндратович**, командир 9-го Чорноморського козацького збірного полку на Дунаї (1807–1812), військовий отаман Чорноморського козацького війська (1816–1827), полковник, 53
- Маяк Антон**, задунайський запорожець, 123
- Мегмет**, турецькопідданий, 122
- Мегметша бей**, командир одного з дивізіонів Кримсько-Татарського війська, прем'єр-майор, 31
- Мейєндорф Казимир Іванович** (1749–1823(1813)), генерал від інфантерії, ліфляндський військовий та виборгський цивільний гебернатор, командуючий 2-м армійським корпусом на Дунаї (1807), 104, 119
- Мейєр (рос. — Мейер) Михайло Серафимович**, історик, сходознавець, 75
- Менглі-Гірей II**, кримський хан (1723–1730, 1737–1740), 80
- Меткий Савелій Васильович**, хорунжий Азовського козацького війська, 162

- Мехмет-ага**, каушанський воєвода, 107
- Микола I** (1797–1855), російський імператор (1825–1855), 172, 220
- Мирза Андрій**, значковий товариш Усть-Дунайського Буджацького козацького війська, 117
- Михайленко Марфа** (бл. 1781–?), дружина Михайленка Романа, 39
- Михайленко Роман** (бл. 1770–?), казенний поселянин, переселенець з Полтавської губернії, 39
- Михайловський-Данилевський Олександр Іванович** (1790–1848), військовий історик, генерал-лейтенант, 122
- Мишлаєвський (рос. — Мышлаевский) Олександр Захарович** (1856–1920), російський військовий діяч та історик, генерал від інфантерії, 78, 79, 84
- Міллер (рос. — Миллер) Анатолій Філіппович** (1901–1973), історик, сходознавець, 75
- Міллер (рос. — Миллер) Д. П.**, історик, 33, 59, 173
- Мілютин Леонтій**, рядовий російської армії, 85
- Мілютин Дмитро Олексійович** (1816–1912), військовий міністр Російської імперії (1861–1881), 202
- Мільчев Володимир Іванович**, історик, 82, 89, 94–96, 99, 100, 217
- Мініх Христофор Антонович (Бурхард Критоф)** (1683–1767), російський військовий та державний діяч, під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. командував російськими військами в Криму та Бессарабії, генерал-фельдмаршал, 78, 79, 84
- Міняйло Остап**, задунайський запорожець, 127
- Міток Степан**, задунайський запорожець, 111
- Міхельсон Іван Іванович** (1740–1807), новоросійський військовий губернатор (1800–1803), командуючий Молдавською армією на Дунаї (1806–1807), генерал від кавалерії, 104, 111, 113, 114, 119
- Мишуля**, капітан корпусу жандармів, 162
- Могульова Світлана див. Каюк Світлана**
- Молдован Микола**, задунайський запорожець, 123
- Мороз Семен** (? — 1826), кошовий отаман Задунайської Січі (1817–1818, 1824–1826?), 137, 138, 141
- Мунтянов**, офіцер Дунайського козацького війська, 164
- Мустафа паша (Байрактар) Алемдар**, рушукський аян, великий візир Османської імперії (1808), 103, 111
- Мухаммед Алі (Мехмет Алі)** (1799–1854), правитель Єгипту (1805–1849), 156
- Надбайло Никифор**, запорожець Нижньостеблівського куреня, 110

Назарій, архієпископ Полтавський та Переяславський, 201
Назаров Іван, козак, 153
Наливайко Григорій, син значкового товариша Наливайка Прокопа, 34
Наливайко Олександр, син значкового товариша Наливайка Прокопа, 34
Наливайко Прокіп, значковий товариш, 34
Наполеон I Бонапарт (1769–1821), французький імператор (1805–1815), 26, 27, 53, 57, 61, 66, 69
Нарва Яким, козак 2-го ескадрону 1-го Малоросійського полку (1830-ті), 175
Невлиха Іван, козак №3 Малоросійського кінно козацького полку (1850-ті), 182
Невська (Невская) Т., 208
Неживий, осавул, 20
Незамайський Василь (Василь Головатий?), кошовий отаман Дунавецької Січі (1826–1827), 137, 141
Неклюдов, генерал-майор, 23
Некрасов Гнат, керівник донських козаків-старообрядців (некрасівців), 102
Нелюба Степан, козак №1 Малоросійського кінного козацького полку (1850-ті), 182
Немиря Максим Іванович (бл. 1775–?), хорунжий Чорноморського та Дунайського козацьких, військ, 169
Неплюєв, генерал-майор, 37
Неплюєв Іван Іванович (1693–1773), російський резидент в Константинополі (1721–1734), 85
Неплюєв, генерал-майор, 37
Нечитайло Євдоким, козак Малоросійського кінного козацького полку (1860-ті), 196
Никифор, старшина задунайських запорожців, 100
Никифоров, секунд-майор російської армії, 87
Нікорія Іван Андрійович, начальник Херсонської губернської рухомої міліції, генерал-лейтенант, 119
Новгородов, офіцер Дунайського козацького війська, 164
Новженко Степан див. Деревицький Степан
Новицький Давид, отаман Пашківського куреня задунайських запорожців, 128, 134
Овсієнко Іван, задунайський запорожець, 123
Озим-паша, сераскер турецької армії, 138

- Окулов Олексій Матвійович** (1766–1821), херсонський цивільний губернатор (1802–1805), дійсний статський радник, 106
- Олександр I** (1777–1825), російський імператор (1801–1815), 27, 48, 58, 64, 67, 112, 114, 119, 112, 122
- Олександр II** (1818–1881), російський імператор (1855–1881), 156, 205
- Олійник Олександр Леонтійович**, історик, 82
- Омельяницький Іван**, запорожець, 87
- Омельяницька Марія**, сестра Омельяницького Івана, 87
- Омер-паша**, комендант фортеці Рушук, 124
- Онкіл**, лікар, 156
- Оранський Олександр**, священник з Володимирівської губернії, 164
- Орел Василь Миколайович** (1928–1987), краєзнавець, 170
- Орлик Пилип**, гетьман України з 1709 р. в еміграції, 76
- Орлов Василь Петрович** (1745–1801), командир Бузького козацького полку (1789–1797), отаман Війська Донського (1797–1801), генерал від кавалерії, 14, 15
- Осанчук Василь** (?–1790), військовий осавул Чорноморського війська, 19
- Осман**, драгоман при Задунайській Січі (1806), 127
- Осман-ага**, турецькопідданий (?), 110
- Остен-Сакен Дмитро Єрофійович** (1790–1881), командував 3-м піхотним корпусом (1853), деякий час виконував обов'язки головнокомандуючого військово-сухопутними та морськими силами в Криму (1855), генерал від кавалерії, генерал-ад'ютант, барон, 158
- Остен-Сакен Фабіан Вільгельмович** (фон дер Остен-Сакен; Сакен) (1752–1837), російський військовий діяч, князь, фельдмаршал (1825), офіцер Генерального штабу Російської імперії, генерал-майор, 63
- Островський**, поміщик Київської губернії, 110
- Остроух Григорій**, значковий товариш Усть-Дунайського Буджацького козацького війська, 118
- Павленко Гнат**, козак, вчитель в школі грамоти у містечку Омельник Кременчуцького повіту Полтавської губернії, 201
- Павло I** (1754–1801), російський імператор (1796–1801), 23, 43, 49, 58
- Павлович I.**, історик, 103
- Павловський Іван Францович** (1851–1922), історик, краєзнавець, 68
- Пазванд-оглу Осман** (Пазвандоглу, Pазvantoglu, Pазvanoplu) (Осман-паша) (1758–1807), турецький феодал, з 1794 напівнезалежний

- правитель Відінського округу в Османській імперії, 103–105, 108, 120, 127
- Паклецькі Олександр**, командир волонтерської команди в російсько-турецьку війну 1769–1774 рр., капітан-лейтенант, 29
- Пален Матвій Іванович фон дер** (1779–1863), ризький військовий губернатор (з 1830), генерал-лейтенант, барон, 175
- Палівода (Палівадов) Семен Герасимович** (?–1807), командир 3-го Приморського збірного козацького полку Чорноморського війська (1806–1807), полковник, 52, 53
- Палій Семен Пилипович (Гурко)** (?1640-ві — 1710), білоцерківський (фастівський) полковник, керівник визвольної боротьби проти Польщі на Правобережній Україні наприкінці XVII — початку XVIII ст., 84
- Пеглеван (Пегліван, Пехліван) Ібрагім**, двобунчужний паша, намісник Ізмаїла, 53, 103–105, 108, 113, 125
- Педашенко Василь Іванович** (1814 –?), осавул Дунайського козацького війська, 173
- Перебийніс Макар**, старшина задунайських запорожців, 100
- Перегудов Трохим**, курінний отаман Стеблівського куреня задунайських запорожців, 128
- Петрашевський**, сотенний командир Дунайського козацького війська, 205
- Петренко Євген Дем'янович**, історик, 22, 46, 123, 166, 208
- Петров Андрій Миколайович** (1837–1900), російський воєнний історик, генерал-лейтенант, 104, 113
- Пилипчук Мартин**, козак Дунайського козацького війська, 162
- Пипко Павло**, козак, вчитель у школі грамоти в хут. Цикалівка Хорольського повіту Полтавської губернії, 201
- Пиріг Петро Володимирович**, історик, 60
- Пирогов Василь Іванович** (бл. 1776–?), сотник Чорноморського та Дунайського козацького війська, 156, 169
- Писарець Степан**, старшина задунайських запорожців, 100
- Письменний Семен**, керівник кінного полку “Булави Великого Гетьмана”, капітан, 15
- Пищевич Олександр Семенович** (1764–?), військовий історик, 48
- Півень Афанасій**, козак с. Козло-Ольшанка Полтавського повіту, 201
- Підлесецький Іван Іванович**, військовий писар Чорноморського козацького війська (1788–1790), кошовий отаман Усть-Дунайського

- Буджацького козацького війська (лютий-липень 1807), прем'єр-майор, 116–118, 217
- Підручний Максим**, старшина задунайських запорожців, 100
- Пірський Микола**, священник міст. Переволочна Кобелякського повіту Полтавської губернії, 195, 199
- Платов Матвій Іванович** (1751–1818), граф, отаман Катеринославського козацького війська та Чугуївських кінних козацьких полків (1787–1796), військовий отаман Війська Донського (1801–1818), генерал від кавалерії, 10, 15, 26–28, 37, 56, 120, 122, 214
- Погореленко Яків**, запорожець, 80
- Полетика Василь Григорович** (1765–1845), син Полетики Г.А., предводитель дворянства Роменського повіту Полтавської губернії, збирач документальних матеріалів з історії України, 35
- Полетика Григорій Андрійович** (1725–1784), український політичний діяч, головний інспектор шляхетного корпусу Петербурга, 35
- Половий Дмитро**, хорунжий Усть-Дунайського Буджацького козацького війська, 118
- Полторак Володимир Миколайович**, історик, 82
- Помело Трохим**, кошовий отаман задунайських запорожців (1791–1794), 102, 127
- Пономорьов Яків** (бл. 1785–?), державний селянин, задунайський запорожець, 109
- Поночовний М.**, організатор освіти та виховання на Кубані, 209
- Попка Іван Діомидович** (1819–1893), історик, 49
- Потилиця Дмитро**, значковий товариш Усть-Дунайського Буджацького козацького війська, 118
- Потоцький**, граф, 120
- Потьомкін Григорій Олександрович** (1739–1791), князь, граф, російський державний та військовий діяч, “Великий гетьман Чорноморського та Катеринославського козацьких військ” (1790), генерал-фельдмаршал, 9, 11-18, 20, 25, 27, 30, 31, 36–38, 41, 42, 57, 88, 90, 94, 95, 98, 99, 214
- Похла Герасим**, задунайський запорожець, 128
- Прігарін Олександр Анатолійович**, етнолог, 182–185
- Прозоренко Василь** (бл. 1779 –?), задунайський запорожець Мінського куреня, 110
- Прозоровський Олександр Олександрович** (1732–1809), командуючий Дунайською (Молдавською) армією (1807–1809), князь, генерал-фельдмаршал, 9, 114, 119, 121, 123

Проскуров, поміщик Київської губернії, 122
Пустовитов Федір, офіцер Дунайського козацького війська, 169
Пушкарьов В., агент російського посольства, 86
Радюшний Григорій, задунайський запорожець, 111
Рахубович, командир Чернігівського полку Малоросійських кінних козацьких полків (1863–1864), полковник, 196
Рачковський, представник Азовського козацького війська, 161
Рашевський Олександр Якович, командир №1 Малоросійського козацького полку на Кавказі, полковник, 177
Рєд Микола Андрійович (1793–1855), командуючий Кавказьким корпусом та іншими приєднаними до корпусу частинами (1854, на Кавказі з 1851), генерал-ад'ютант, 158
Рєнський Павло Якович, російський агент (драгоман) в Галаці (1797), 104, 106, 112
Рєпнинський О., полковник російської армії, 92
Рєшетов Василь, російський розвідник, осавул, 87
Рєшитілов Костянтин Федорович, наказний отаман Азовського козацького війська (1856–1865), генерал-майор, 151
Рєпнін Микола Васильович (1734–1801), князь, державний діяч Російської імперії, генерал-фельдмаршал, 38, 39
Рєпнін-Волконський Микола Григорович (1778–1845), член Государственного Совета, Саксонський генерал-губернатор (1813–1814), малоросійський генерал-губернатор (1816–1834), генерал от кавалерії, генерал-ад'ютант, князь, 68, 69, 176, 214
Рибалка Іван (бл. 1777–?), кріпак, задунайський запорожець Мінського куреня, 121
Рижов, командуючий частинами Кримсько-Татарського ескадрону, генерал, 171
Рібас де Йосип Михайлович (Хосе) (1749–1800), градоначальник Одеси, адмірал, 22
Рішельє де Арман Емманюель дю Плєссє (1766–1822), французький і російський державний діяч, командуючий 13-ї дивізією Російської армії, градоначальник Одеси (з 1803), генерал-губернатор Новоросійського краю (1805–1814), герцог, 26, 45, 51, 56, 112–114, 119
Родаті Микола, грецький доброволець в складі Дунайського козацького війська, 172
Родаті Петро, грецький доброволець в складі Дунайського козацького війська, 172

- Родостьяно Семен**, грецький доброволець в складі Дунайського козацького війська, 172
- Родофінікін Костянтин Костянтинович** (1760–1838), російський представник в Дунайських князівствах (1806–18011), статський радник, 104, 120
- Розенберг Андрій Григорович** (1739–1813), херсонський військовий губернатор (1803–1805), генерал від інфантерії, 107
- Розумовський Кирило Григорович** (1728–1803), гетьман України (1750–1764), граф, камергер, фельдмаршал, 35
- Романовський**, офіцер Дунайського козацького війська, 164
- Рославець (Кулябка) Олена Григорівна**, дружина Рославця Василя, 34
- Рославець Василь Дмитрович**, бунчуковий товариш, 34, 35
- Рославець Єфімія Василівна**, дочка Рославця Василя, 34
- Рославець Іван Йосипович**, син Рославця Йосипа, 35
- Рославець Йосип Дмитрович**, бунчуковий товариш, 34, 35
- Рославець Марія Василівна**, дочка Рославця Василя, 34
- Рославець Олександр Йосипович**, поручик, син Рославця Йосипа, 35
- Рославець Софія Василівна**, дочка Рославця Василя, 34
- Рославець Уляна Василівна**, дочка Рославця Василя, 34
- Рославець Яків Васильович**, син Рославця Василя, 34
- Ротар Іван** (1873–1905), громадський діяч на Кубані, письменник, член Революційної української партії, 209
- Рудковський А.**, 44
- Рудторфер Ф.**, полковник австрійської армії, 74
- Рум'янець (Рум'янець-Задунайський) Петро Олександрович** (1725–1796), російський державний діяч і полководець, президент другої Малоросійської колегії (1764–1789), граф, генерал-фельдмаршал, 33, 39, 94
- Русов Олександр Олександрович** (1847-1915), статистик Харківського, Херсонського, Чернігівського земств, голова Українського видавничого товариства, 188, 190, 191, 220
- Рябінін-Скляревський Олександр Олександрович** (1878–1942), історик, архівіст, 88, 105, 109, 125, 127, 128, 130, 132, 137, 139, 184
- Рябокін Терентій**, козак Малоросійського кінного козацького полку №1 (1830-ті), 182
- Савицький**, поміщик, 107
- Савлюшенко Кирило**, запорожець-гайдамака, 86
- Савченко Василь**, задунайський запорожець, 111

- Савченко Сергій**, член Національної спілки художників України, 220
- Садко Іван**, задунайський запорожець, 123,
- Сазонова С.**, історик, 179
- Сакун**, підполковник Інгерманландського гусарського полку, 173
- Салімовський Семен Омелянович** (1800–?), урядник Дунайського козацького війська, 173
- Салтиков Микола Іванович** (1736–1816) російський військовий і державний діяч, генерал-фельдмаршал, граф, 38
- Сальгі Георгій Дмитрович**, офіцер Балаклавського Греського піхотно-го батальйону (1844–1855), майор, 172
- Самар Григорій** (?–1804), батько Самаря Олексія, чорноморський та задунайський козак, 23
- Самар Олексій** (1792–?), чорноморський та задунайський козак, 23
- Самойлов**, поміщик Київської губернії, 121
- Сапожников Ігор Вікторович**, археолог, історик, 54, 93, 102
- Сапожникова Галина**, археолог, 102
- Сарандак О. (Шидяньска)**, керівниця кінного ескадрону (“Амазонської роти”) (1786?), 30
- Свіньїн Павло Петрович** (1788–1839), чиновник Міністерства іноземних справ (1815–1823), письменник і журналіст, 74
- Свістун Давид**, козак Малоросійського кінного козацького полку (1860-ті), 196
- Северин Іван Іванович**, генеральний консул Російської імперії в Молдавському князівстві (1783, 1786, 1793, 1797), 104
- Секунда Арсеній**, полковник, старшина Чорноморського козацького війська, 20
- Селім III** (1761–1808), султан Османської імперії (1789–1807), 103
- Селім-Гірей**, кримський хан, 97
- Сень Дмитро Володимирович**, історик, 53, 102
- Серакли-оглу**, турецький військовонаачальник, 104
- Сербиненко Трохим** (бл. 1799–?), задунайський запорожець, 128
- Середа Олександр Григорович**, історик, 4, 74–76
- Сеславін О.**, командир партизанського загону (1812), 46
- Сивокінь Павло**, козак Малоросійського кінного козацького полку №1 (1830-ті), 182
- Ситий Ігор**, історик, 4, 34, 35
- Сіроштан Тимофій**, козак Малоросійського кінного козацького полку №1 (1830-ті), 182

- Скальковський Аполлон Олександрович** (1808–1898), історик, статистик, 22, 78, 80, 88, 127
- Скаржинський Віктор Петрович** (1788–1861), керівник ескадрону козаків (1812), поміщик Херсонської губернії, штабс-ротмістр, 26, 27, 215, 216
- Скаржинський Михайло**, сотник Лубенського полку, 26
- Скаржинський Петро Михайлович** (?–1805), керівник 2-го полку Бузьких козаків (1786–1789), генерал-майор, 9, 14, 26
- Скік Леонтій** (бл. 1755–?), задунайський запорожець, 107
- Слісаренко Омелян**, козак Бузького козацького війська, 120
- Слуцька Варвара** (бл. 1801–?), дочка Слуцького Василя, 40
- Слуцька Ірина Степанівна** (бл. 1770–?), дружина Слуцького Григорія, 40
- Слуцька Пелагея Осипівна** (бл. 1775–?), дружина Слуцького Василя, 40
- Слуцький Василь** (бл. 1750–?), переселенець з Полтавської губернії, запорожець, брат Слуцького Григорія, 40
- Слуцький Григорій** (бл. 1740–?), переселенець з Полтавської губернії, запорожець, 40
- Слуцький Дмитро** (бл. 1802–?), син Слуцького Григорія, 40
- Слуцький Іван** (бл. 1783–?), син Слуцького Григорія, 40
- Слуцький Кирило** (бл. 1793–?), син Слуцького Григорія, 40
- Смик Василь**, кошовий отаман (?) задунайських запорожців, 184
- Согутчевський Роман** (Согутовський, Сугутовський, Сугутчевський, Стогучевський; бл. 1730–1732 — 1828/1829), осавул Дунавецької Січі, Усть-Дунайського Буджацького та Дунайського козацьких військ, 115, 134, 135
- Соколовський Лаврентій**, житель селища Дальник Херсонської губернії, 152
- Солодовник Осип**, козак Малоросійського кінного козацького полку (1860-ті), 196
- Соломаха П.**, священик в с. Оболоння Кролівецького повіту Чернігівського повіту, 200
- Сосновський**, поміщик, 109
- Стамакі Костянтин**, грецький доброволець в складі Дунайського козацького війська, 172
- Старицький Микола Петрович** (1840–1904), український письменник, театральний і культурно-громадський діяч, 170
- Стахів Олександр Стахійович** (1724–1794), російський посланник в Константинополі (1775–1781), 92

- Степан (Капінос)**, чорноморський та задунайський козак, 98
- Стороженко Микола Володимирович** (1862–1942), український громадський діяч, історик, 32, 51, 60, 69
- Стоцький Іван Герасимович**, командир полку №2 Малоросійського козацького полку на Кавказі, полковник, 177
- Стоянов Федір Федорович**, історик, 62, 63, 65, 66, 69, 173, 174, 178, 182, 196, 197
- Стрельський В. І.**, історик, 63, 65
- Строганов Олександр Григорович** (1795–1891), міністр внутрішніх справ Російської імперії (1839–1841), новоросійський та бессарабський генерал-губернатор (1855–1862), генерал від артилерії, генерал-ад'ютант, 178
- Стурдза Скарлат Дмитрович** (1750–1816), цивільний губернатор Бессарабії (1812–1813), молдавський боярин, 134
- Суворов Олександр Васильович** (1729–1800), граф, князь, генерал-фельдмаршал, російський полководець, 27, 94, 120
- Сукур (Сокур, Швець) Кузьма** (бл. 1726–?), старшина задунайських запорожців, 91, 93
- Сукур Лаврентій**, батько Сукура Кузьми, 93
- Сулейман-ага Йиликоглу**, сілійстрійський аян, 103, 105
- Сухина Іван** (1776–1788?), отаман Васюринського куреня Запорозької Січі (1764), полковник Бугогардівської паланки (1773–1774), задунайський старшина, військовий полковник Чорноморського війська, секунд-майор, 93
- Таран Григорій**, задунайський запорожець, 100
- Таран Іван (Чорний)** (1759–?), запорозький та чорноморський козак, 110
- Таран Іван**, міщанин м. Богодухів Харківської губернії, чорноморський козак, задунайський запорожець, 110
- Таран Олексій**, задунайський запорожець, 123
- Татарчевский А.**, 76
- Текелій Петро Авраамович** (1720–1793), генерал-аншеф, російський військовий діяч, 26, 88
- Теплицький Василь Пахомович**, історик, 60, 179, 187–189
- Теплой Василь**, задунайський запорожець, 123
- Терещенки**, козацький рід, 189
- Терсеніклі-оглу**, рушцукський аян, 105
- Тимченко Дмитро Захарович** (1800–?), секретар Військової канцелярії Азовського козацького війська (1832–1845), 173

- Тищенко Іван**, селянин з с. Гасан-Аспага Ізмаїльського повіту Бессарабської області, 152
- Тищенко Самійло**, козак Дунайського козацького війська, 162
- Ткаченко Григорій**, задунайський запорожець, 111
- Товстий Макар**, старшина задунайських запорожців, 100
- Тодоров Ніколай**, історик, 74
- Толмачевський Іван Степанович** (1813–1880), осавул Дунайського козацького війська, 169
- Толстой Петро Олександрович** (1770–1844), головнокомандуючий Резервною російською армією у Прибалтійських губерніях (1831), генерал від інфантерії, граф, 173
- Тонев Велко**, історик, 74
- Тормасов Олександр Петрович** (1752–1819), командуючий російською армією, що дислокувалася на Волині (1812), генерал-майор, граф, 63
- Тошев Дмитро**, козак полку №2 Оттоманського війська добруджанських козаків, 183, 220
- Тріко Василь**, задунайський запорожець, 123
- Туманов**, предводитель дворянства Тираспольського повіту (1804), 107
- Турченко Федір Григорович**, історик, 182
- Тучков Сергій Олексійович** (1767–1839), з 1826 військовий губернатор Бабадазької області, з 1830 — градоначальник фортеці Ізмаїл, генерал-лейтенант, 141, 148
- Тягун Максим**, осавул задунайських запорожців (1778), 93
- Український (Білий) Йосип** (1759–?), запорозький та чорноморський козак, 110
- Усатий Онуфрій**, задунайський запорожець, 137, 217
- Ухало Трохим**, козак Малоросійського кінного козацького полку (1860-ті), 196
- Ушаков Олександр Клеонакович** (1803–1877), командир 7-ї піхотної дивізії; особливо відзначився при переправі через Дунай та взятті штурмом турецьких окопів (1854), генерал від інфантерії, 158
- Федорина Пантелеймон**, козак, меценат з с. Федорівка Зінківського повіту Полтавської губернії, 199
- Федорів Петро**, кріпак, 85
- Федорів Пилип**, запорозький козак, 88
- Ферстер Єгор Християнович** (1756–1826), комендант фортеці Кілія, інженер, полковник (1806), 113

- Фігнер О.**, командир партизанського загону (1812), 46
- Філарет**, афонський архімандрит, 138
- Філіпович І.**, 26
- Філіпс Т.**, художник, 214
- Фомін**, козак, власник хутору в Новгород-Сіверському повіті Чернігівської губернії, 192
- Фонарій Григорій**, козак Дунайського козацького війська, 162
- Фраполі Джованні (Іван) (?–1827)**, архітектор, 152
- Фрізе**, командир тимчасових козацьких частин (1764–1774), майор, 33
- Фролов Борис Юхимович**, історик, 166, 167
- Хаджі Дж.**, купець, 86
- Харковенко Владислав Вікторович**, історик, 51
- Харченко Євген**, козак, 153
- Харченко Микита**, задунайський запорожець, 123
- Хасан**, адріанопольський паша, 105
- Химочка Василь**, козак Малоросійського кінно козацького полку №1 (1850-ті), 182
- Хіоні (рос. — Хиони) Іван Олесандрович**, історик, 10, 16, 17, 44, 45, 161, 214
- Хомут Сава**, козак Усть-Дунайського Буджацького козацького війська, 217
- Храповицький**, командир 2-го Українського кінного козацького полку (1812–1814), майор, 66
- Хромов Анатолій**, історик, 133
- Хункалов Ахмет бей**, командир Перекопського кінного полку (Кримсько-Татарського війська) (1808–1814), підполковник, 55–57, 171
- Цакні Костянтин Михайлович**, командир Балаклавського Грецького піхотного батальйону (1855), штаб-капітан, 172
- Целіков Прасковій**, задунайський козак, 109, 115
- Ценорян Петро**, задунайський запорожець, 120
- Циганка Роман**, осавул Дунавецької Січі, Усть-Дунайського Буджацького та Дунайського козацьких військ, 111, 115, 116
- Цицильяно Митрофан**, грецький доброволець в складі Дунайського козацького війська, 172
- Цубенко Валерія Леонідівна**, історик, 48, 55
- Чайковський Михайло (Мехмед Садик-паша, Чайка) (1804–1886)**, польський письменник, командир (отаман) Оттоманського війська добруджанських козаків, 182–185, 220

- Чайченко Арсеній Григорович** (бл. 1785–?), казенний поселанин, переселенець з Чернігівської губернії, 40
- Чалан-Огли**, військовий діяч Османської імперії, 120
- Чапкей Онисим**, задунайський запорожець, 111
- Чапони**, керівник Албанського війська, майор, 28
- Часновський Федір**, задунайський запорожець, 104
- Чепіга Захарій Олексійович** (1725–1797), кошовий отаман Чорноморського козацького війська (1788–1797), 12, 16, 21, 23, 24, 25, 214
- Черевко Іов**, козак хут. Худолівка Хорольського повіту Полтавської губернії, 201
- Чернега Петро**, задунайський запорожець, 128
- Черненко Федір**, полковий осавул Чорноморського козацького війська, 21, 22
- Чернишов Гнат Мойсейович** (бл. 1789–?), сотник Дунайського козацького війська, 169
- Черніга Максим**, задунайський запорожець, 123
- Чернік Єлисей Денисович** (1818–1871), військовий архітектор Чорноморського (Кубанського) козацького війська, академік мистецтв, 170
- Чернік Іван Денисович** (1811–1874), архітектор, професор Академії Мистецтв у Петербурзі, генерал-майор, 170
- Чернобай Деменко**, задунайський запорожець, 111
- Чернявський Євдоким**, сотник Дунайського козацького війська, 169
- Чернявський Ксавелій**, значковий товариш Усть-Дунайського Буджацького козацького війська, 117–118, 136
- Чихівський Іустин**, задунайський запорожець, 135
- Чичагов Павло Васильович** (1767–1849), російський військовий діяч, командуючий Дунайською армією (1812), адмірал, 134
- Чолобітчиков Семен Панасович** (?–1830), предводитель дворянства Херсонської губернії (1827–1830), керівник Дунайського козацького війська (1828–1830), полковник, 13
- Чорний Гнат**, курінний отаман Чорноморського козацького війська, 98
- Чорнобай Дем'ян**, значковий товариш, задунайський запорожець, служив в Усть-Дунайському Буджацькому та Дунайському козацьких військах, 115, 118
- Чорногор Яків (Савельєв Яків)** (бл. 1747–?), запорозький, задунайський козак, 91, 101

- Чорнозуб Петро** (бл. 1750–?), задунайський запорожець, 91
- Чорномазинко Параскева** (бл. 1779–?), дружина Чорномазинка Степана, 40
- Чорномазинко Степан** (бл. 1769–?), казенний поселянин, переселенець з Полтавської губернії, 40
- Чорномазинко Філіп** (бл. 1804–?), син Чорномазинка Степана, 40
- Чорноморець Іван**, (бл. 1786–?), задунайський запорожець, 110
- Чорноморченко Нестор Іванович**, доглядач, зауряд-хорунжий Азовського козацького війська, 162
- Чумак Василь**, задунайський запорожець, 128
- Чумак Степан**, задунайський запорожець, 128
- Чумаченко Віктор Кириллович**, філолог, 166, 167
- Чуприна Андрій**, задунайський запорожець, 123
- Чухліб Тарас Васильович**, історик, 24, 80, 85
- Шаботюк Григорій**, задунайський запорожець, 111
- Шамрай Павло Панасович**, живописець, 170
- Шандра Валентина Степанівна**, історик, 58, 61, 67, 176, 181
- Шатковський Герасим**, задунайський запорожець, 104, 120
- Швачка Максим**, козак Дунайського козацького війська, 162
- Швець Кузьма**, див. Сукур Кузьма
- Шевченко Тарас Григорович** (1814–1861), український поет, художник, 21, 25, 26, 170, 214
- Шенк В. К.**, командир тимчасових козацьких частин (1764–1774), майор, 30, 33
- Шеповал Федір**, задунайський запорожець, 123
- Шереметенко Іван**, курінний отаман задунайських козаків, 122
- Ширінський Алі Мурза**, командир Феодосійського кінного полку (Кримсько-Татарського війська), капітан, 56
- Шиян Роман Ігоревич**, історик, 12, 16, 18, 22, 24, 29, 41, 89, 98, 99
- Шклярєвський Петро Васильович** (1790–?), старша особа Військового Правління Дунайського козацького війська (1845–1856), підполковник, 173
- Шкода Каленик**, задунайський запорожець, 123
- Шостак Василь Євменович**, командир Владикавказького козацького полку (колишнього №2 Малоросійського козацького полку), 177
- Шостак Григорій** (?), штабс-капітан артилерії російської армії, 133
- Шостак Олександр Андрійович**, наказний отаман Дунайського козацького війська (1847–1854), генерал-майор, 151, 152
- Шпитальов Геннадій Георгійович**, історик, 88

Штофельн Карл, генерал-майор, 82
Штригель Мусій (1751–?), писар задунайських запорожців, 100
Щебальський Петро Карлович (1810–1886), історик та публіцист, 89
Щербина Гнат, чорноморський козак, задунайський запорожець, 123
Щербина Іван, задунайський запорожець, 111
Щербина Михайло, житель с. Осокорівки Олександрівського повіту, 107
Щербина Федір Андрійович (1849–1936), статистик, економіст, історик, український і російський громадський діяч, 49, 52, 61, 69, 70, 116, 209
Щербінін Євдоким, губернатор Слобідсько-Української губернії, 33
Юзбаші Іван, бунчуковий товариш Чорноморського козацького війська, 21
Юрченко Петро Йосипович (1844–1888), історик, 77
Юсуп, турецькопідданий (?), 86
Юсуф-паша, військовий діяч, з 1810 р. командуючий турецькою армією, 120
Яворницький (Еварницький, Еварницький) Дмитро Іванович (1855–1940), історик, 80, 86, 87, 127
Яковлев Назарій, запорожець, 80
Янченко Олексій, задунайський запорожець, 111
Яценко Павло, козак, викладач школи грамоти в с. Милорадівка Полтавського повіту, 201
Avigdor Levi, історик, 133, 138, 139
Bawr F.G., географ, 214
D'Anville le, географ, 77
Kenderova Stoyanka (болг. — Кендерова Стоянка), історик, 184
Mentelle M., 77
Nicolle A., 77
Proctor E.D., 220
Clarke E.D., 214

ЗМІСТ

<i>Від автора</i>	3
<i>Розділ перший</i>	
“СТАРІ ГРАВЦІ” В НОВИХ УМОВАХ	5
...А тепер колишні... ..	9
У “скреготі” жорен	42
<i>Розділ другий</i>	
“ВЕЛИКА” ТА “МАЛА” ГРА НА ДУНАЇ	71
У багатоликому дунайському вимірі	72
На двох берегах дунайського гирла	101
“А на тому березі...”	129
<i>Розділ третій</i>	
“ШАХ І... НІЧІЯ”	145
Осколки колишньої слави	147
Затишшя перед бурею	186
<i>Післямова</i>	211
<i>Resume</i>	213
<i>Перелік ілюстрацій</i>	214
<i>Іменний покажчик</i>	221

1

2

3

4

5

6

7

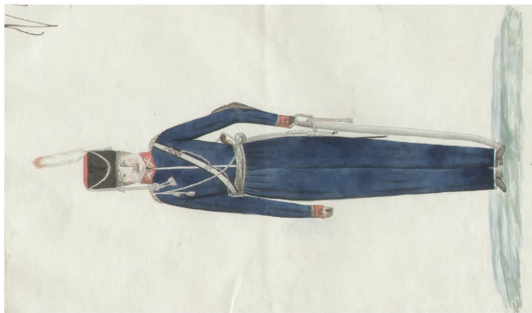

8

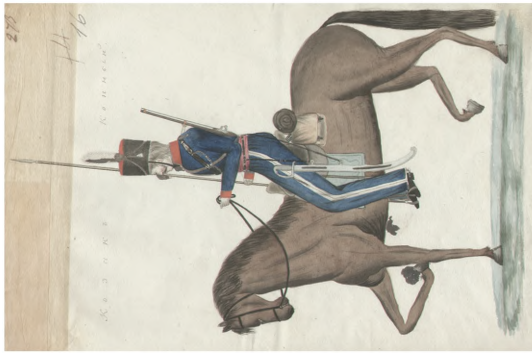
Фрагменти експозиції Одеського державного історико-краєзнавчого музею: 1 – холодна та вогнепальна зброя турецької армії XVIII ст.; 2 – холодна та вогнепальна зброя російської армії XVIII ст.; 3 – шабля персидська; 4 – шабля російська; 5–6 – холодна та вогнепальна зброя турецької армії XVIII ст.; 7 – гармата бронзова російської армії XVIII ст.; 8 – російська литавра XVIII ст.

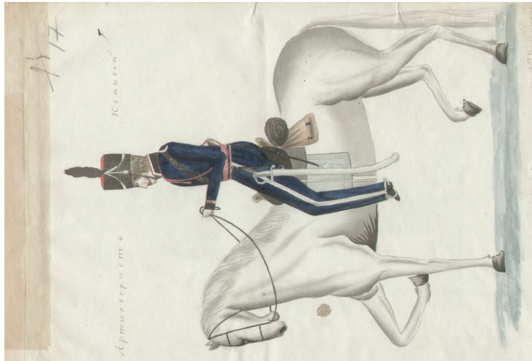
Бакало В.П. І.П. Котляревський формує на Полтавщині в містечку Горошин 5-й козацький полк.

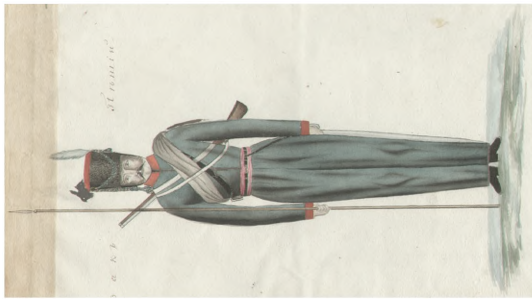
Штаб-офіцер по кавалерії
Чорноморського війська.
1814 р.

Кінний козак
Чорноморського війська.
1814 р.

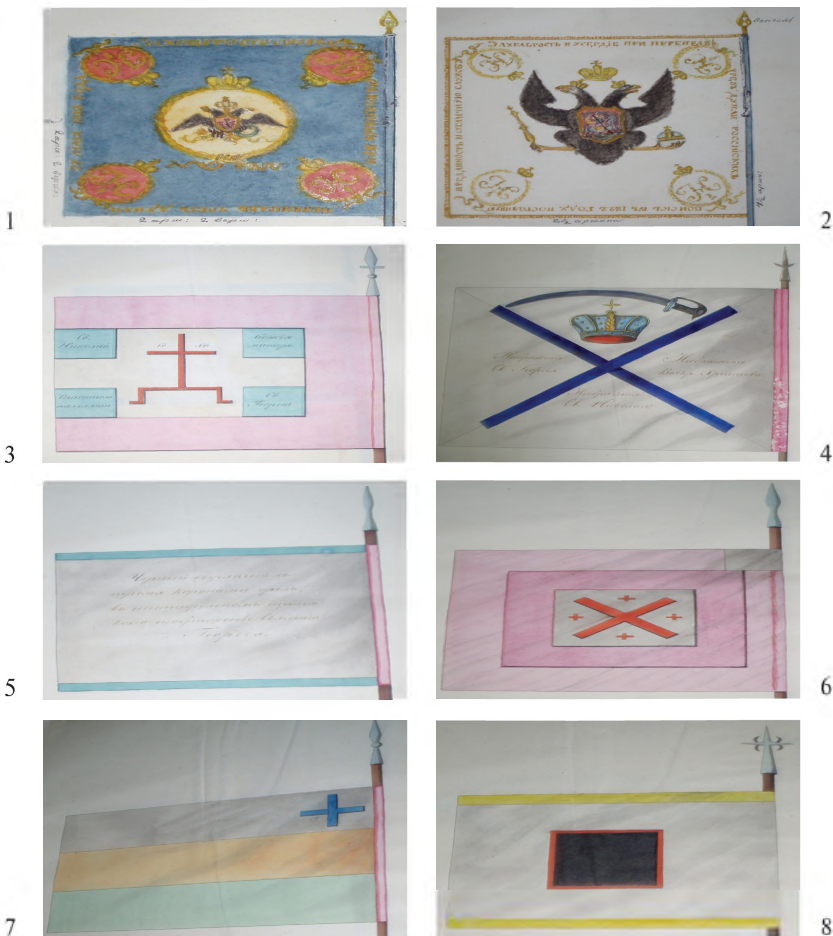

Кінний артилерист
Чорноморського війська.
1814 р.

Піший козак
Чорноморського війська
козак. 1814 р.

ДАОО, ф. 1, оп. 218, стр. 9

Колекція прапорів з фондів Державного архіву Одеської області: 1. Прапор Азовського козацького війська з написом: “За храбрость и усердие при переправе через Дунай російских войск в 1828 году. Постоянную преданность и отличную службу”. 2. Прапор Азовського козацького війська з написом: “За храбрость и усердие, оказанние при переправе через Дунай 27 мая 1828 года”. 3. Один з ротних прапорів Балаклавського Грецького піхотного батальйону. На прапорі написи замість зображень (з лівого верхнього кута за часовою стрілкою): “Св. Николай”, “Божия Матерь”, “Св. Георгій”, “Спаситель на осляти”. 4. Один з ротних прапорів Балаклавського Грецького піхотного батальйону. На прапорі зображення (зліва направо, знизу): “Изображение Св. Георгія”, “Изображение Воскр. Христова”, “Изображение Св. Николая”. 5. Один з ротних прапорів Балаклавського Грецького піхотного батальйону. На прапорі напис: “Чорний двуглавий с тремя коронами орел, в шестигральном щите коего изображение Святаго Георгія”. 6–8. Ротні прапори Балаклавського Грецького піхотного батальйону. Зображення ще двох прапорів Балаклавського Грецького піхотного батальйону не збереглись. (ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 218. — спр. 1 за 1845 р.)

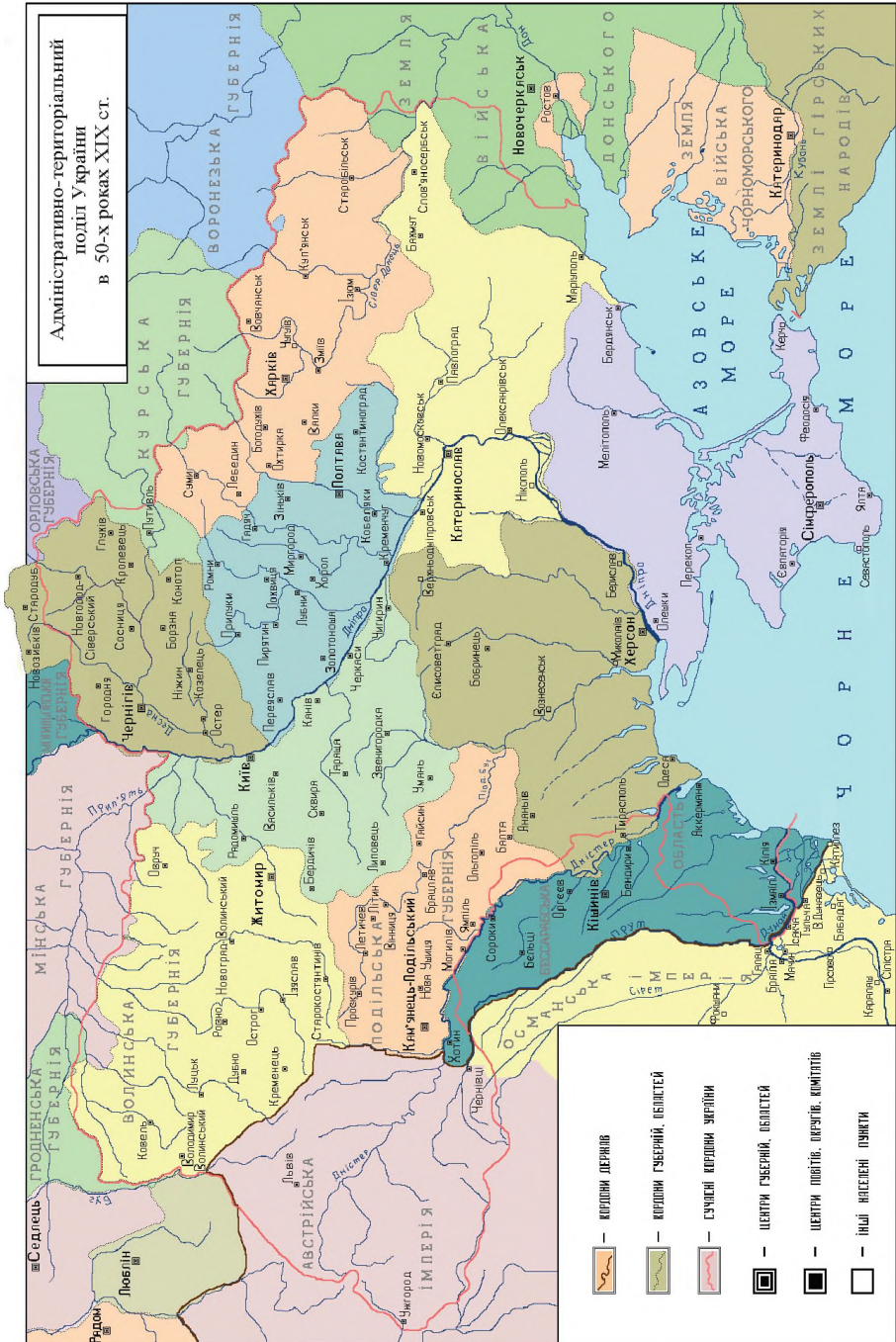

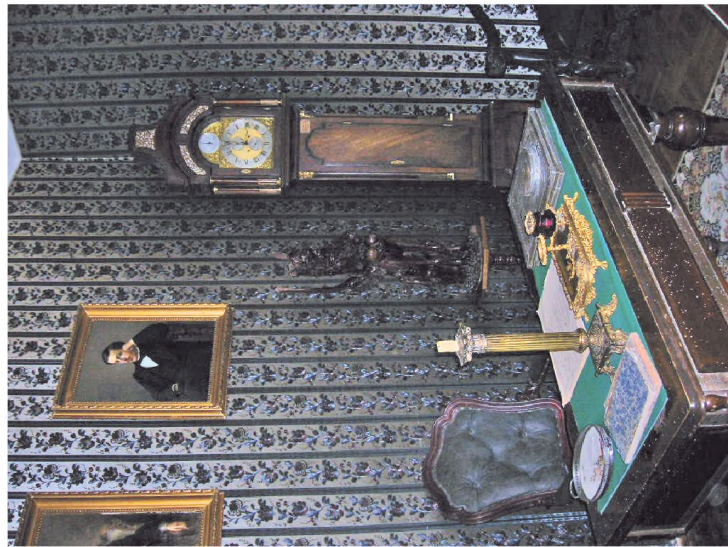
Дунайська дельта – місця, серед яких розмішувались Січ та селища задунайських козаків наприкінці XVIII – першій чверті XIX ст. (Румунія.
Фото О. Бачинської, В. Полторака. 2008 р.)

С. Верхній Дунавець (Dunăvețu de Sus) Румунія. Ілюстрація перша зліва – пам'ятна відзнака на місці колишньої Січі (Фото О. Бачинської, В. Полторака, В. Кірова, 2008 р.)

Адміністративно-територіальний поділ України в 50-х роках XIX ст.

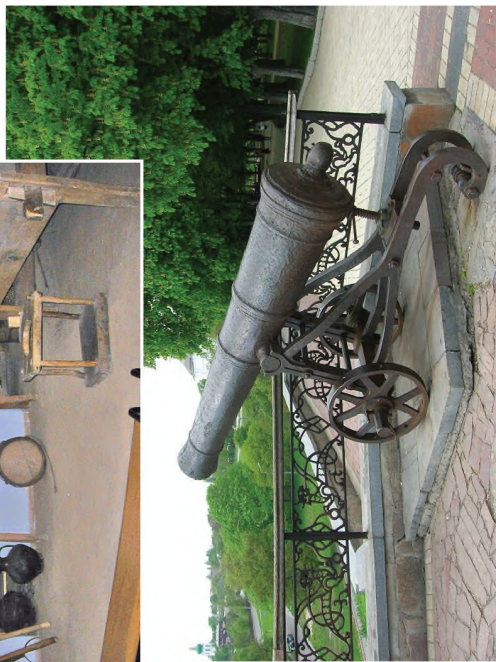

1

Фрагменти експозиції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Ларновського: 1 – Інтер'єр робочого кабінету заможного поміщика XIX ст., вихідця зі старшинського роду (на столі фугляр нобілітаційної грамоти XVIII ст. роду Милорадовичів); 2 – Інтер'єр хати півночі Лівобережної України. XIX ст.

2

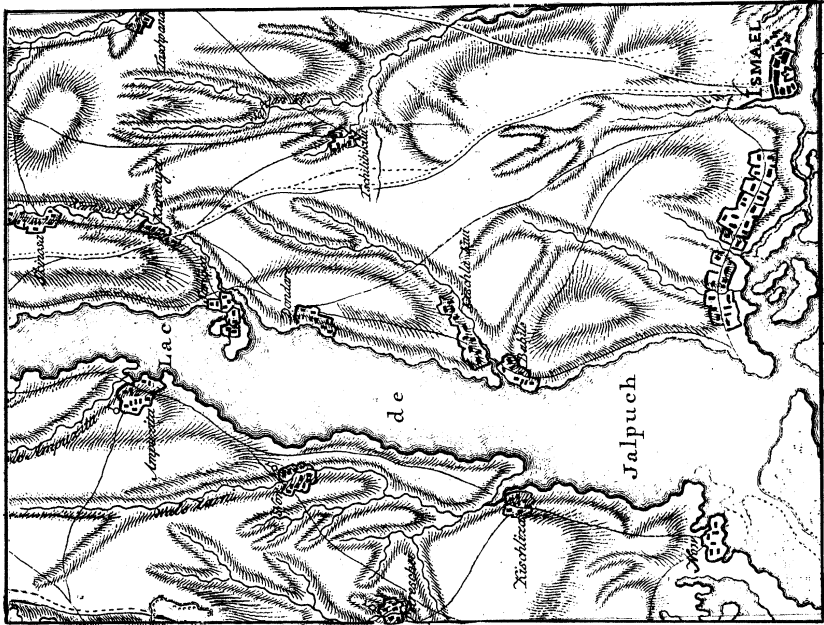
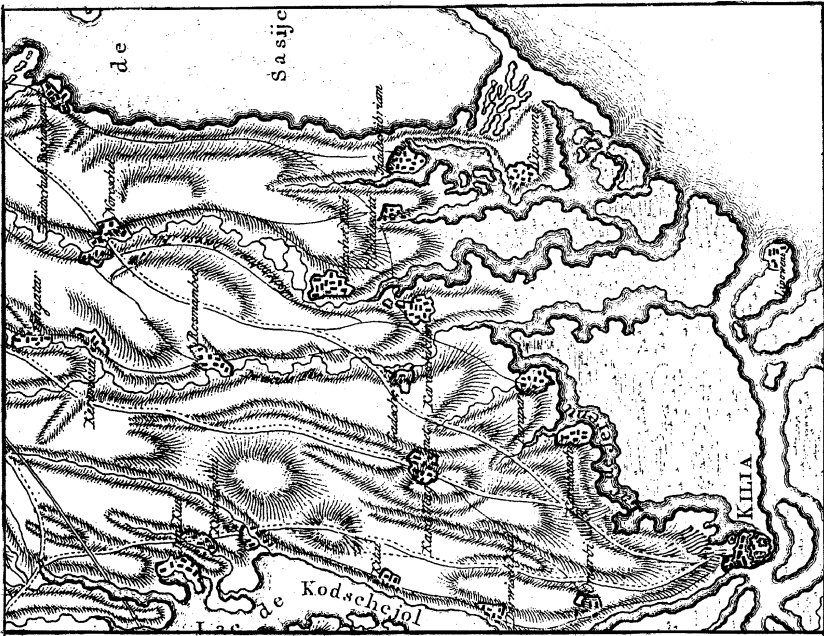

Важка фортечна (або морська) гармата кінця XVIII – початку XIX ст. (м. Чернігів. Фото О. Ковалевської. 2007 р.)

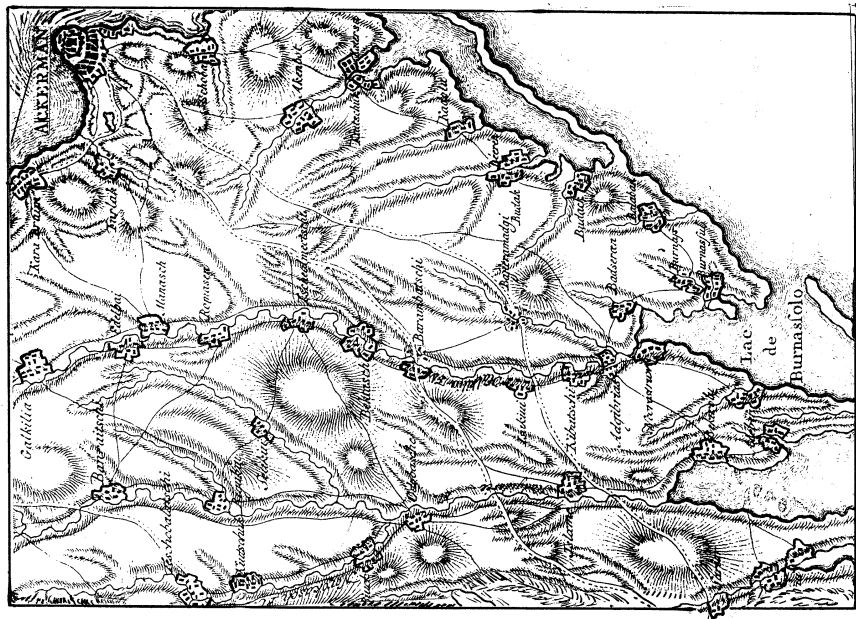
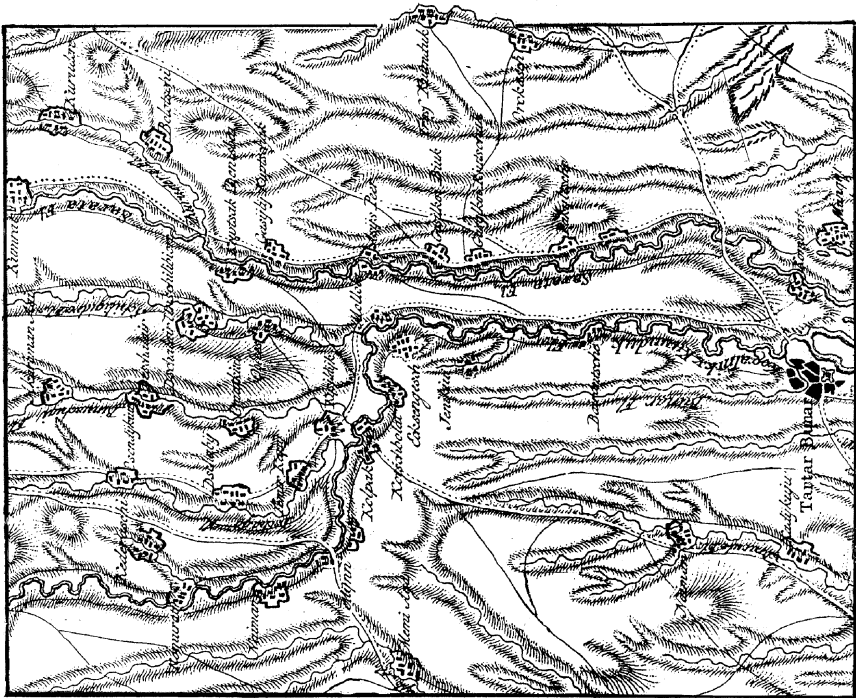
Ілюстрації РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

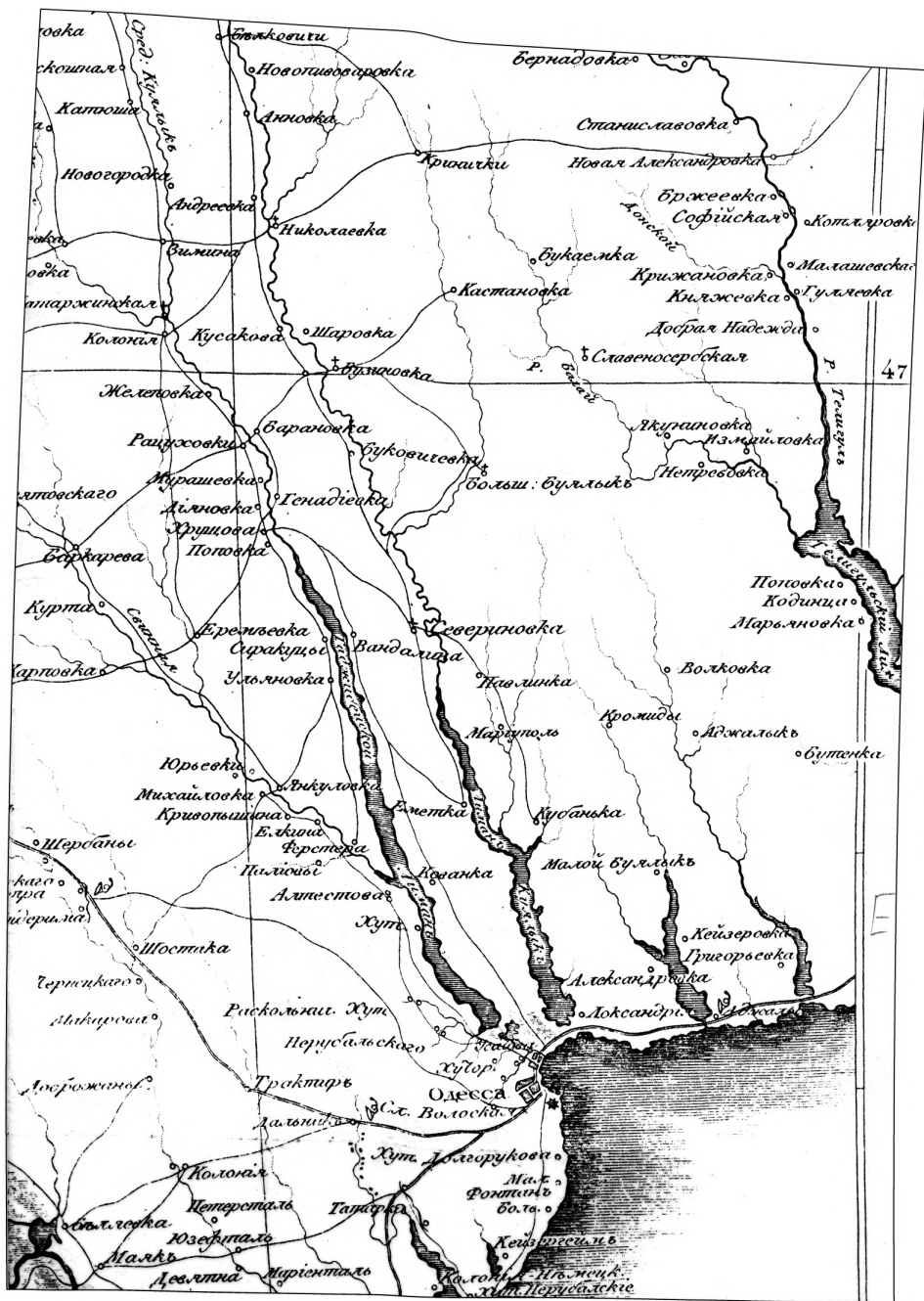
1.1. Фрагмент “Подробной миллитерной карты по границе России с Турцией.
Сочинена и гравирована при Собственном ЕИВ депо карт. Ч. 1 — 1800”

1.2. Фрагменти "Карте de la Moldavie pour servir á l'Histoire militaire de la guerre entre les Russes et les Turcs. Levée par l'Etat major sous la direction de F. G. Bawr". Кінець XVIII — початок XIX ст.

І.3. Фрагменти “Carte de la Moldavie. De F. G. Bawr”. 1770

1.4. Фрагмент карти “Бессарабія, Молдавія, Волощина та частини земель, що належать цим країнам”. Початок XIX ст.

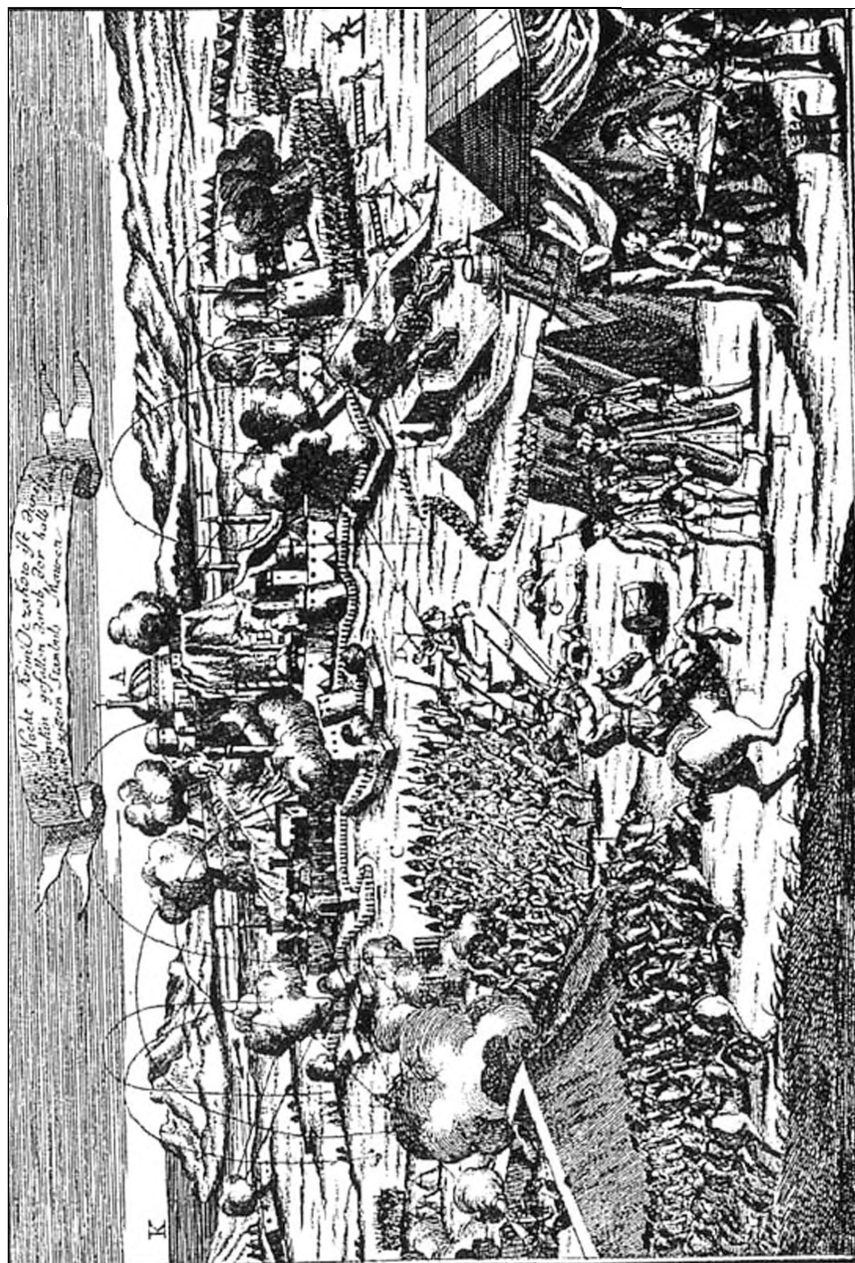
На карті буквами позначені селища
і окреслені території, відведені для оселення:

А – арнаутські селища (зверху вниз – с. Соколи,
Раковиця, форт. Новогригоріївка, Арнаутівка,
Скаржиска, Михайлівка, Троїцьке);

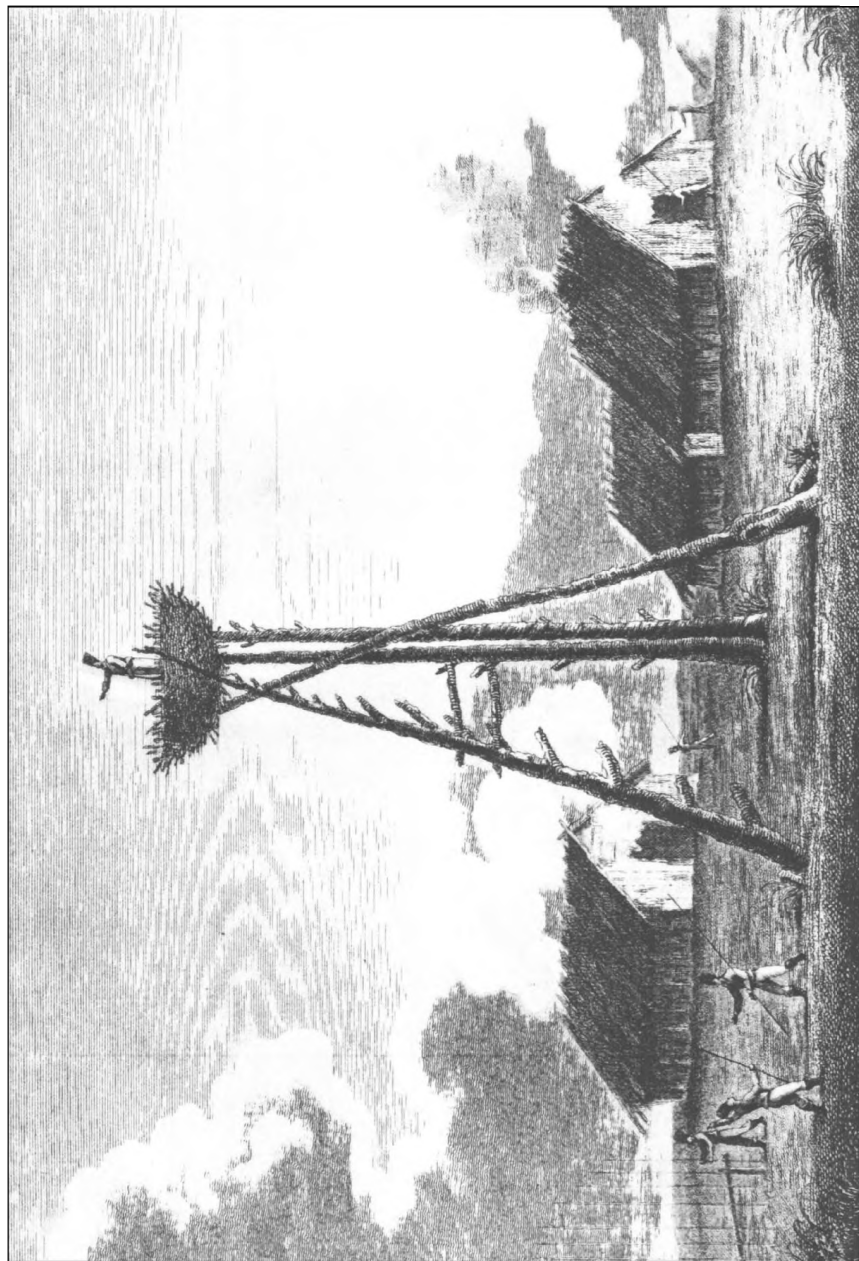
В – Вербованного козацького полку селища
(зверху вниз – с. Федорівське, Касперівка,
м. Новопетрівське, Сєбіно, Гур'єво,
Костянтинове, Баловнево, Матвійівка).

1.5. Фрагмент карти "... тим місцям, де оселяються арнаути та сформований
козацький полк, де до того ніякого селища не було". Кінець XVIII ст.
(Території майбутнього Бузького козацького війська)

1.6. Штурм Очакова. 1788 р. Гравюра XVIII ст. Невідомий художник

І.7. Варта чорноморських козаків на Кубані

1.8. Портрети покровителів і керівників козацьких формувань:

Григорій Потьомкін
(1739—1791)
(невідомий художник)

Микола Рєпнін-Волконський
(1778—1845)

Матвій Платов
(1751—1818)
(художник Т. Філіпс)

1.9. Кошові отамани Чорноморського козацького війська:

Захарій Чепіга
(1725–1797)

Антон Головатий
(1744–1797)

Скульптор П. Кравченко // Експозиція Музею
Одеського морського порту

Антон Головатий
біля Неви
(ескіз Т. Шевченка.
1843 р.)

1.10. Портрети покровителів і керівників козацьких формувань:

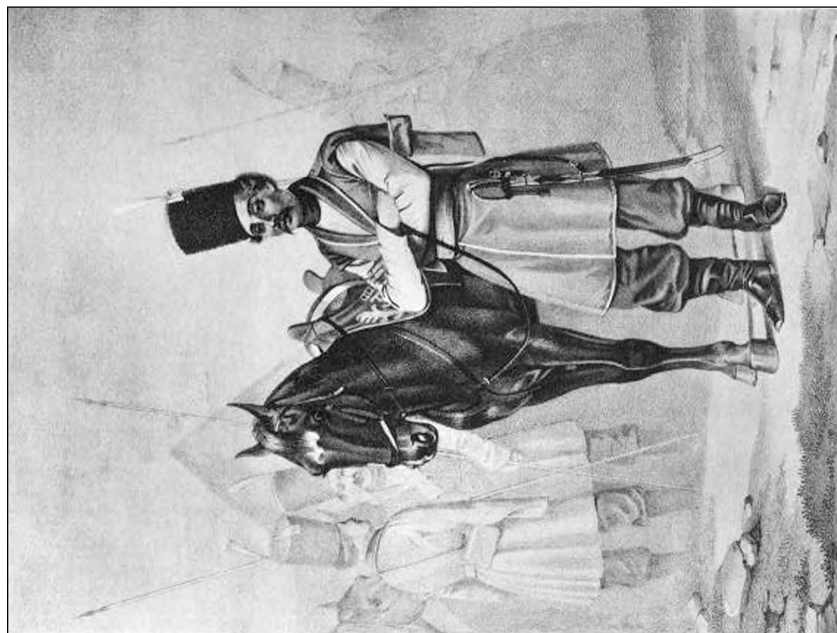
Іван Краснов
(1752–1812)

Віктор Скаржинський
(1788–1861)

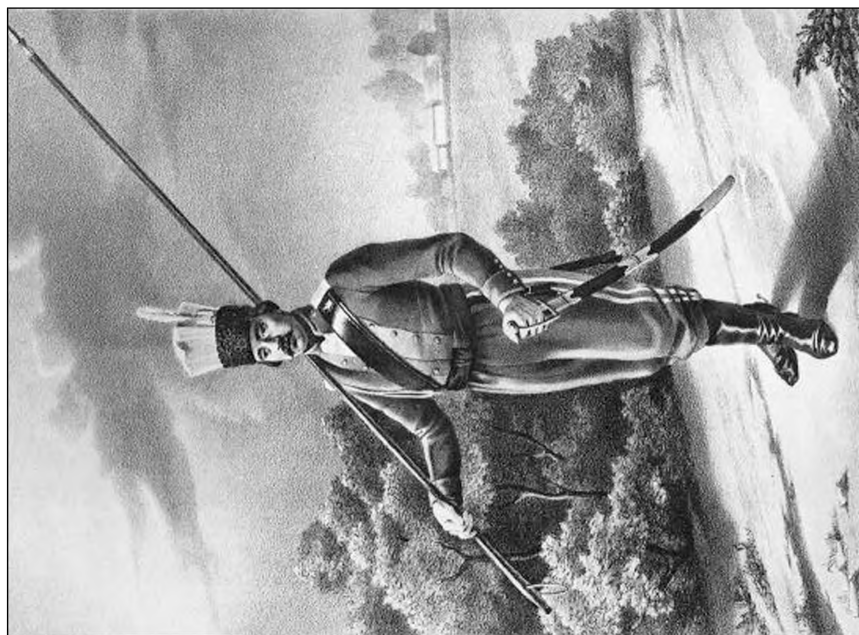
Яків Лобанов-
Ростовський
(1760–1831)

Рядовий Чугувської Конвойної
козацької команди. (1776–1790)

1.11. Офіцер і рядовий Чугувської Конвойної
козацької команди. (1776–1790)

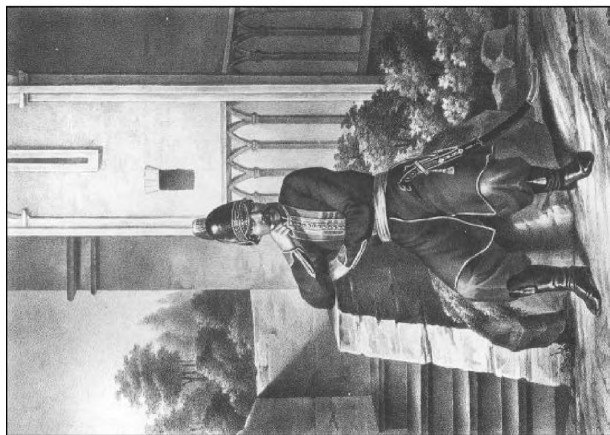
Чугуївський козак. (1793–1796)

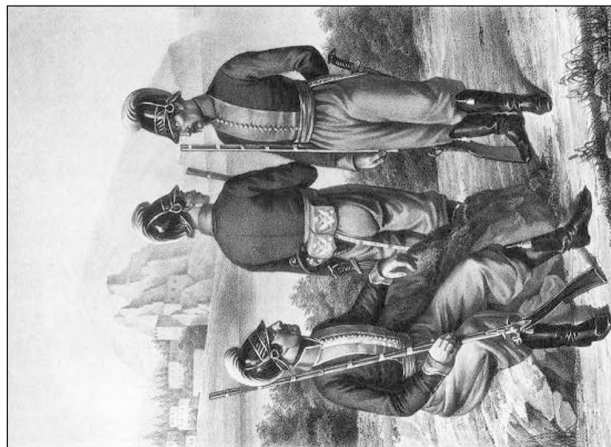
1.12. Чугуївський козацький офіцер. (1774)

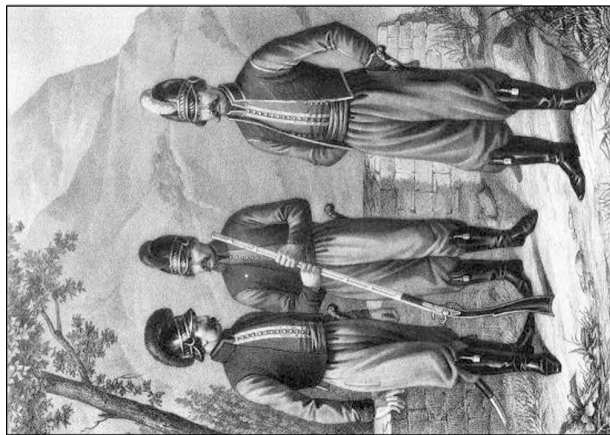
1.13. Катеринославський козак. (1788- 1789)

1.14. Офіцер 1-го батальйону
Грецького піхотного полку.
(1779–1796)

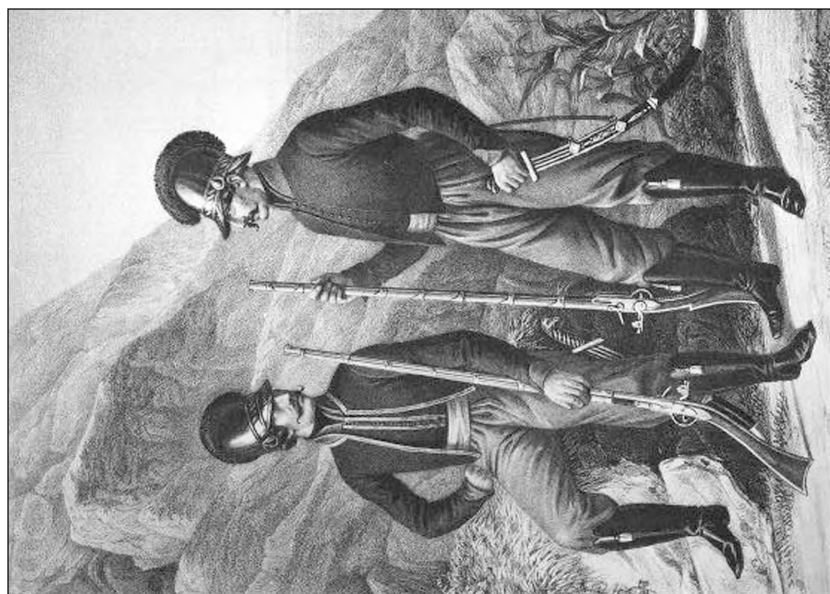
Унтер-офіцер та рядові 1-го батальйону
Грецького піхотного полку.
(1779–1796)

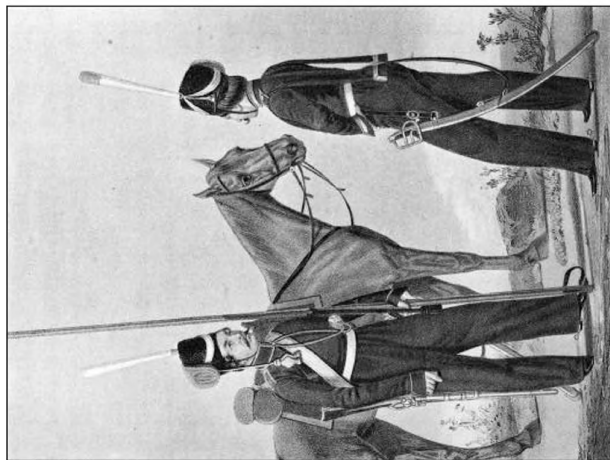
Унтер-офіцер, рядовий та офіцер 2-го
батальйону Грецького піхотного полку.
(1779–1796)

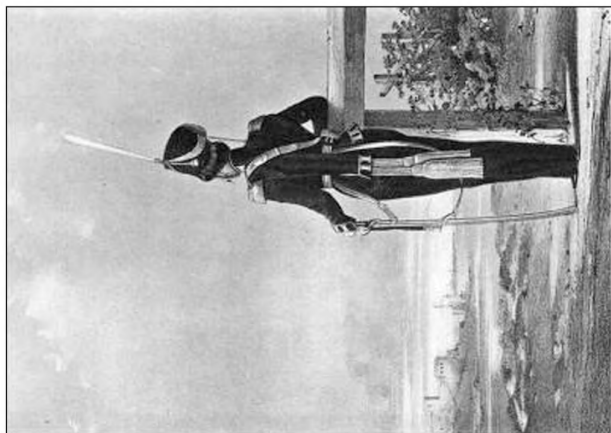
Офіцер Балаклавського Грещького піхотного батальйону. (1797 – 1801)

1.15. Унтер-офіцер та рядовий Балаклавського Грещького піхотного батальйону. (1797 – 1830)

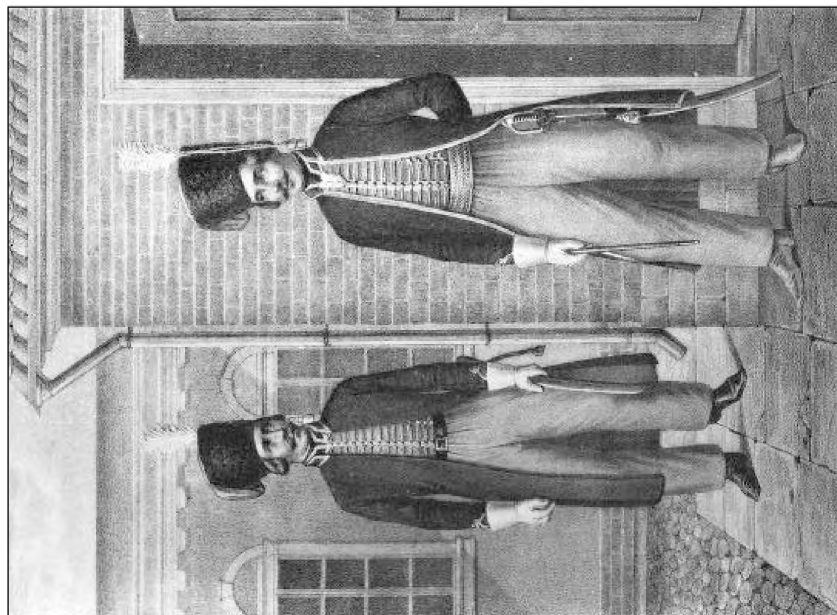
1. 16. Козак та урядник Чорноморського козацького війська. (1816—1820)

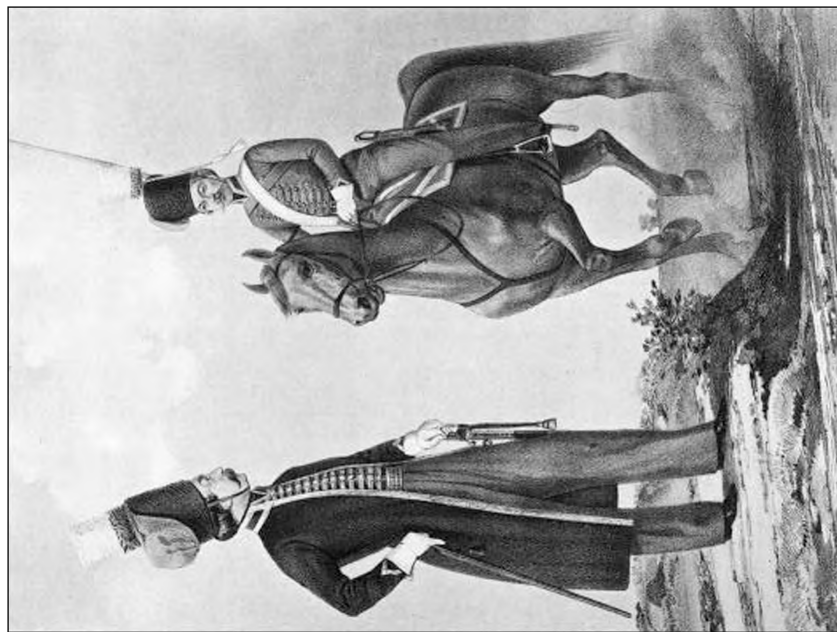
Штаб-офіцер Чорноморського козацького війська. (1816—1820)

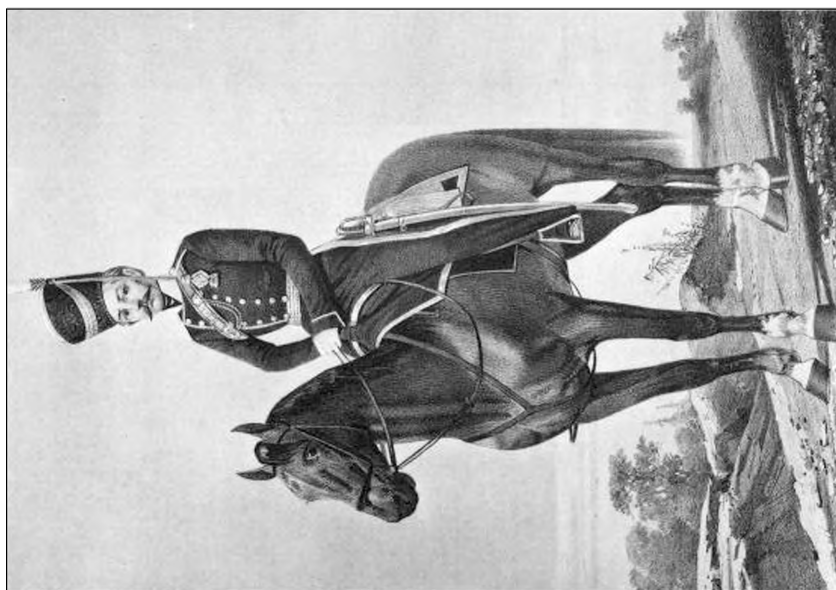
Урядник та обер-офіцер Чорноморської козацької артилерії. (1816—1820)

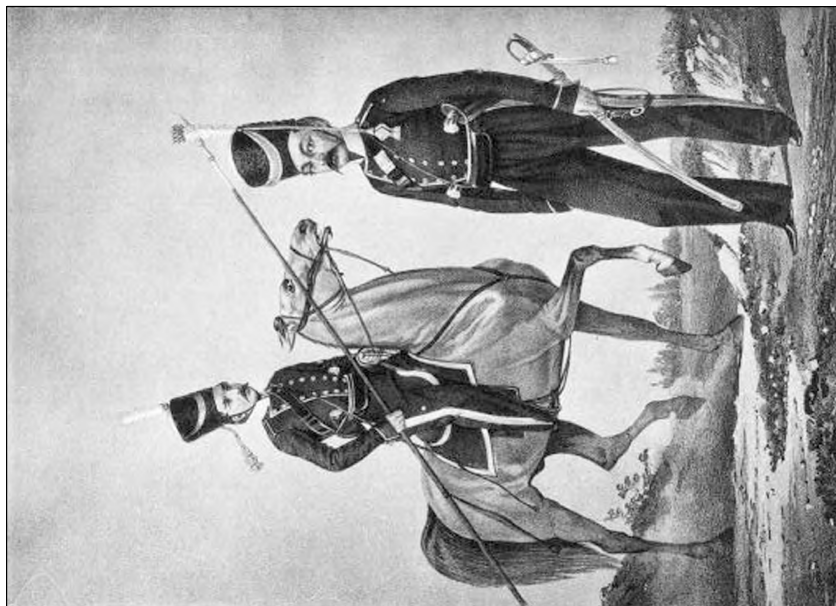
1.17. Рядовий 1-го та офіцер 2-го Чугуївських полків.
(1798–1800)

Офіцер і козак Чугуївського козаського полку.
(1803–1808)

1.18. Офіцер Бузького козацького війська
(1803– 1812)

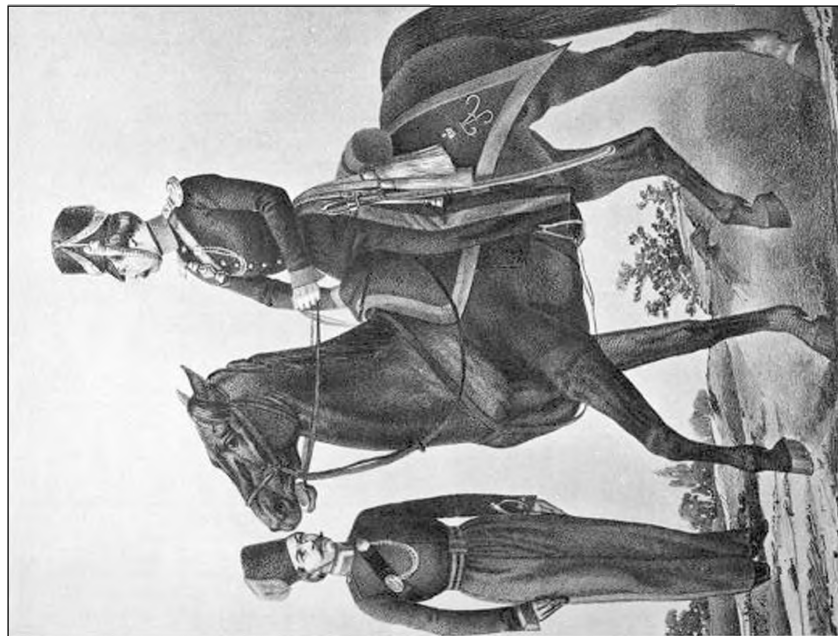
Козак та урядник Бузького козацького війська
(1803– 1812)

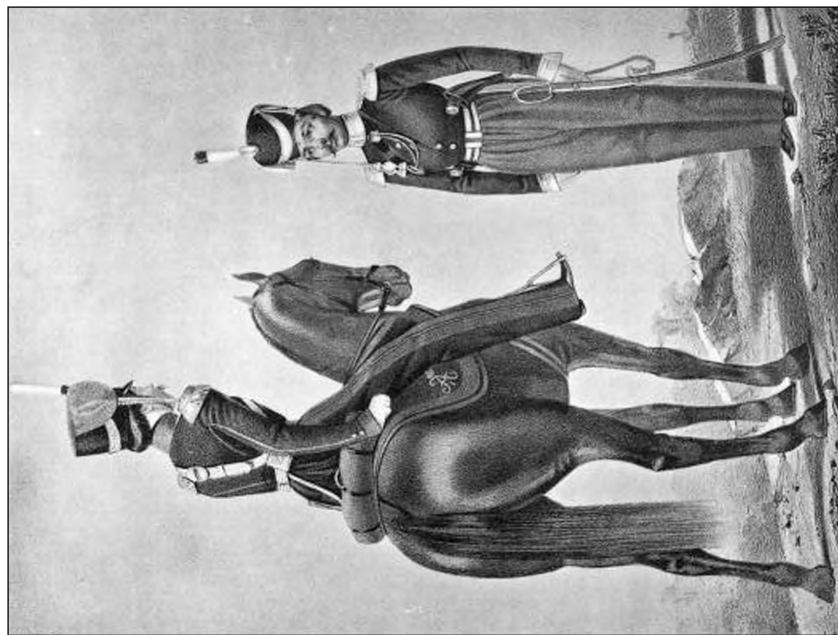
1.19. Урядник Бузького козацького полку. (1812- 1817)

1.20. Обер-офіцер і козак ескадрону херсонського поміщика Віктора Скаржинського. (1812- 1814)

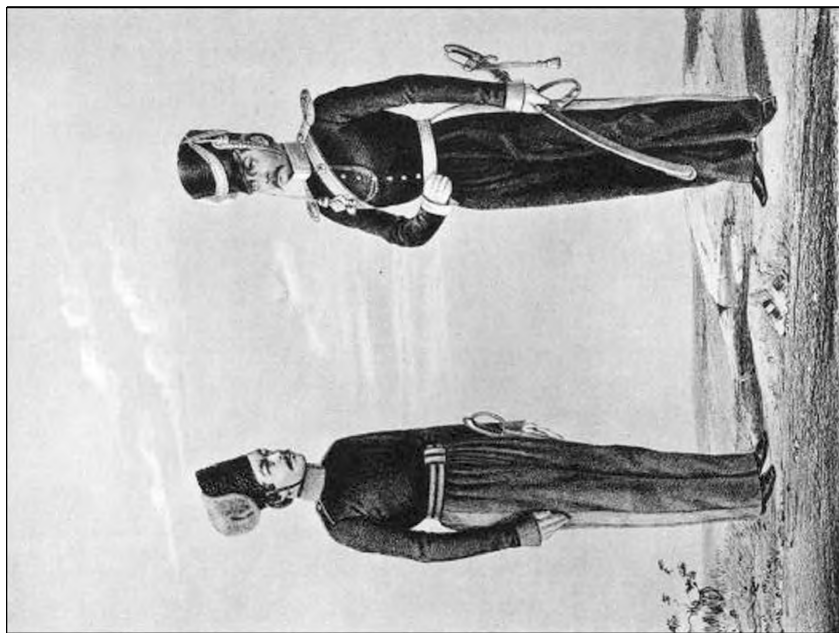
1.21. Урядник 1-го та обер-офіцер 2-го Українських козацьких полків. (1812–1815)

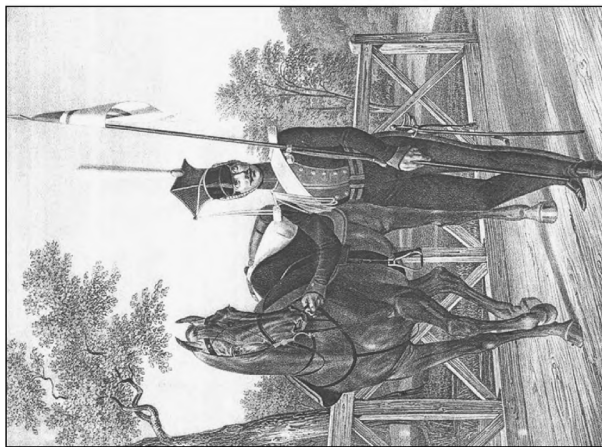
Обер-офіцер 1-го та урядник 4-го Українських козацьких полків. (1815–1817)

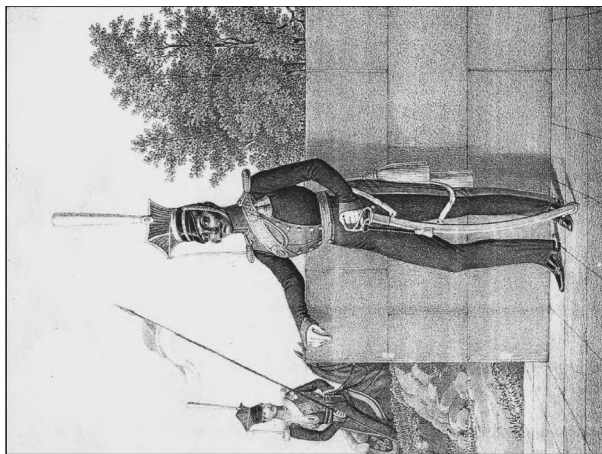
1.22. Козак 1-го Українського козацького полку
(1812- 1815)

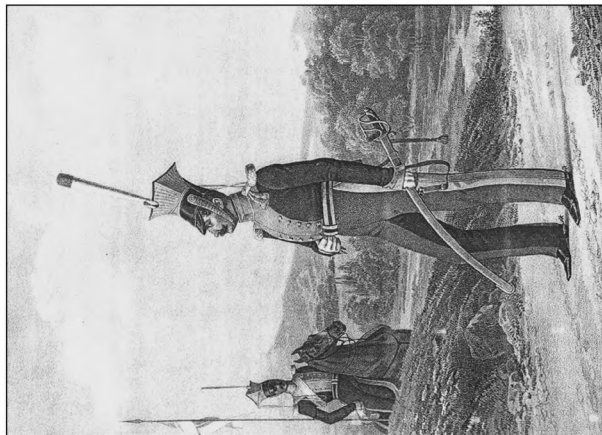
Козак 3-го та обер-офіцер 4-го Українських
козацьких полків. (1812- 1815)

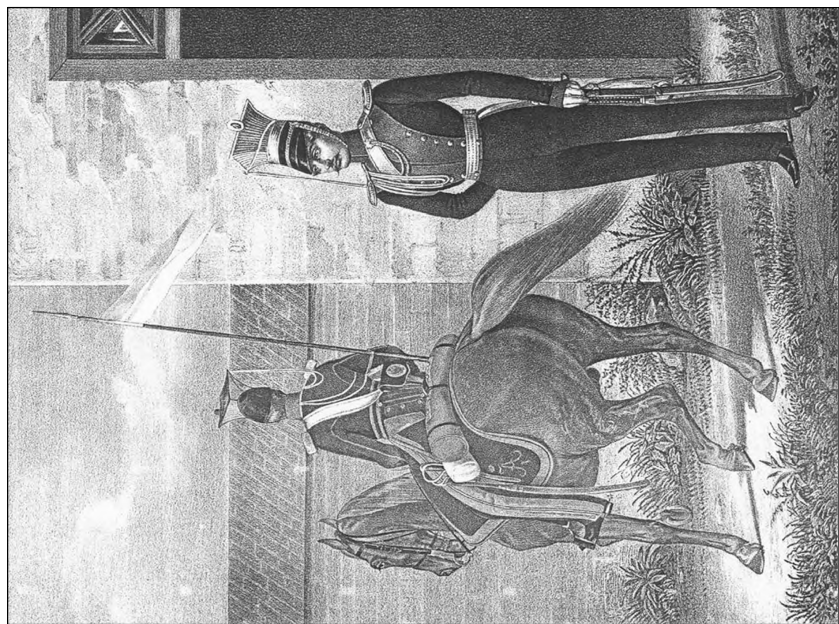
1.23. Рядовий 1-го Бузького уланського полку. (1817—1818)

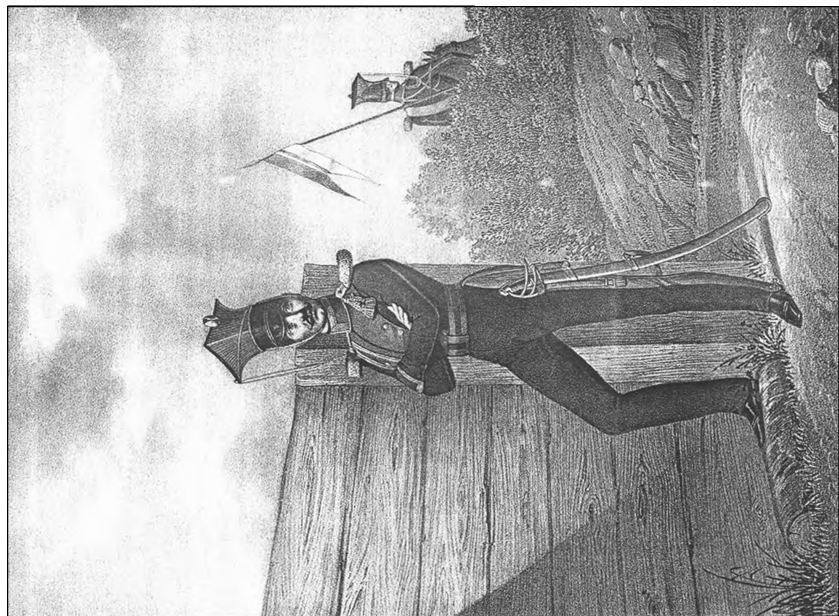
Рядовий та унтер-офіцер 4-го Бузького уланського полку. (1817—1818)

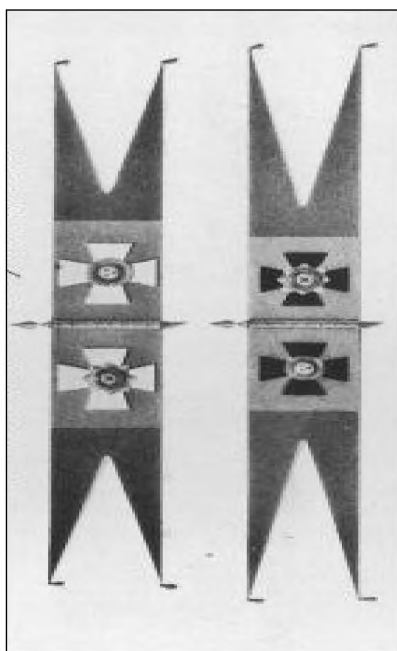
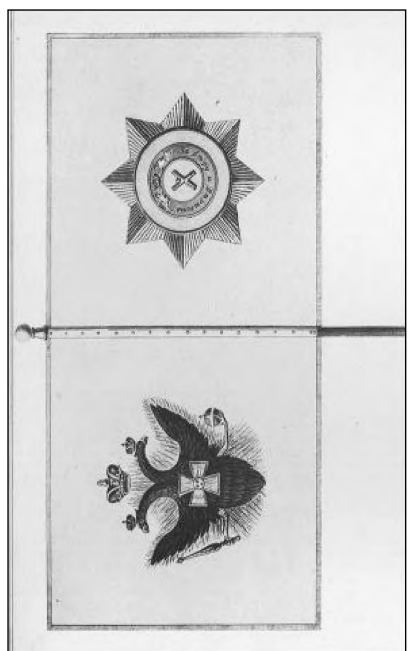
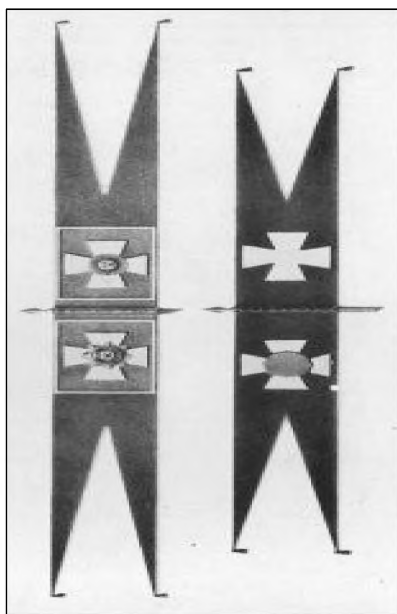
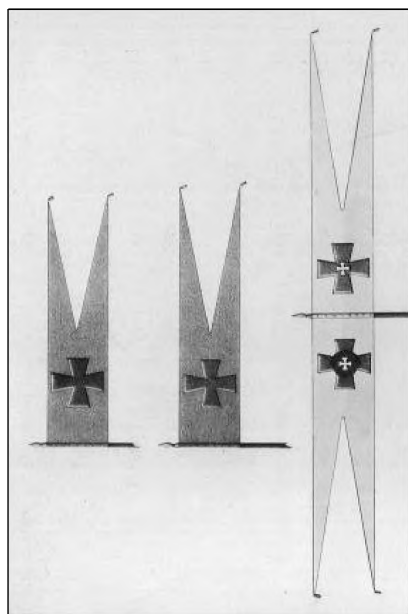
Рядовий та унтер-офіцер 2-го Бузького уланського полку. (1817—1818)

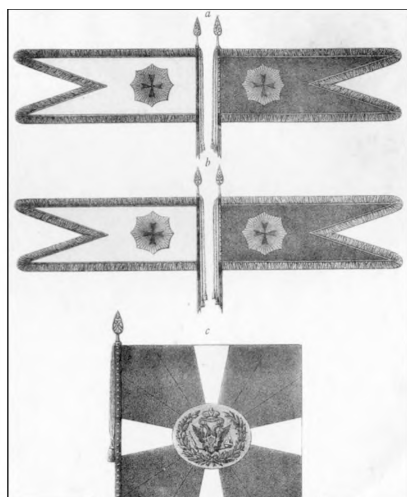
1.24. Рядовий та офіцер 1-го Українського уланського полку. (1818–1819)

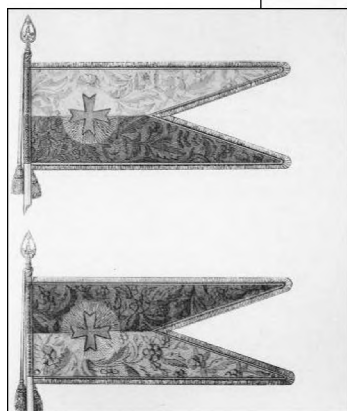
Унтер-офіцер 2-го Українського уланського полку. (1818–1819)

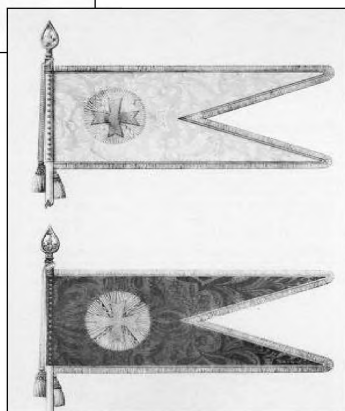
1.25. Прапори Чорноморського козацького війська (надані 27 лютого 1788 р.)

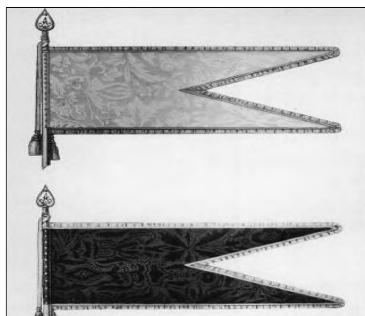
1.26. Прапори 1-го та 2-го Чугуївських козацьких полків (надані 10 серпня 1798 р.)

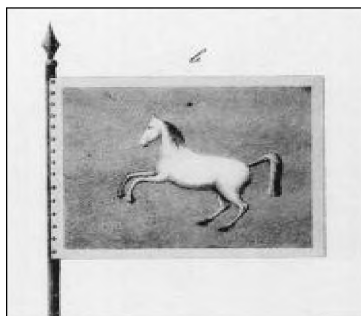
Прапори Чорноморських козацьких полків. (1803)

Прапори Бузьких козацьких полків. (1804)

Прапори Ногайських полків. (1802). Прапор-значок ескадрону козаків херсонського поміщика Віктора Скаржинського. (1812)

1.27. Печатки козацьких військ кінця XVIII – початку XIX ст.

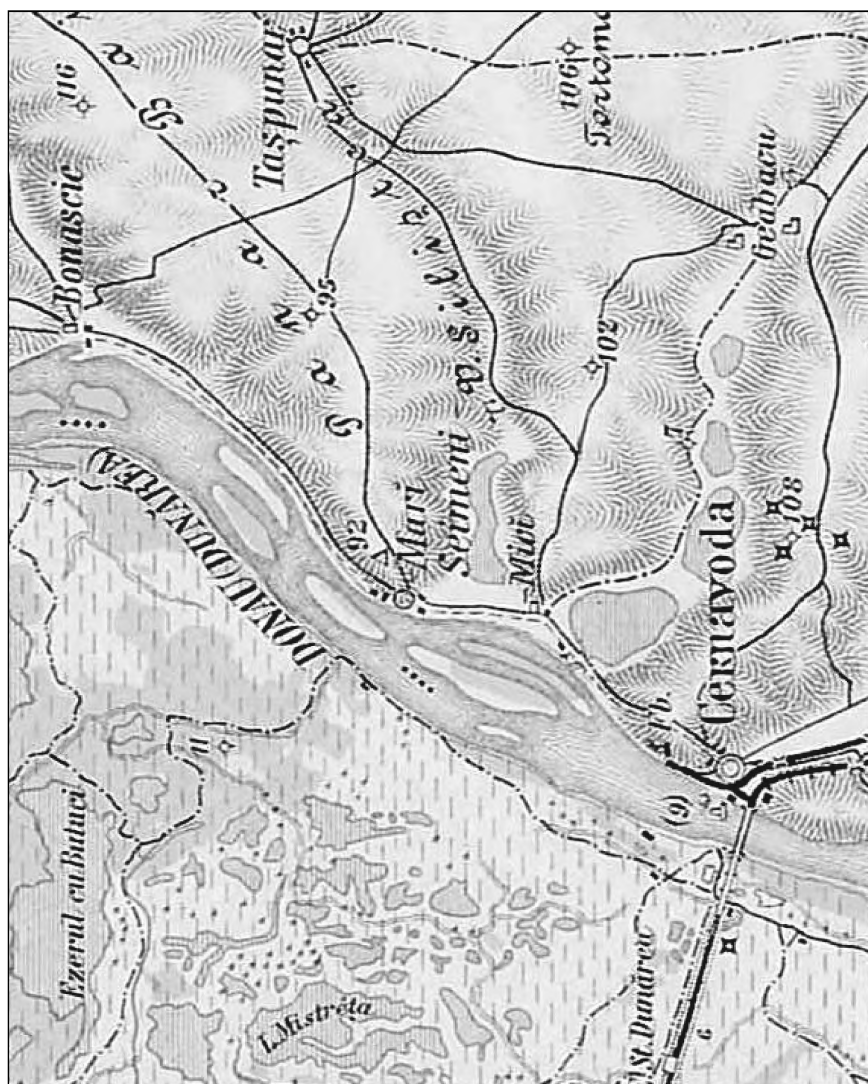
1

Печатка Чорноморського козацького війська.
(1792)

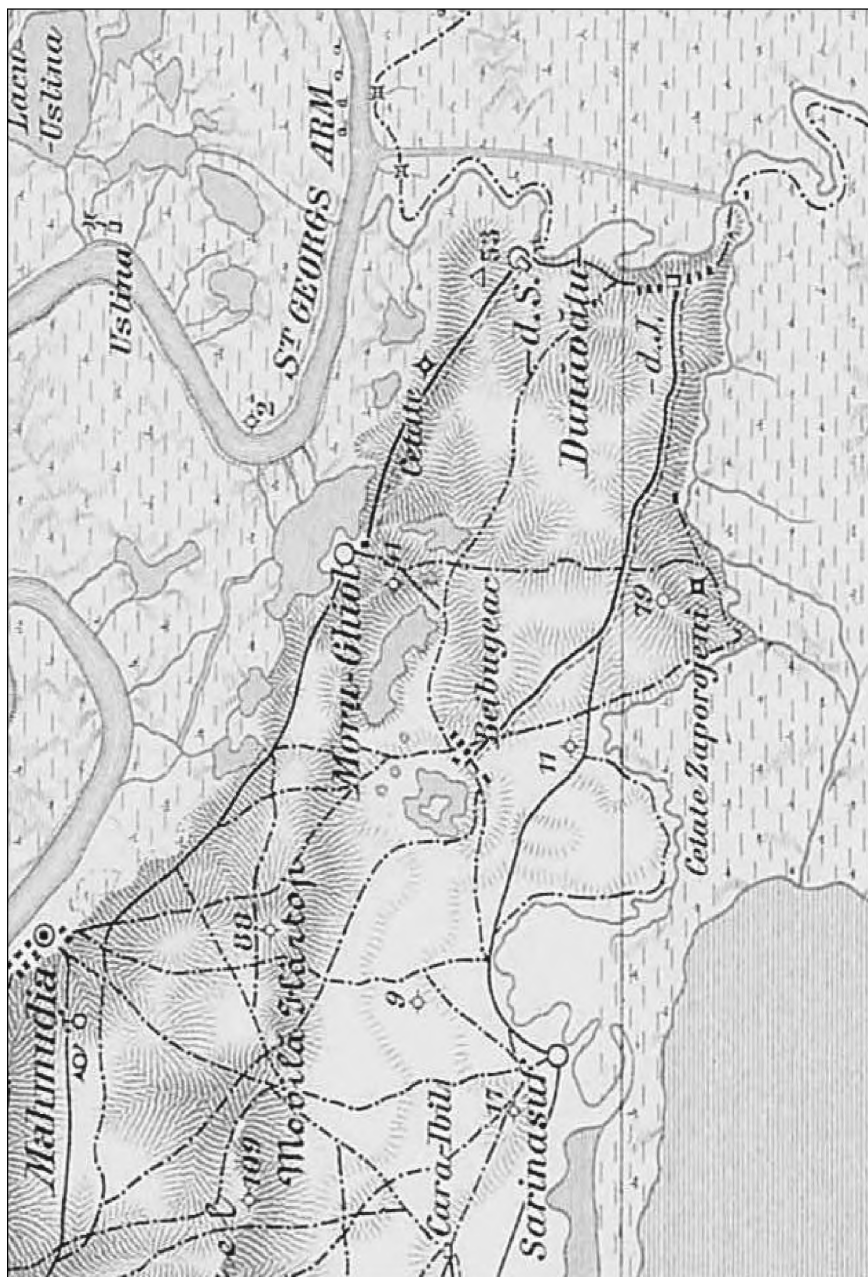

2

Печатка Бузького козацького війська.
(1807)

2.2. Фрагмент карти Європи. Кінець XIX — 1915 р.

2.5. Фрагмент карти Європи. Кінець XIX – 1914 р.

Мова		Напис
Османська	Турецька	
پوتقالی	Potkali	Запорозьких козаків головний кошовий 04.V.1802 – 22.IV.1803
قراقرلینک	kazakların	
سركرده سى	ser-kerdesi	
قوشوی	koşoviy	
۱۲۱۷	1217	

Символи на печатці		Напис
Дуга	Річка Дунай	
Над дугою	хрест та сонце	Печать буджацкихъ и усть- дунайскихъ козацкихъ войскъ 1807
Під дугою	домовина на півмісяці	

2.8. Печатки Задунайської Січі та Усть-Дунайського Буджацького війська. Початок XIX ст.

2.9. Бунчуки. Палац Топкапи (Туреччина, 2008 р.)

Сичевъ

Гватело въ Вицкѣ Запороско въ Наставленій Симпателійчъ Портакъ въ
Курнѣ Платкириленовъ Олофричъ Усагъ въ Вицкѣ Платкириленовъ
Сороа Митствѣ дѣлъ Виробствѣ всидъ Царенко въ Унава Унитъ въ
Дѣлѣ Проттучсѣ дѣлъ Цѣло Младѣ въ Вицкѣ Запороскохидѣ Цетрино
Дѣлѣ Митствѣ въ Вицкѣ Митствѣ 1816-го году въ Мѣлѣ въ Вицкѣ

Курнѣ Платкириленовъ Митствѣ

Михайло Губо

2.10. Білет — пропуск на заробіткі Онуфрія Усагого козака Платнірівського куреня Задунайської Січі.
1816 р. Підписаний кошовим отаманом Михайлом Губою

Объявляю Сею Воляа Яма Франского Бухарцова Писаривского
 Керенъ Худай Сава Хомута въ двайнъ Насиде въ Франкскіе Стуро
 Намъ Объ Компании объява Отреграмми Сава Сава Насиде
 Насобтвенна въ Ево Обслуживовани, Отрашній Ево Отлучилъ
 Въдвалъ Бетоніи Арсомаи Вокерки Втрааснобска въ Узде
 для Востраніа Отвотъ Селыство Сава Индуиство Ловодворе
 динъ даулейавъ Бухарцова Франк на палатъ мисауфи, Котурину
 тудъ ностранко Лавоселовъ Ево Ситимъ Свободномъ Протокъ;
 Въ профиниміа Ево Сворамо дорозу Климонтъ Икархъ Туринъ
 мліи? Вохворній 280 драв Са? Анподмуаніи въ мисауфи
 Намъ м? Каса Биска Ламъ Франско Бухарцова Въмязравъ
 престома Дорода мисауфи май. 19го гнъ 1807го Росс.
 замоса саа Крима Мамордъ Жамъ Пидессе.

2.11. Білет на проїзд до дому Сави Хомута козака Писарівського курена Усть-Дунайського Буджацького війська. 1807 р., підписаний в. о. кошового отамана І. Піддєссцьким

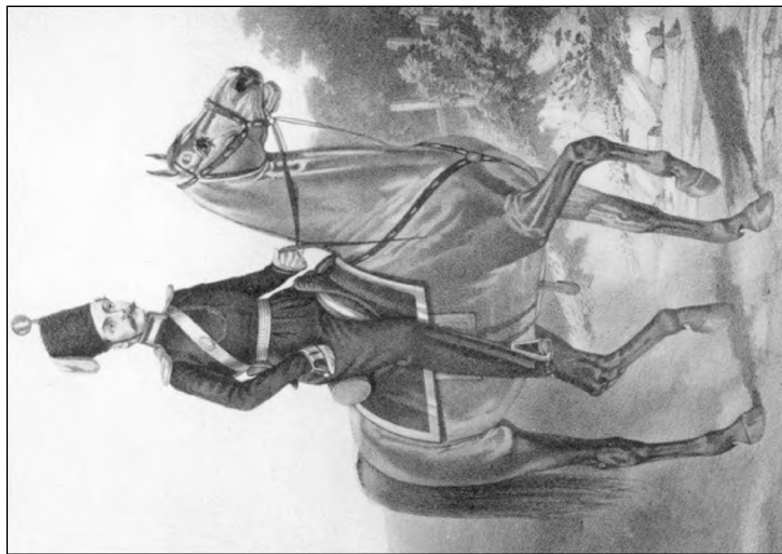

2.12. Обмундирування та озброєння в збройних силах Австрійської імперії. Кінець XVIII ст. (частини, в яких служили запорожці): А – граничар Німецько-Банацького полку. 1767 р.; Б – стрілець Чайкашського батальйону. 1786 р.
(Автор вдячна В. Мільчеву за надані матеріали)

2.13. Обмундирування та озброєння в збройних силах Османської імперії.
Кінець XVIII – початок XIX ст.

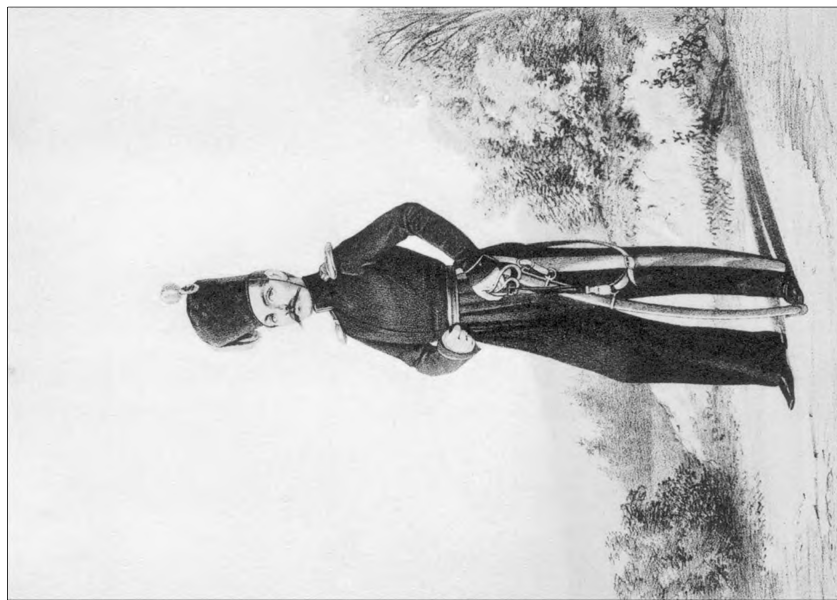
РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Козак Чорноморського козацького війська.
(1827–1835)

3.1. Обер-офіцер Чорноморського козацького
війська. (1827–1838)

3.2. Козак Малоросійських козацьких полків,
(1831 – 1838)

Обер-офіцер Малоросійських козацьких полків,
(1831 – 1838)

3.3. Урядник Малоросійських козацьких полків.
(1838–1842)

Обер-офіцер Малоросійських кінних козацьких
полків. (1855)

Козак Дунайського козацького війська.
(1837–1838)

3.4. Обер-офіцер Дунайського козацького війська.
(1837–1838)

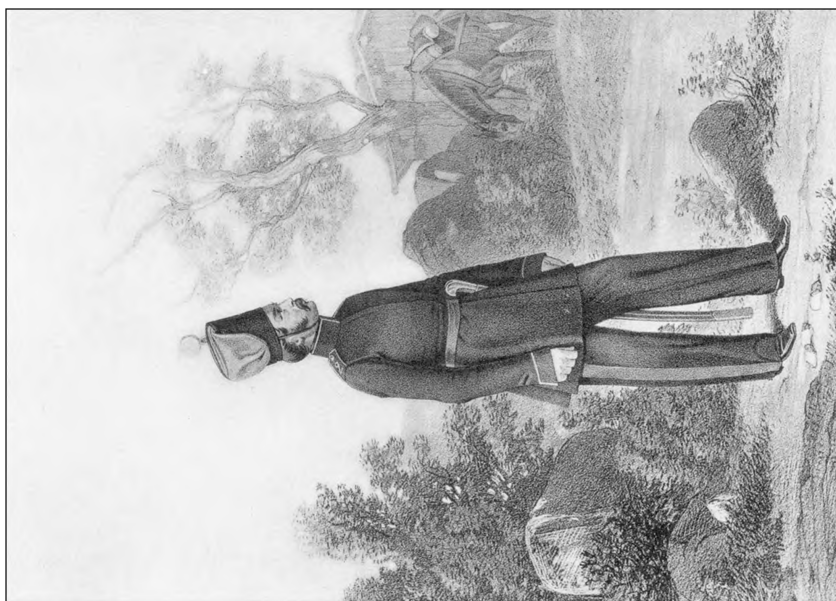
Козак Дунайського козацького війська.
(1844– 1845)

3.5. Обер-офіцери Дунайського козацького війська.
(1844– 1845)

Піший козак Дунайського козацького війська на внутрішній службі. (1845–1855)

3.6. Козак Дунайського козацького війська. (1845–1855)

Обер-офіцер Дунайського козацького війська.
(1845 – 1855)

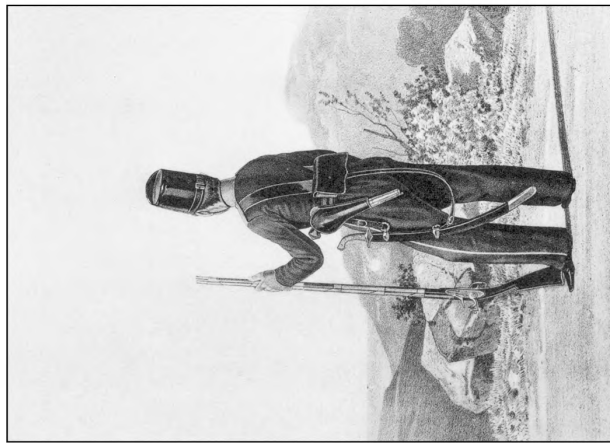
3.7. Козак Дунайського козацького війська.
(1855)

Обер-офіцер Новоросійського (Дунайського)
козаського війська. (1855)

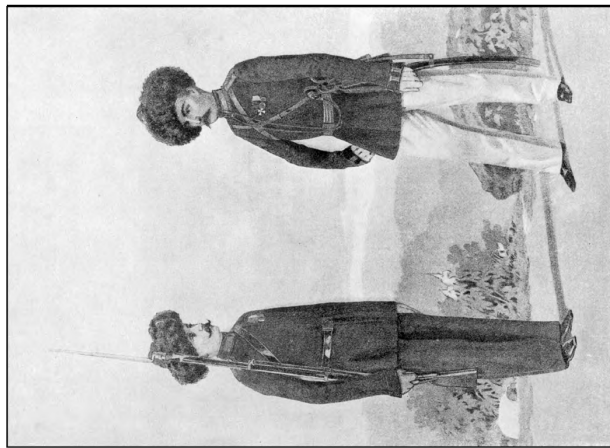
3.8. Штаб-офіцери Астраханського та Дунайського
козаських військ. (1855)

3.9. Унтер-офіцер Балаклавського
Грецького піхотного батальйону.
(1830—1855)

Обер-офіцер Балаклавського Грецького
піхотного батальйону.
(1830—1855)

Рядовий та обер-офіцер Балаклавського
Грецького піхотного батальйону.
(1830—1855)

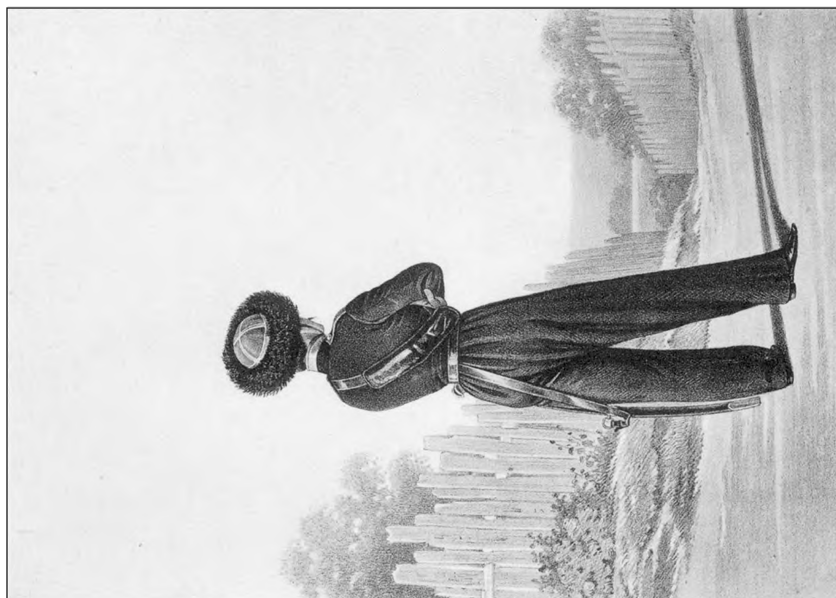
3.10. Козак Азовського козацького війська.
(1833– 1838)

Обер-офіцер Азовського козацького війська.
(1833– 1838)

Козак Азовського козацького війська.
(1841 – 1845)

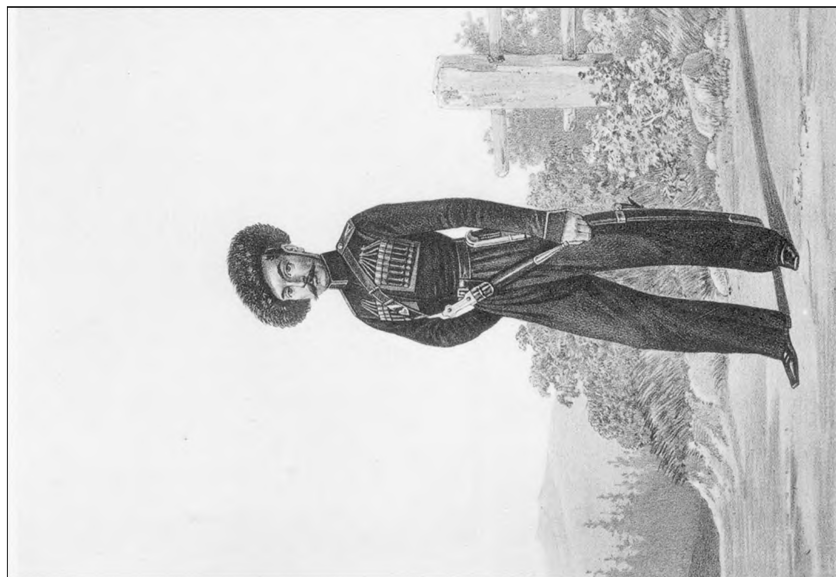
3.11. Штаб-офіцер Азовського козацького війська.
(1838 – 1841)

Обер-офіцер Азовського козацького війська.
(1841 – 1845)

Козак Азовського козацького війська.
(1845 – 1855)

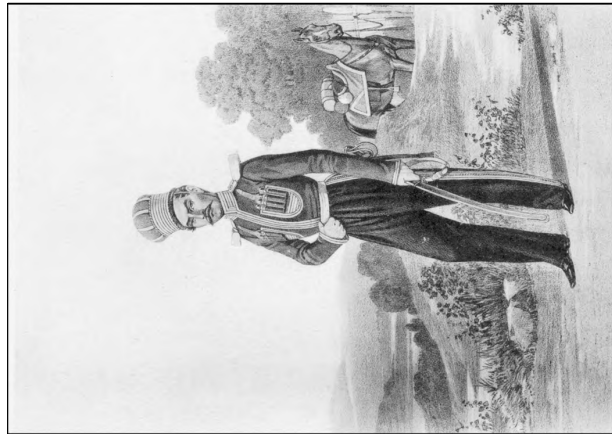
Обер-офіцер Азовського козацького війська.
(1852– 1855)

3.13. Штаб-офіцер Азовського козацького війська.
(1851)

3.14. Ober-офіцер Л.-Гв. Кримськотатарського ескадрону. (1827)

Рядовий Л.-Гв. Кримськотатарського ескадрону. (1827)

Рядовий Л.-Гв. Кримськотатарського ескадрону. (1827 – 1830)

3.15. Штаб-офіцер Л.-Гв. Кримсько-татарського ескадрону. (1827—1838)

Обер-офіцер Л.-Гв. Кримсько-татарського ескадрону. (1838—1845)

Унтер-офіцер Л.-Гв. Кримсько-татарського ескадрону. (1838—1845)

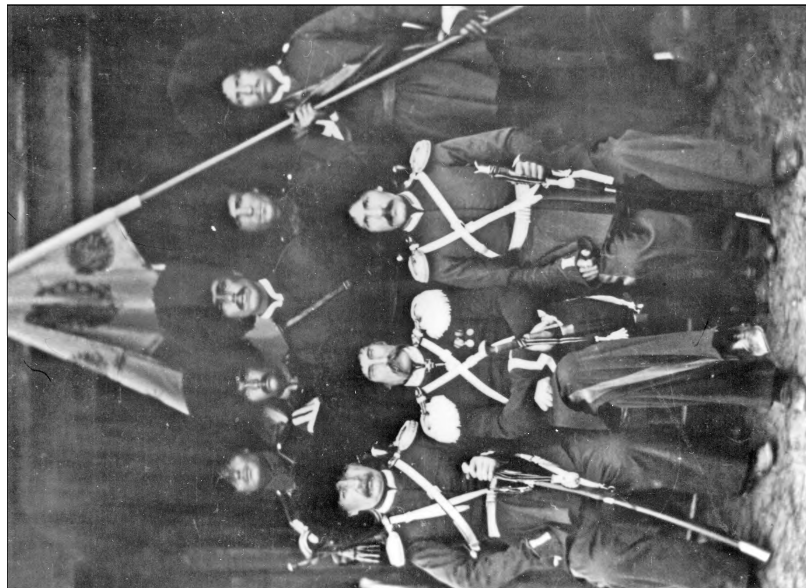
3.16. Штаб-офіцер Л.- Гв. Кримсько-татарського ескадрону. (1845—1855)

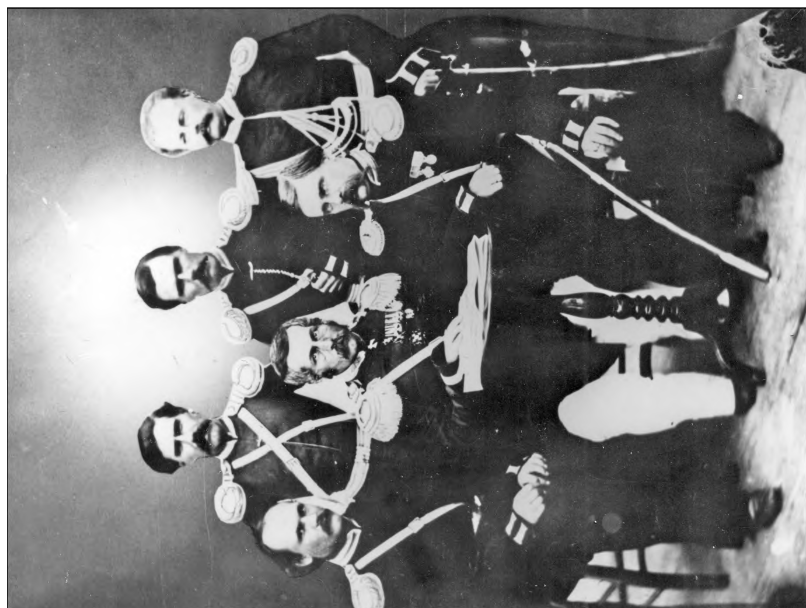
Обер-офіцер Л.- Гв. Кримсько-татарського ескадрону. (1855)

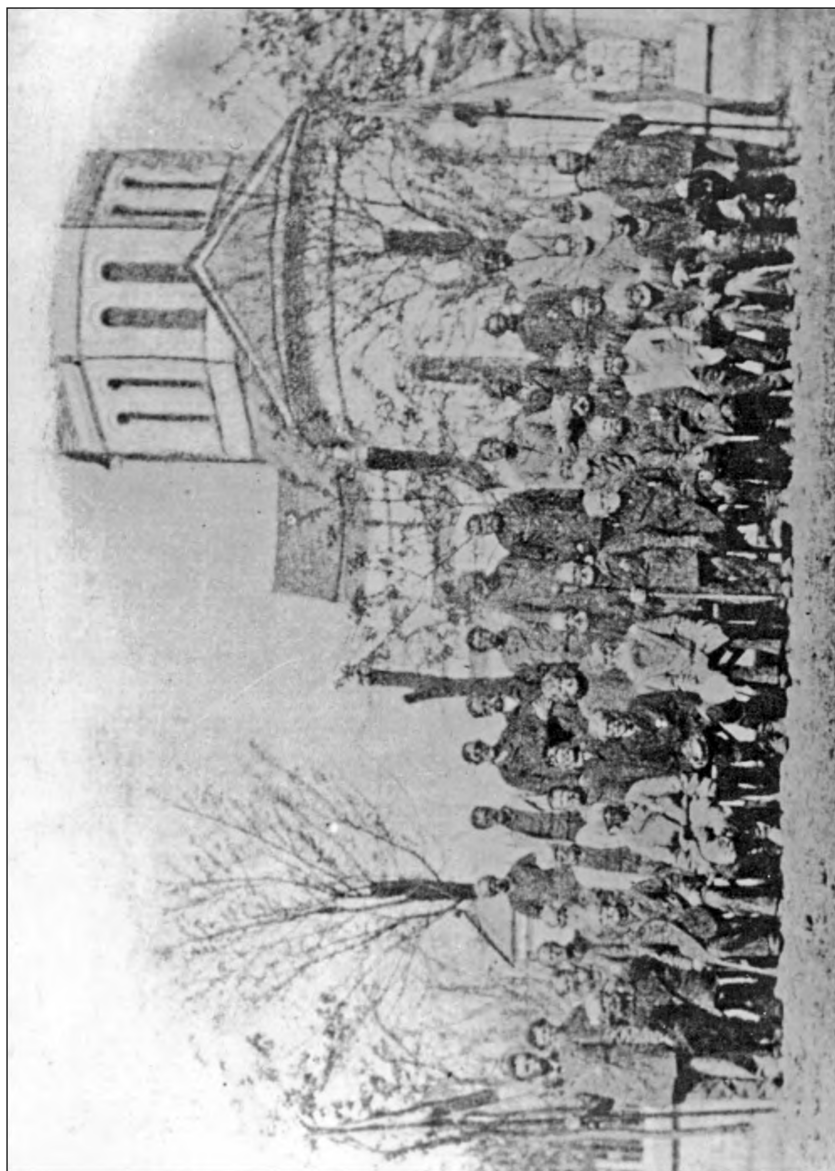
Унтер-офіцер Л.- Гв. Кримсько-татарського ескадрону. (1855)

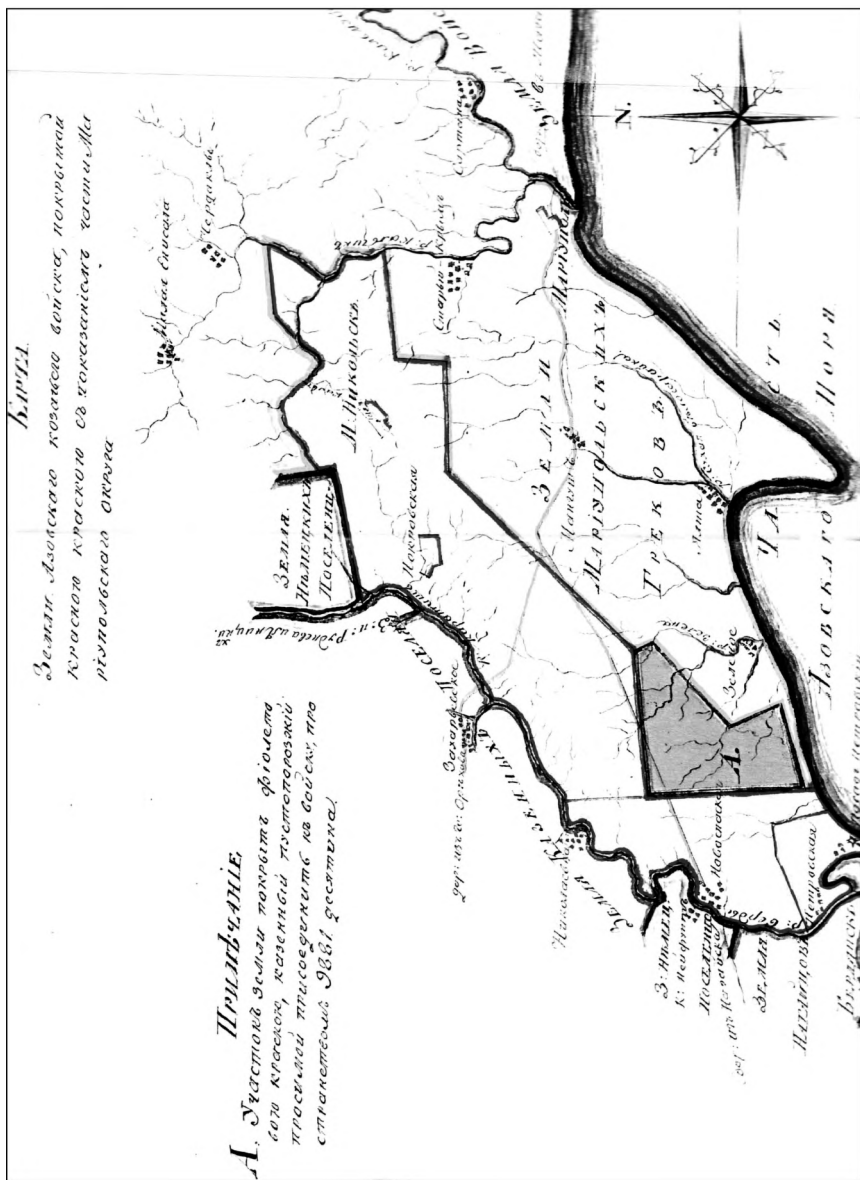
Новоросійські козаки в парадних мундирах з прапорами. (1858)

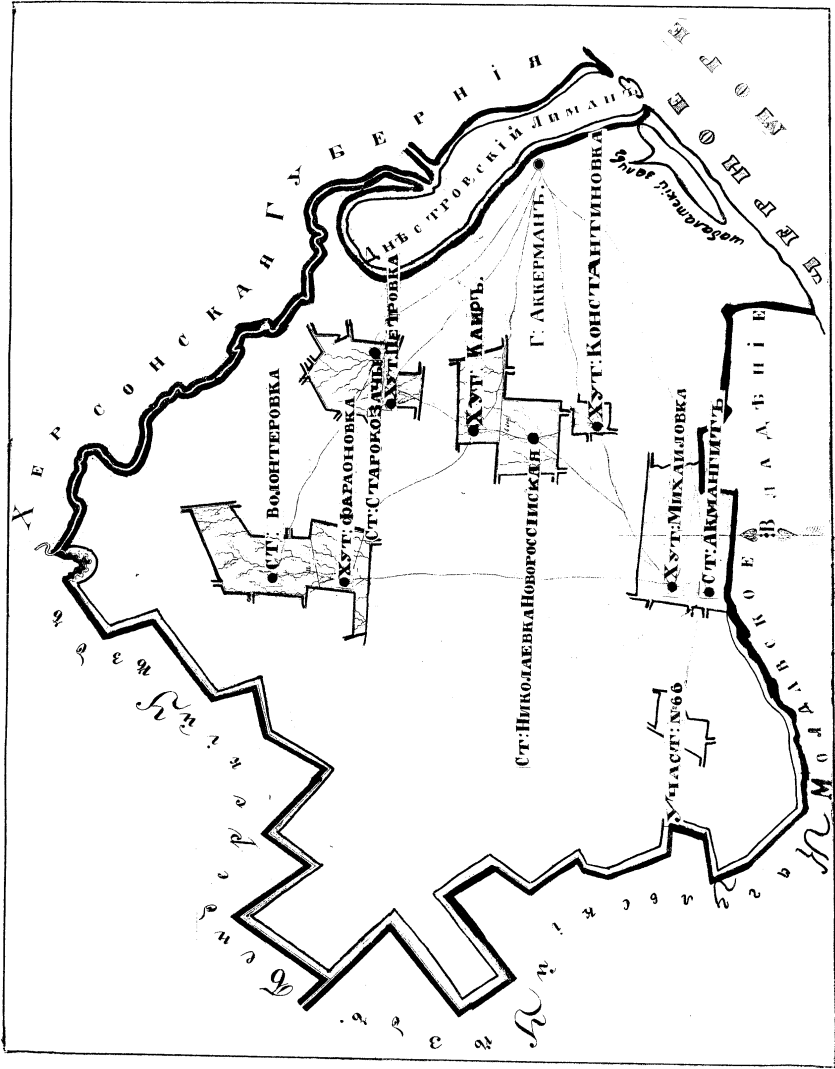

3.17. Військове Правління Новоросійського (Дунайського) козацького війська. В центрі наказний отаман генерал-майор І. Є. Іангардт. (1858)

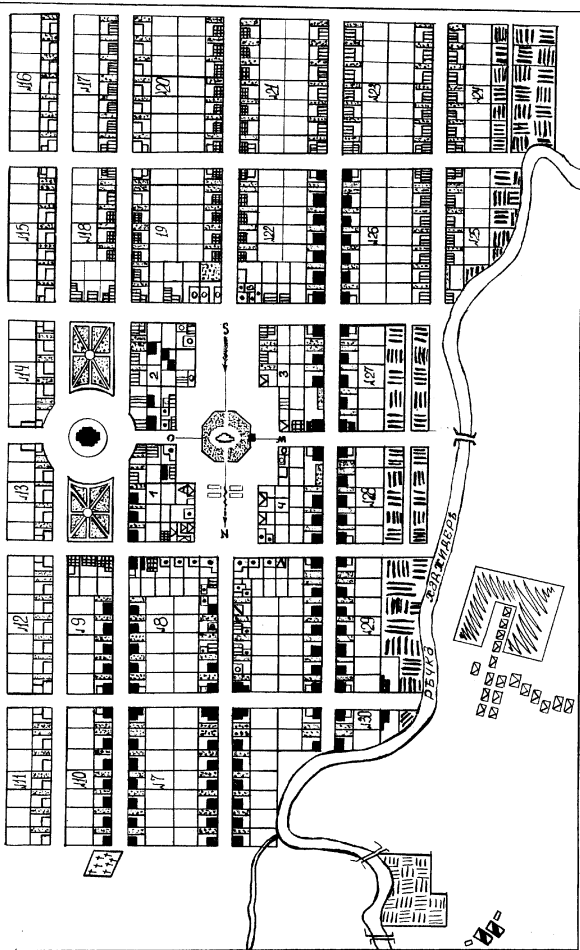
3.18. Козаки Новоросійського (Дунайського) козацького війська. С. Волонтирівка. 1869–1870 рр.
(З особистої колекції С. Савченко)

3.20. Територія поселення Дунайського козацького війська. (1858)

План-схема № 1 станиці Миколаївки-Новоросійської
Новоросійського козацького війська

ПОСВІТНЕННЯ
(до план-схеми № 1)

- Існуча церква
- Місце для Вієськового собору
- Бульвар, що передбачається
- Вієський будинок
- Вієські барани лавочки
- Будинки чиновників вієської верстви
- Будинки приватних осіб
- Вибудовані козацькі будинки
- Козацькі будинки, що будувалися
- Місяця, владені козакам під будівництво
- Місяця, що перобачилися під будівництво
- Дворки, топсаланки та клуні
- Європейська снагога
- Вієський сад
- Існучий цвинтар
- Місце, владене для нового цвинтаря
- Місце, владене для шпиталю
- Кам'яний міст
- Місце для заведення горола
- Шинок
- Полігонова станція

Пам'ятна карта Новоросійського козацького війська 1858.
Рукопись // Оудро ім. М.Г. Герасимова. — ВР. — Рип. 736.

3.22. Схема ст. Миколаївки Новоросійської (Дунайського) козацького війська. (1858)

СПЕЦІАЛЬНИЙ

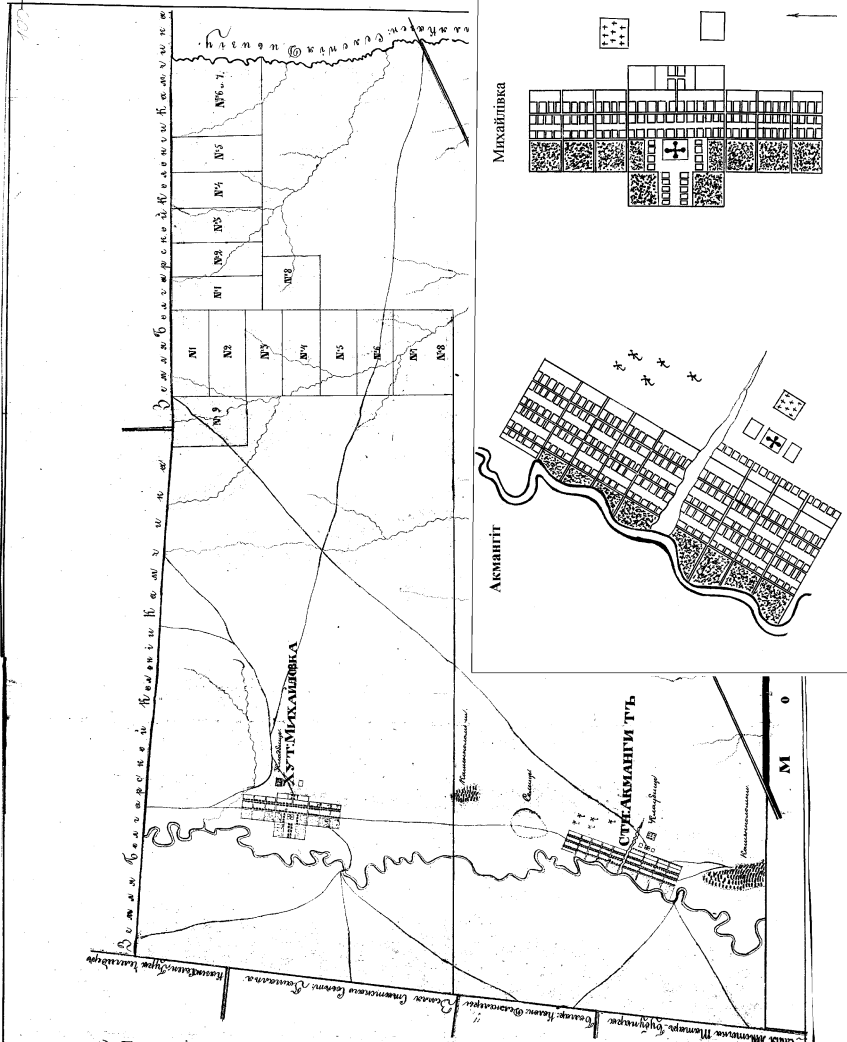
ПЛАНЪ

Землі Новоросійського Козацького
войска Станиці Акиманської
Хутора Михайлівки та Чубай
Ка. № 66

ПОКВИЗЕННЫЕ УЧАСТКИ

Станиця Акиманська	
1.	Морозово
2.	Петровское
3.	Михайловское
4.	Морозово
5.	Ветчина
6.	Ветчина
7.	Ветчина
8.	Ветчина
9.	Ветчина
10.	Ветчина
11.	Ветчина
12.	Ветчина
13.	Ветчина
14.	Ветчина
15.	Ветчина
16.	Ветчина
17.	Ветчина
18.	Ветчина
19.	Ветчина
20.	Ветчина
21.	Ветчина
22.	Ветчина
23.	Ветчина
24.	Ветчина
25.	Ветчина
26.	Ветчина
27.	Ветчина
28.	Ветчина
29.	Ветчина
30.	Ветчина
31.	Ветчина
32.	Ветчина
33.	Ветчина
34.	Ветчина
35.	Ветчина
36.	Ветчина
37.	Ветчина
38.	Ветчина
39.	Ветчина
40.	Ветчина
41.	Ветчина
42.	Ветчина
43.	Ветчина
44.	Ветчина
45.	Ветчина
46.	Ветчина
47.	Ветчина
48.	Ветчина
49.	Ветчина
50.	Ветчина
51.	Ветчина
52.	Ветчина
53.	Ветчина
54.	Ветчина
55.	Ветчина
56.	Ветчина
57.	Ветчина
58.	Ветчина
59.	Ветчина
60.	Ветчина
61.	Ветчина
62.	Ветчина
63.	Ветчина
64.	Ветчина
65.	Ветчина
66.	Ветчина
67.	Ветчина
68.	Ветчина
69.	Ветчина
70.	Ветчина
71.	Ветчина
72.	Ветчина
73.	Ветчина
74.	Ветчина
75.	Ветчина
76.	Ветчина
77.	Ветчина
78.	Ветчина
79.	Ветчина
80.	Ветчина
81.	Ветчина
82.	Ветчина
83.	Ветчина
84.	Ветчина
85.	Ветчина
86.	Ветчина
87.	Ветчина
88.	Ветчина
89.	Ветчина
90.	Ветчина
91.	Ветчина
92.	Ветчина
93.	Ветчина
94.	Ветчина
95.	Ветчина
96.	Ветчина
97.	Ветчина
98.	Ветчина
99.	Ветчина
100.	Ветчина

Карта 2. Землі станиці Акимант і хутора Михайлівка

3.24. Землі ст. Акимант та Михайлівка Новоросійського (Дунайського) козацького війська. (1858)

СПЕЦІАЛЬНИЙ

ПЛАНЪ

Землі Новоросійського Казачього вѣйска
Станицы Старокозачьей и хутора Петровка и

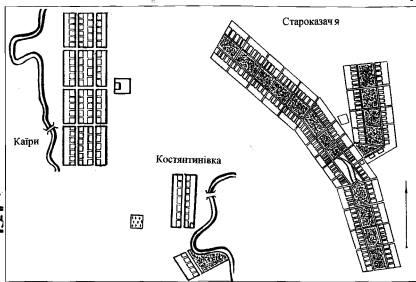
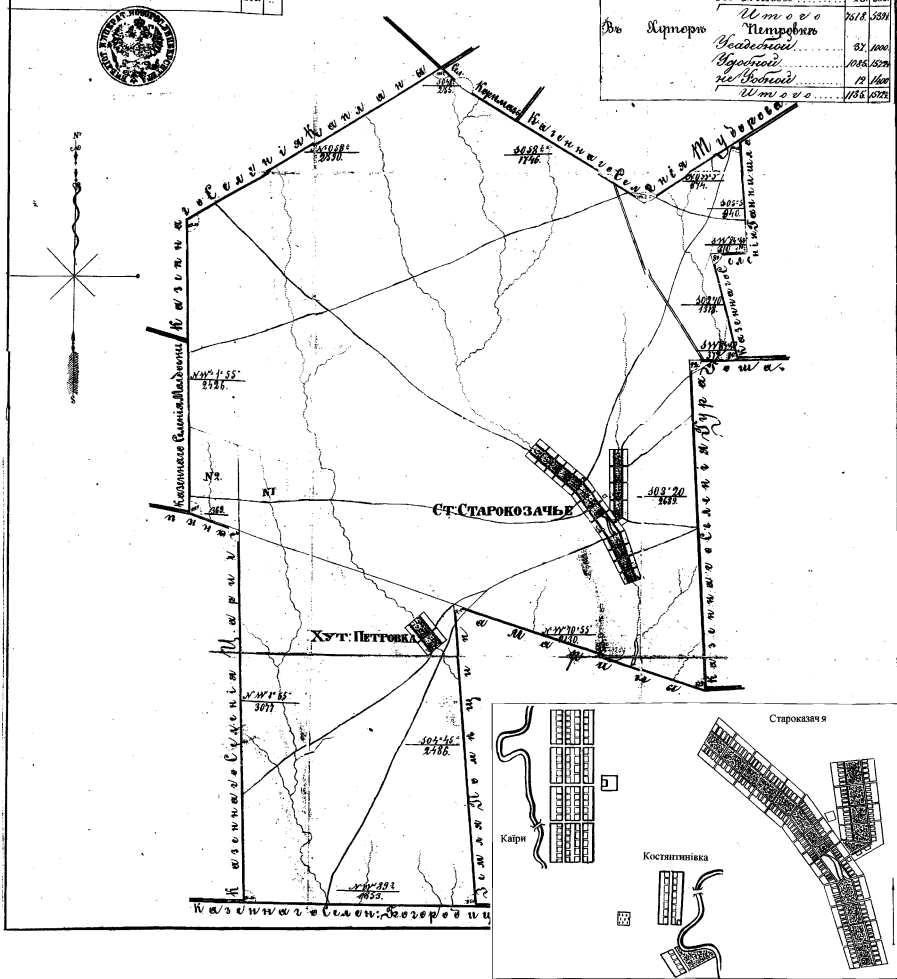
ПОЖИЗНЕННЫЕ УЧАСТКИ

Станицы Старокозачьей	Площ. в саж.	Саж.
Сауца..... Козьмьинской	100	
Урловской..... Кричатал	100	
Итого		200

ПОЧИСЛЕННЫЕ ЗЕМЛИ

Въ Станицу Старокозачьей	Площ. в саж.	Саж.
Владимирской.....	130	640
Водной.....	5362	6376
Итого	5492	6996
Въ Хуторъ		
Итого	2618	5394
Петровской.....	82	1000
Водной.....	1018	6376
Итого	1100	7376
Итого	1666	6376

3.25. Землі ст. Старокозачья та хут. Петрівка Новоросійського (Дунайського) козацького вѣйска. (1858)

3.26. Хутір і сільська місцевість Лівобережної України. Друга половина ХІХ ст.

1

2

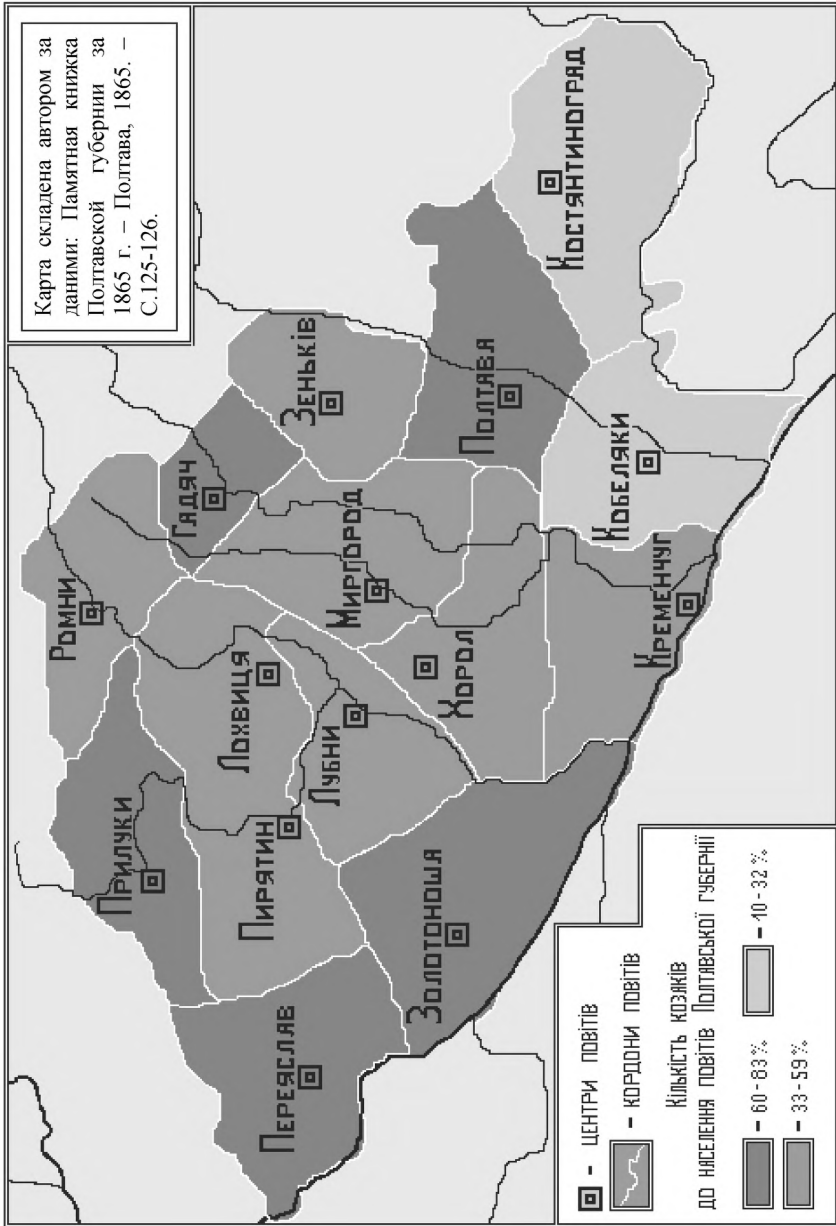

3

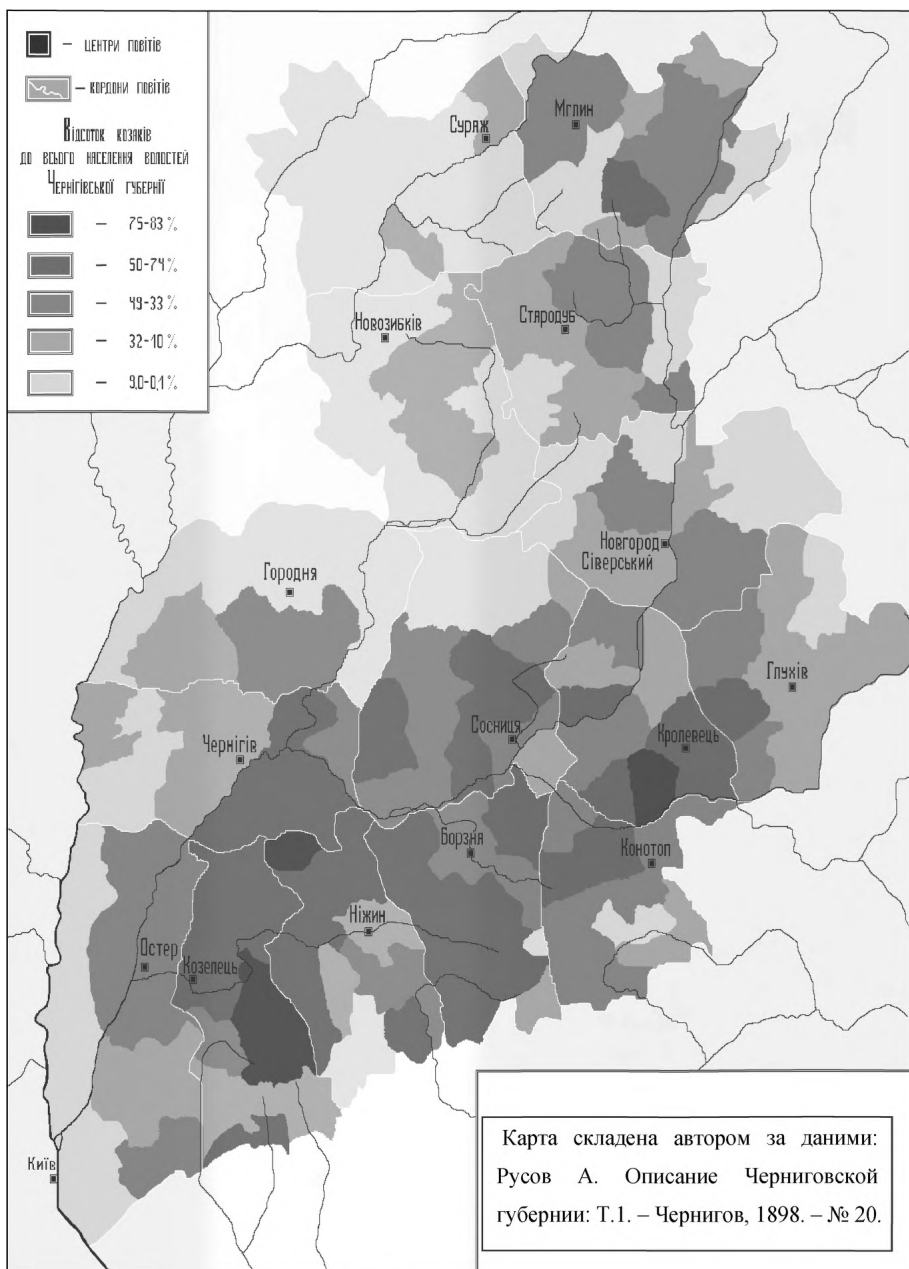

4

3.27. Печатки кінця XIX – початку XX ст.: 1 – Печатка Дунайського козацького війська. 1851 р.; 2 – Перстень-печатка невідомого. XVIII ст.: у щиті – шабля і стріла навхрест, над щитом – шолом, увінчаний п'ятизубцевою короною, праворуч щита – воїн в обладунках, з луком, ліворуч і під щитом – арматура, унизу щита, підвішений на стрічці хрест. (м.Чернігів); 3 – особиста печатка невідомого. XIX ст.: у щиті – рука в обладунках, що тримає шаблю, ліворуч и праворуч від руки – шестипроменеві зірки; під рукою – шахове поле; над щитом – шолом, увінчаний рогами, між якими шестипроменева зірка, обабіч – стилізований рослинний намет (м. Прилуки-Чернігів) (див.: Ситий І. Каталог матриць особистих печаток XVIII – початку XX ст. Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарнавського); 4 – особиста печатка невідомого кінця XIX ст.: в середині літери НГ, зверху літер птах з листом, знизу напис "КазакЪ"; ліворуч – образ корабля, праворуч – хрест та якір, обабіч рослинний орнамент (с. Удобрне Одеської обл.)

3.28. Карта розселення представників категорії “малоросійські козаки” в Полтавській губернії. Друга половина XIX ст.

3.29. Карта розселення представників категорії “малоросійські козаки” в Чернігівській губернії. Друга половина XIX ст.

3.30. Михайло Чайковський (Садик паша)

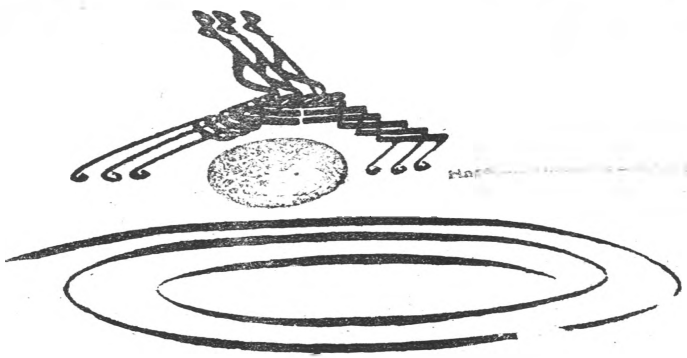
روزگار اولادگار قوتنا، نجاتده مخصوص اخراج نيزکه بورد

خروج نيزکه بورد	مجلس علميه	مجلس علميه	مجلس علميه	مجلس علميه	مجلس علميه	مجلس علميه	مجلس علميه
دو بلنگه قضايه لوقه	۵۸۵	۵۸۵	۵۸۵	۵۸۵	۵۸۵	۵۸۵	۵۸۵
قرينه ديمتر دولد	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
طلوشو	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱

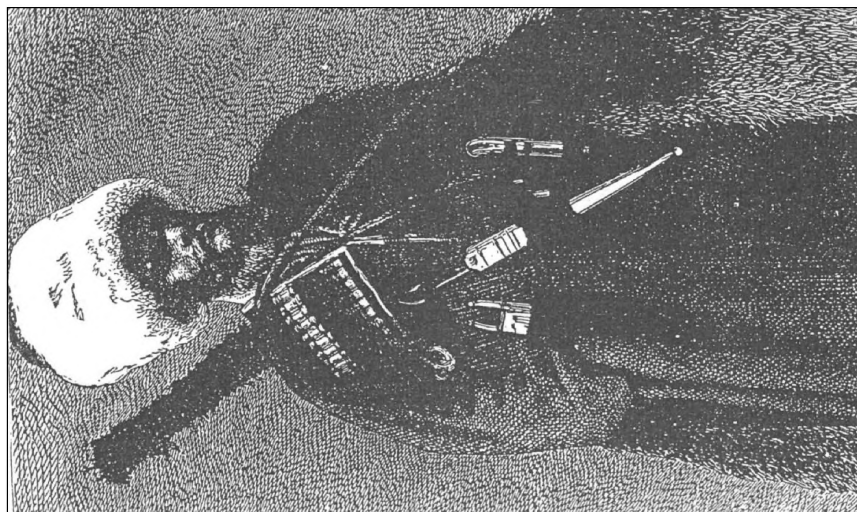
بورد اولادگار
۱۸ ۱۹

داينه نيزکه

بالده كنه سله استكلا محردولده ديمتر دولد طلوشو خصف نظاميه ده اتن نه خدمت انجامه اوزو بونوره اقدم حسن ضايله
سله جيلو عكسچ داخل اولوب برنج ارردى هيا بونجه اولادگار قوتنا، نجاتده مخصوص اخراج نيزکه بورد
محرد اتن نه مقاميه ابقاي خدمت ايلر خدمت ديمتر دولد طلوشو خصف نظاميه ده اتن نه خدمت ايدنوره
اخراج نيزكه سى وپليس اصول محقره ايجانده بونجه اولادگار قوتنا، نجاتده مخصوص اخراج نيزكه بورد
سله عكسچ اخراج اولونجه سله استكلا اخراج نيزكه سى تحرير و تقريه بينه اعنه فونجه اولادگار قوتنا، نجاتده مخصوص اخراج نيزكه بورد

3.31. Білет про звільнення козака Дмитра Тошева з с. Лока Дупнішко, що служив добровольцем № 2 полку Оттоманського війська. (1875)

The Cossack! the Cossack! his steed is his throne;
 On the steppe and the desert his glory is known;
 For he sweeps like the wind from the camp to the fray,
 And woe to the foe and the flying that day!
 "False Pagan!" he cries, "are you slave — are you Shah —
 Now die by this lance, or take oath to the Czar!"
 The Cossack! the Cossack! a flame of the South
 Is the glance of his eye, is the word of his mouth,
 For the steed that he rides — for the saint he implores —
 And, fairer and dearer, the girl he adores.
 The maiden's fond lover — the Czar's faithful warder —
 Ho! drink to the Cossack, from border to border!

Russian Journey by Edna Dean Proctor. — The Cossack Country
 — Boston, 1873. — P. 197.

3.32. Козак і козацький хлопчик на Кубані. Кінець XIX ст.

Наукове видання

БАЧИНСЬКА Олена Анатоліївна

**КОЗАЦТВО
В “ПІСЛЯКОЗАЦЬКУ ДОБУ”
УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ
(кінець XVIII–XIX ст.)**

Монографія

Завідувачка редакції *Т. М. Забанова*
Редактор *Н. Я. Рихтік*
Технічний редактор *М. М. Бушин*
Дизайнер обкладинки *О. О. Набойченко*

Здано у виробництво 28.04.2009. Підписано до друку 22.07.2009.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура «Newton». Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 14,88+4,65. Тираж 300 прим. Вид. № 74. Зам. № 215.

Видавництво і друкарня «Астропринт»
65091, м. Одеса, вул. Разумовська, 21
Тел.: (0482) 37-07-95, 37-24-26, 33-07-17, 37-14-25
www.astroprint.odessa.ua; www.fotoalbom-odessa.com
Свідощтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1373 від 28.05.2003 р.

Бачинська О.

Б 322 Козацтво в “післякозацьку добу” української історії (кінець XVIII–XIX ст.) / Олена Бачинська. — Одеса : Астропринт, 2009. — 256 с. : іл.

ISBN 978–966–190–184–0

У монографії на основі документальних джерел розповідається про історію, долю, збереження традицій українського козацтва після ліквідації автономії Гетьманщини (1764 р.) та зруйнування Запорозької Січі (1775 р.) наприкінці XVIII- XIX ст.

Книга призначена історикам, науковцям, студентам, краєзнавцям, викладачам ВНЗів, вчителям гімназій і шкіл, всім, хто цікавиться історією України в цілому й зокрема козацтва.

ББК 63.3(4Ук)4/5-28

УДК 94(477):357.1-058.22“1750/18”

